

ਮੌਲਵੀ

ਗੁਲਾਮ ਰਕੂਲ

ਸ਼ੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਸ਼ਾ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਲੜੀ ਨੰ. 63

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ

ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਡਾ. ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

©

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

MAULVI GULAM RASUL : JIWAN TE RACHNA (*Punjabi*)

by

DR. UTTAM SINGH BHATIA

Lecturer Punjabi, M.M. Modi College, Patiala

1988

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 1100

ਮੁੱਲ : 20-00

ਸਰਦਾਰ ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ, ਐਲ-ਐਲ. ਐਮ., ਰਜਿਸਟ੍ਰਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਮੈ/ਸ. ਐਡਵਿਨ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਨਾਮਦਾਰ ਖਾਨ ਰੋਡ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਛਪੀ ।

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ 1967 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ 'ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਲੜੀ' ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਹੁਣ ਤਕ 62 ਉਘੇ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਝਾਤ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1849 ਈ. ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆਲਮਪੁਰ ਕੋਟਲਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਕੁਲ-ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਹੋਰ ਵਿਦਿਆ ਹਸਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਵੀ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਿਕਮਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਰੁਚੀ ਸੀ। 15 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ 'ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ 'ਅਹਿਸਨੁਲ ਕਸਿਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਾਢੇ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸੀਹਰਫੀਆਂ, ਕੁਝ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਮੇ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਉਹ ਫਕੀਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਸਾਡੇ ਇਸ ਯਤਨ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਗੇ।

ਭੂਮਿਕਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੋਰਨਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਲੜੀ' ਵੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਬਾਬਾ ਮੋਹਰਬਾਨ, ਦਮੋਦਰ, ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਕਵੀ ਮਾੜੂ ਦਾਸ, ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖਵਾਏ ਗਏ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗਡਮਡ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਲਿਖਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਬਾਕੀ ਦੋ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਚੌਧਰੀ ਮੁਰਾਦ ਬਖਸ਼ ਗੁਜਰ ਦੇ ਘਰ 1849 ਈ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਆਲਮਪੁਰ ਕੋਟਲਾ, ਤਹਿਸੀਲ, ਦਸੂਹਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ, ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚ ਪਾਏ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਹਿਕਮਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1892 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਕੁਲ 43 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਅਲਪ ਆਯੂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ।

ਕਵੀ ਨੇ 'ਦਾਸਤਾਨਿ-ਅਮੀਰ-ਹਮਜ਼ਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ 15 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ 20 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਸੰਨ 1869 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ। ਛੋਟੀ ਬਹਿਰ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਇਹ ਇਕ ਲੰਮੀ ਮਸ਼ਨਵੀ ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ

ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੈ। ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਕਿਸੇ ਗੱਦ ਪੁਸਤਕ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਰਸ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਤਿਕਥਨੀ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਅਹਿਸਨੁਲ-ਕਸਿਸ (ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾਂ) ਹੈ ਜੋ ਕਵੀ ਦਾ ਸਾਹਕਾਰ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਾ ਯੂਸਫ ਦੀ ਤਫਸੀਰ ਹੈ ਜੋ ਬੜੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 6666 ਬੈਂਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ' ਦੀ ਸੀਹਰਫੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਹੀਰੇ ਸਾਹ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਲੇਖਯੋਗ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾਮੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਿਵੇਂ ਚੌਪਟਨਾਮਾ, ਪੰਦਨਾਮਾ, ਗੁਜਰਨਾਮਾ। ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਂਭੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜੋ ਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਉਸ ਦਾ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਫਕੀਰੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਤੀਬਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਇਸ ਦੇਣ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ ਲਿਖਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਡਾ. ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਰਾਇ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਰਿਣੀ ਹਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਸਾਡੇ ਇਸ ਯਤਨ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਗੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖੀ

ਵਿਸ਼ੈ-ਸੂਚੀ

ਦੋ ਸ਼ਬਦ (ਵੀ. ਸੀ. ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ)	(iii)
ਭੂਮਿਕਾ	(v)
ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ	1
ਰਚਨਾ ਪਰਿਚਯ	13
ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ	25
ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ	36
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਣ	63
ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਚੋਣਵਾਂ ਭਾਗ	106
ਆਧਾਰਭੂਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ	129

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਹਿਲਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਸੀਅਤ

ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ :

1. ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਪਰਾਮਤਾ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।
2. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਸ਼ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਖਾ-ਸੰਬੰਧੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ।
3. ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਬੰਨ੍ਹੇ ਕੋਈ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।

ਇਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸ਼ਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਸਾਂਗੋਪਾਂਗ ਤੱਥ ਲਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਾਕਾ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਿਰੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਖ਼ਾਕਾ ਉਲੀਕਣ ਲਈ ਉਪਰਲੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਜਨਮ-ਮਿਤੀ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਜਨਮ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਜਨਮ-ਮਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਕਵੀ ਦੀ ਪਲੇਠੀ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜੁਆਨੀ ਅਰਥਾਤ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ

ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੀ।¹ ਦਰ ਅਸਲ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਦੋ ਕਿਸਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਭਾਗ ਉਸਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਤਕਦੀਰੀ ਸਦਮਾ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਉਹ ਬਾਕੀ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਮੁਕੰਮਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਉਸਨੇ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਉਸਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਮਿਤਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।²

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਪੁਸਤਕ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਉਸਨੇ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਉਹ ਕਾਫੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਦਾਸਤਾਂ ਜਾਂ ਇਹ ਦਿਲ ਅਫਰੋਜ਼ ।

ਮਾਹ ਮੁਹਰਮ ਸੋਲਵੀਂ ਪੰਜ ਸੰਬਾ ਦਾ ਰੋਜ਼ ।

ਤੇ ਅਜ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ਹੈ ਦੋ ਸੌ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ।

ਹੋਰ ਛਿਆਸੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਆਇਆ ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ।

ਮਾਹ ਬਸਾਖੋਂ ਅਠਵੀਂ ਸੰਮਤ ਛਬੀਵੀਂ ਜਾਣ ।

ਨੌ ਸੌ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ ਹਿੰਦੀ ਸਾਲ ਬਿਆਨ ।

ਮਾਹ ਅਪਰੈਲ ਉਨਤੀਵੀਂ ਅੱਠ ਸੌ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ।

ਸੰਨ ਉਨਤਰ ਈਸਵੀ ਗੁਜਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ।³

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ 16 ਮੁਹਰਮ, ਬਰੋਜ਼ ਜੁਮੇਰਾਤ ਸੰਨ 1286 ਮੁਤਾਬਿਕ 8 ਵਿਸਾਖ ਸੰਮਤ 1926 ਅਰਥਾਤ 29 ਅਪਰੈਲ 1869 ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੀ ਉਮਰ 20 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਵਰ੍ਹਾ 1849 ਈਸਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਮਤਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਕਵੀ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ

1. ਗੁਜਰੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪੰਦਰਾਂ ਉਮਰ ਮੇਰੀ ਇਸ ਰੋਜ਼ ।
ਜਾਂ ਭਰਿਆ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਕੱਢ ਦਿਲੋਂ ਦਾ ਸੋਜ਼ ।
ਅੰਦਰ ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਹੋਇਆ ਸੁਲਸ ਤਿਆਰ ।
ਫਿਰ ਸਬਬ ਤਕਦੀਦ ਦਾ ਗੁਜਰ ਗਿਆ ਵਿਚਕਾਰ ।
ਲਿਖੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹੋਏ ਕਿਤਨੇ ਸਾਲ ।
ਫਿਰ ਤਬਾਅ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਖਿਆਲ ।
ਯਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਮਜਲਿਸਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਉਹੋ ਮਜ਼ਕੂਰ ।
ਹਸ ਰਸ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਮਖ਼ਮੂਰ ।

(ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਹਿੱਸਾ ਤੀਜਾ, ਪੰਨਾ 358)

2. ਆਖਰ ਮੈਂ ਥੀਂ ਫੇਰ ਮੁੜ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲ ।
ਨੀਂਹ ਧਰੀ ਸਿਰ ਚਾਹੀਏ ਕਹਿ ਬਾਕੀ ਦਾ ਹਾਲ ।
ਜਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ੋਂ ਮੁੜ ਹਥ ਕਲਮ ਲਈ ।
ਵੀਹ ਬਰਸਾਂ ਦੀ ਤਦ ਥੀਂ ਉਮਰ ਵਿਹਾ ਗਈ ।

(ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਹਿੱਸਾ ਤੀਜਾ, ਪੰਨਾ 358-59)

3. ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ (ਹਿੱਸਾ ਤੀਜਾ), ਪੰਨਾ 359.

5 ਮਾਰਚ, 1892 ਨੂੰ ਹੋਈ। ਇਹੀ ਤਾਰੀਖ ਉਸ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।⁴

ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ 5 ਮਾਰਚ, 1892 ਨੂੰ ਇਸ ਫ਼ਾਨੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਇਆ।⁵ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦੀ ਪਲੇਠੀ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤੀ 'ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ' ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਾ ਜਨਮ 29 ਅਪਰੈਲ, 1849 ਈਸਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਦੀ ਕੁਲ ਉਮਰ 42 ਵਰ੍ਹੇ, 10 ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ 06 ਦਿਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਲਗਭਗ 43 ਵਰ੍ਹੇ ਇਸ ਅਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਵਿਚਰਿਆ।

ਜਨਮ ਸਥਾਨ

ਕਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਲਮਪੁਰੀ ਦੇ ਆਲਮਪੁਰ ਕੋਟਲਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਦਸੂਹਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ। ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਇਹ ਪਿੰਡ ਠਾਹੌਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਇੰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਹਾਂ, ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਕ ਅਜੇ ਵੀ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਕਵੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਇਥੇ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਉਰਸ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਥੇ ਵਸਦੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਧਾਂਜਲੀ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਲੀਫਾ-ਸਿਸ਼⁶ ਚੌਧਰੀ ਫਜ਼ਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਪਟਵਾਰੀ ਚਕ ਨੰਬਰ 248 ਬਿਸਮ-ਅਲਾ ਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮਾਪੇ-ਖਾਨਦਾਨ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਚੌਧਰੀ ਮੁਰਾਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਗੁੱਜਰ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਦਾ ਦਿਲ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਇਮਾਮ ਵੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਇਕਠੋਤੀ ਸੰਤਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਉਸਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਿਤਾ ਨੇ ਹੀ ਬਾਪ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਏ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਾਲਨਾ-ਪੋਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਂ ਨੱਥੂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਠਕ ਵਿੰਢਿਆ

4. ਆਲਮਪੁਰ ਵਿਚ ਦੋਸਤੋ ਆਜ਼ਬ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਨ।

ਸਰਕ ਨਦੀ ਬਿਆਸ ਬੀ ਇਕ ਕੋਹ ਪੰਥ ਅਸਾਨ। (ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ)

5. ਡੂੰਘੇ ਵਹਿਣਾਂ ਦਾ ਸਾਇਰ, ਪੰਨਾ 6.

6. ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ (ਸੰਪਾਦਕ) ਅਹਮਦਲ ਕਸਮ, ਅਹਵਾਲ-ਉ-ਆਜ਼ਾਰ।

ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਗੁਜਰਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਕਿੱਤੇ ਮਾਲ-ਡੰਗਰ ਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਦੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਿੰਡ ਧੋਤਾਂ ਤਹਿਸੀਲ ਭੂੰਗਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ (ਉਦੋਂ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ) ਵਿਖੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਾਨਕਿਆਂ ਵਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਪਿੰਡ ਸਕਰਾਲਾ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹਰਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਵਿਆਹ ਖੰਨਾ ਵਧਾਇਆ ਤਹਿਸੀਲ ਦਸੂਹਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਦੂਸਰੀ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਦੋ ਧੀਆਂ ਆਇਆਂ ਅਤੇ ਖਦੀਜਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਆਇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਤੀ, ਚੌਥਰੀ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲੀ (ਬਧਤਾਂ) ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਲ੍ਹਾ ਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਪੁਤਰ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁਤਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਪਤੀ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ (ਆਲਮਪੁਰੀ) ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚੌੜਾ ਸੱਖਰ ਤਹਿਸੀਲ ਨਨਕਾਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਵਿਖੇ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ।⁷ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਸਿਖਿਆ ਦੀਖਿਆ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਇਮਾਮ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਚੇਟਕ ਉਸਨੂੰ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਹੀ ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿਖਿਆ-ਗੁਰੂ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੌਲਵੀ ਹਾਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੀਨੀ ਸਿਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਇਹੀ ਸਿਲਸਿਲਾ ਪਿੰਡ ਗਿਲਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮੌਲਵੀ ਉਸਮਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਤੁਰਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਿਲ-ਸਿਲੇ ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਉਸਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਗੱਦੀਨਸ਼ੀਨ ਤੋਂ ਇਲਮੀ ਫੈਜ਼ ਹਾਸਿਲ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਰਿਵਾਇਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉਪਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਤਕ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਰਿਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੀਨੀ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਅਥਾਹ ਖਜ਼ਾਨਾ ਇਕ ਫਕੀਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।⁸ ਇਹ ਸਮੱਗਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਉਚਪਾਏ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਦੀਨੀ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਇਸ ਦਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਰਬੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਮਝਦਾ ਸੀ :

ਤੇ ਮਤ ਕਰੀਂ ਤਅਜਬ ਕਾਰੀ ਵੇਖ ਅਜਾਇਬ ਹਾਲੇ ।

ਤੇ ਮਤ ਆਖੀਂ ਆਪ ਬਣਾਵਣ ਸ਼ਿਅਰ ਬਣਾਵਣ ਵਾਲੇ ।

(ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ)

7. ਮੁਹੰਮਦ ਅਲਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ, ਡੂੰਘੇ ਵਹਿਣਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ, ਪੰਨਾ 8.

8. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 2.

ਪੀਰੀ ਮੁਰੀਦੀ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਪੀਰ (ਗੁਰੂ/ਉਸਤਾਦ) ਵੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ। ਉਸਨੇ 'ਇਸ਼ਕ' ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸਦਾ ਪੀਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।⁹

1. ਬਾਝੋਂ ਇਸ਼ਕ ਹਯਾਤੀ ਨਾਹੀਂ, ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ।
ਏਦੋਂ ਭਲਾ ਇਹੀ ਲਖਵਾਰੀ ਤੇਗ਼ ਵਜੇ ਵਿਚ ਛਾਫੀ।
2. ਮਸ਼ਹੂਦ ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅਕਬਰ ਕਤਲ ਹੋਵੀਂ ਇਕ ਵਾਰੀ।
ਕਸਮ ਦਿਲਾ ਧਰ ਪੈਰ ਨਾ ਪਿੱਛੇ ਜਖਮ ਇਕਾ ਝਲਕਾਰੀ।
ਆਇਸ਼ਕਾ ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਵੇਲਾ ਨੌਕ ਕਲਮ ਚੜ੍ਹ ਰੱਸਨਾ।
ਪੈ ਕਲੀਆਂ ਜਗ ਤੇਰੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਕਦ ਤੋੜੀ ਛੁਪ ਵਸਨਾਂ।¹⁰

ਅਧਿਆਪਨ-ਕਾਰਜ

ਦੀਨੀ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬੰਦੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸਕੂਲ-ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਇਕ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਮੀਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਥਮ ਕ੍ਰਿਤੀ 'ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਆਲਮਪੁਰ ਛੱਡ ਮਲਿਆ ਮੀਰ ਪੁਰਾ ਬਨਿਆਲ।

ਅਜ ਵਿਚ ਹੋਜ ਮਦਾਇਨੇ ਮਿਲੇ ਨਾ ਲਾਲੇ ਵਾਲ।

ਅਧਿਆਪਨ-ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਫਰਜ਼-ਸਨਾਸੀ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਸੀ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਵਾਧੂ ਗੱਲ ਬਾਤ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦ ਉਹ ਸਕੂਲੋਂ ਛੁੱਟੀ ਹੋਣ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਲ ਚਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਮਗਰ ਭੱਜਾ ਆਇਆ ਪਰ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਅਧਿਆਪਕ ਹਥ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਹਿਕਮਤ

'ਭਲਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰਾ ਚਰਖਾ ਟੁੱਟਾ,' ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਣ, ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਤੰਤਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਨਿਖਿਧ ਚਾਕਰੀ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਲਗਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਫਤ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।

9. ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ, ਡੂਘੇ ਵਹਿਣਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ, ਪੰਨਾ 9.

10. ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ (ਸੰਪਾਦਕ), ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 11.

ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਉਮਰ ਭਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ।

ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਹਿਕਮਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ, ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਹ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਸੇਵਾ ਹੀ ਸੀ । ਉਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਅਰਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਉਣੀ

ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਤਾਲਿਬ-ਇਲਮਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਇੰਜ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਲਮ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਨੇਕ ਕੰਮ, ਹਿਕਮਤ, ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਦੇ ਸੁਗਲ ਜਾਰੀ ਰਖੇ ।

ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ

ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਘਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕਵੀ ਆਮ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਜਿਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਸਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਪਿਆਰ ਉਸਦੇ ਅੰਗ ਪ੍ਰਤਿ ਅੰਗ ਵਿਚ ਰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਬੇਟ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ । ਉਸਦਾ ਪਿੰਡ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਮੋਹ ਸੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਕਈ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹੇ ਹਨ । ਸੱਯਦ ਰੌਸ਼ਨ ਅਲੀ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪਿਆਰਾ ਦੋਸਤ ਸੀ । ਉਹ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਕਵੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਚਿਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :

ਸਾਡਾ ਬੇਟ ਤਨ ਪੇਟ ਹੈ ਨੇਅਮਤਾਂ ਦਾ
ਤੇਰੇ ਮਾਲਵੇ ਕਣਕ ਜਵਾਰ ਨਾਹੀਂ ।
ਵਾਈਂ ਠੰਢੀਆਂ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਝੁਲ ਰਹੀਆਂ
ਇਹ ਫਾਇਦਾ ਬੇਟ ਦਿਆਰ ਦਾ ਏ ।¹¹

ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਉੱਚੇ-ਸੁਚੇ ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਸਨ । ਉਹ ਨਿਘੀ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਅਲਬੇਲਾ ਤੇ ਮਿਲਨਸਾਰ ਸੀ । ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਠੇ ਜਾਂ ਅੱਧੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੁਲਾਇਆ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਾਹ ਚਲਦਿਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ । ਉਂਜ

11. ਚਿੱਠੀ ਸਯਦ ਰੌਸ਼ਨ ਅਲੀ ਦੇ ਨਾਂ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਰੀਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਅੱਧਾ ਜਾਂ ਵਿਗੜਿਆ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫਜ਼ਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂ, ਖ਼ੈਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੂੰ ਖ਼ੈਰੂ ਆਦਿ ਪਰ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਸ ਦਸਤੂਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਜੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਦਬ, ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਹੀ ਸਮਝੋ ਕਿ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਜਨਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਕਿਆ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਈਦ ਮੁਹੰਮਦ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਖਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਸਨ। ਉਸ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਈਦ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਬੂਤ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਪਾਰੋਂ ਦਾਅਵਾ ਖਾਰਜ ਹੋ ਗਿਆ। ਈਦ ਮੁਹੰਮਦ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮੁਕਰ ਗਿਆ ਪਈ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੋਈ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣੇ। ਜਦ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਈਦ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ। ਉਸ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਆਖਿਆ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਨੇਂ।” ਮੌਲਮੀ ਸਾਹਿਬ ਫਰਮਾਉਣ ਲਗੇ, “ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ?” ਉਸ ਆਖਿਆ, “ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਝੂਠ ਚਲਦਾ ਏ ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਮੈਨੂੰ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ।¹²”

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਉਂਜ ਤਾਂ ਇਕ ਸੰਜੀਦਾ ਚਿੰਤਕ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਵਿਚ ਹਾਸ-ਰਸ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ‘ਕਪੂਰਥਲਵੀ’ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਇਕ ਦਿਨ ਮੌਜ਼ਿਆਂ ਰੜਾ ਟਾਹਲੀ ਦੀ ਇਕ ਔਰਤ ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਆਈ। ਪੁਛਿਆ ਕੀ ਨਾਂ? ਉਸ ਆਖਿਆ ‘ਬੁਢੀ’ ! ਫਰਮਾਉਣ ਲਗੇ, “ਤੂੰ ਜਵਾਨ ਕਦੋਂ ਹੋਈ ਸੈਂ?”¹³

ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ

ਉਪਰ ਅਸਾਂ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਇਸ਼ਕ’ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪੀਰ/ਗੁਰੂ/ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਮਦਹ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਪਰ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਈ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਇਸ਼ਕ ਹੀ ਕਵੀ ਦਾ ਪੀਰ-ਓ-ਮੁਰਸ਼ਦ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਇਕ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਵਾਰਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, “ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਸਾੜ ਨੇ ਤਬੀਅਤ ਇੰਨੀ ਨਰਮ ਕਰ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮੀਂ ਘਰੋਂ ਮਸਜਿਦ ਵਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਤੰਦੂਰ ਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਲਗਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਔਰਤ ਨੇ ਰੋਟੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਪਰ ਉਹ ਟੁਟ ਕੇ ਤੰਦੂਰ ਵਿਚ ਜਾ ਪਈਆਂ। ਦੂਜੀ ਆਖਣ ਲਗੀ ਛੱਡ ਨੀ ਛੱਡ ਤੇਰੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਟੁਟ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਆਖ ਖਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਟੁੱਟ ਜਾਵਣ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਹਾਲ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਠ ਪਹਿਰ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਤਾਰੀ ਰਹੀ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹ ਮਿਸਰਾ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਾਡੀਆਂ

12. ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ, ਡੂੰਘੇ ਵਹਿਣਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ, ਪੰਨਾ 19.

13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19.

ਰੋਜ਼-ਮੀਸ਼ਾਕ ਦੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਦਾ/ਲਾਵਣਹਾਰ ਬਾਝੇ ਜਾਨਣਹਾਰ ਨਾਹੀਂ ।¹⁴ ਆਖਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਬਾਹਿਰ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਇਸ ਹਦ ਤਕ ਗੁਲਾਮ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਵੇਲੇ ਵਜ਼ਦ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ । ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਿੱਦਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਬਿਰਹਾ-ਜੋਦੜੀ ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਦੀ ਰੂਹੀ ਦੀ ਰੂਕ ਹੈ :

ਨਾ ਪੁੱਛ ਮਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕੁਝ ਚੰਗਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਾਵਾਂ ?

ਕਿਨ ਲੁਟੀ, ਮੈਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਵੁਟੀ, ਜੁਰਮ ਕਿਏ ਸਿਰ ਲਾਵਾਂ ?

ਕੌਣ ਕਰਾਂ, ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਥਾਉਂ, ਕਿਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਵਾਲੀ ।

ਕਿਤ ਵਲ ਰਹਿੰਦਾ, ਕਿੱਥੇ ਬਹਿੰਦਾ, ਕਿਤ ਪੱਤੇ ਕਿਤ ਝਾਲੀ ।¹⁵

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਵੀ ਸੀ । ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵੀ ਜਿਉਂ-ਦੀਆਂ ਹਨ ।¹⁶ ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਹੋਏ ਫਕੀਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਾਧੂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੱਚ ਹੀ ਆਖਿਆ ਹੈ :

ਜੋ ਜਾਨੇ ਸੋ ਨਾ ਕਹੇ, ਕਹੇ ਸੋ ਜਾਨੇ ਨਾ ।

ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ । ਫਿਰ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਦੇ ਲੋਕ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਪੀਰਾਂ/ਫਕੀਰਾਂ ਜਾਂ ਵਲੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਾਮਾਤ ਜਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ । ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਂਦਿਆਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਰ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ 'ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ' ਅਤੇ 'ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ' ਵਰਗੀਆਂ ਅਹਿਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਇਸੇ ਕਰਾਮਾਤ ਤੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਖਸ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਿਸਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਉਸਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਇਸੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਰਸਾਂ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਵੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਜੀਉੜਾ, ਸੀ । ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੌਲਵੀ-ਪੁਣੇ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਲੁਕਾਈ ਰੱਖਿਆ ।

ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿਚ

14. ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 181.

15. ਨਾਮ ਫਕੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹੂ ਕਬਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵੇ ਰੂ । (ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ)

ਸੰਲਗਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਸ-ਸਤਾਰ	1823-1913
2. ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਂ ਕੋਟੀ	1827-1890
3. ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ	1840-1896
4. ਖਵਾਜਾ ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ	1841-1900
5. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ	1849-1892

ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਕੋ ਜ਼ਬਾਨ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਇੰਜ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸਦੇ ਦੋ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ (1) ਉਦੋਂ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਇੰਨੇ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ (2) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਨਿਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਘਟ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਇਸ ਦੁਖਾਤ ਦਾ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਜਿਹਲਮੀ ਇਸਲਾਮੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਗਿਣਤੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਉਪਰੰਤ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ/ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਸਹੀ ਕਸਰ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਰੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਿਗਰੀ ਯਾਰ ਜਾਨੀ ਮੋਚੀ ਕੋਲ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਜਾਨੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ ਦੇ ਕਥਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਕ ਟਰੰਕ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਫਸਾਦਾਂ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਜਨੂੰਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹ ਟਰੰਕ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਇਹ ਸਰਮਾਇਆ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਤਾਂ ਵੀ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪੁਜ ਸਕੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

1. ਦਾਸਤਾਨ-ਏ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ
2. ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ
3. ਚਿਠੀਆਂ
4. ਸੀ-ਹਰਫੀਆਂ
5. ਨਾਮੇ
6. ਗੋਜ਼ਰਨਾਮਾ
7. ਮਸਲਾ ਤੋਹੀਦ (ਉਰਦੂ ਨਸਰ)
8. ਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੁਰਾਅਤ ਦਾ ਇਲਮ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਿਚਯ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਥੇ ਸਿਰਫ ਇੰਨੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ/ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਸਲਾਮ, ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ

ਉਪਲਬਧ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬੀਮਾਰ ਪਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਖੱਬੀ ਪਸਲੀ ਦਾ ਦਰਦ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਨੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਹੁਣ ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਰ ਲਵੇ। ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਛਾਹ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਨਿਮਾਜ਼ ਜਨਾਜ਼ਾ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਜਨਾਜ਼ਾ ਉਸਦੇ ਪਰਮ ਮਿਤਰ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਥੇ ਪੁਜ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਵਚਨ-ਬਧਤਾ ਸੀ ਕੀ ਪਿਛੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰੇਗਾ।

ਸ਼ਖਸੀਅਤ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਪੱਕਾ ਸ਼ਰਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ-ਲਕਸ਼ ਇਸਲਾਮ, ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਇਨਸਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹਰ ਮਜ਼ਹਬ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਅਪਣਤ ਅਤੇ ਨਿਘ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜਨਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ ਨੇ ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਇੰਜ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਨ। ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਿਘੇ ਅਤੇ ਮਿਲਨਸਾਰ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇ। ਰਾਹ ਚਲਦਿਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ.....।”

“ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਪਣਾ ਹੁੱਕਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਪੀਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ। ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਕੇ ਨੜੀ ਤੂਤ ਦੇ ਇੱਕ ਰੁਖ ਉਤੇ ਟੰਗ ਦਿੰਦੇ ਸਨ...” “ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਲਮਪੁਰੀ ਨੇ ਇੱਕ ਲਫਜ਼ ਤਾਲਿਆ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਵਰਤਿਆ ਏ। ਏਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਤਾਲਿਆ ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਸਨ.....। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ

ਦਾ ਤਾਲਿਆ ਵਰਤਨਾ ਇੰਨਾ ਈ ਜੁਰਮ ਏ.....।”

‘ ਇਸ਼ਕ/ਪਿਆਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਰਬ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆਰ ਸੀ ਕਿਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਸੂਕਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ।”

ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਦਵਤਾ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸਲਾਮੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਰਬੀ ਦਾ ਵੀ ਆਲਿਮ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਵੀ ਫਾਜ਼ਿਲ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਯਾਨ, ਸੰਗੀਤ, ਜੋਤਿਸ਼ ਅਤੇ ਖਗੋਲ ਵੀ ਉਸਦੇ ਚਹੇਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਨ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਅਧਿਆਪਕ, ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹਕੀਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪ੍ਰਵੀਨ/ਮਾਹਿਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ।

ਸੱਚੀ-ਸੁਚੀ ਆਤਮਾ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸੁਚੀ ਆਤਮਾ ਜਿਥੇ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਸੀ ਉਥੇ ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਦਵਾਨ, ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਮਨੁੱਖ, ਇਸਲਾਮੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ, ਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀਆਂ ਦਾਸਤਾਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਤੜਪ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਸਦੀ ਅਦੁਤੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਗਹਿਣ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਕਥਨ ਬੜਾ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ¹⁶ :

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਪਕਰਸ਼-ਯੁਗ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸਦਾ ਲਕਸ਼ ਵਾਰਤਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ

16. ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ : ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ (ਕ੍ਰਿਤ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ) ਦੇ ‘ਸੁਆਗਤ’ ਵਿਚ।

ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗੌਰਵ ਦਾ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਉੱਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਕੇਵਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰਗਿਅਵੰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਨ ਬੋਧ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੂਜਾ
ਰਚਨਾ ਪਰਿਚਯ

ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸਹਿਤ ਪਰਿਚਯ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਰਚਨਾਤਮਕ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ
2. ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ
3. ਚਿਠੀਆਂ
4. ਸੀਹਰਫੀਆਂ
5. ਪੰਦ ਨਾਮਾ
6. ਮਸਲਾ ਤੋਹੀਦ
7. ਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੁਰਾਆਤ ਚਾ ਇਲਮ
8. ਗੋਜ਼ਰਨਾਮਾ
9. ਕਿੱਸਾ ਰੋਪਨ

1. ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ

ਇਹ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਹੈ। 'ਹੋਠਹਾਰ ਬਿਰਵਾ ਕੇ ਹੋਤ ਚਿਕਨੇ ਚਿਕਨੇ ਪਾਤ' ਵਾਲੀ ਅਖਉਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਚਰਿਤ-ਕਾਵਿ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਰਬ ਦੀ ਸੁਜਾਅਤ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ।

ਇਸ ਚਰਿਤ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਜੰਗ ਓਹਦ ਦੇ ਨਾਇਕ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਾਹਸ ਪੂਰਣ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਵੀਰਤਾ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਫੈਲਾਓ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ। ਹਿਜ਼ਰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕੰਬਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਕੋਈ ਯੋਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ 250 ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ

ਹੈ, ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ 268 ਪੰਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 259 ਪੰਨੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਇਸਦੇ ਕੁਲ 777 ਦੋ ਕਾਲਮੀ ਪੰਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਿਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਗੂਹੜੀ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਰੰਗਣ ਦੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਕਦ ਬੁੱਤ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਜਾਂ ਮੇਲ ਦੇਵਾਂ, ਪਰੀਆਂ, ਜਿੰਨਾ, ਭੂਤਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਕਸਨਸ਼ੀਲ ਮਹਾਂਕਾਵਿ-ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਫਿਰਦੋਸੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਾਹਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਦੀਮੀ ਇਰਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀਰਤਾ ਭਰੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਦ ਬੁੱਤ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਡਰਾਉਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਚਨਾ ਦੋਹਰੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਖੂਬੀ ਇਕ ਰਜ਼ਮੀਆਂ ਦਾਸਤਾਨਿ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਾਵਿਰੂਪ ਜੰਗਨਾਮਾ ਤੇ ਵਾਰ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀਰਤਾ-ਪੂਰਣ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਖਾੜਕੂ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਇਕ ਬਜ਼ਮੀਆਂ ਦਾਸਤਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਿਫਲੀ ਗੁਣ ਅਰਥਾਤ ਕਿੱਸਾ ਜਾਂ ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ ਦੀਆਂ ਇਸ਼ਕ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰੇਮ-ਮੁਹੱਬਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਮਿਸ਼ਰਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੱਚ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਗਲਪ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਕੌਸ਼ਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਬਿਆਨ, ਜਬਾਨ ਦੀ ਨਫਾਸਤ, ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ-ਮਈ ਰਵਾਨੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਸੁਘੜ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਬਿਆਨ ਰਸ-ਨਿਰੂਪਣ, ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਆਦਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਰਚਨਾ ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ ਅਰਥਾਤ ਯੂਸਫ

ਜੁਲੈਖਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਉਸਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਇਸ ਦਾ ਆਕਾਰ 359 ਦੋ ਕਾਲਮੀ ਪੰਨਿਆਂ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੀ ਚੌਵੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਅਰਥਾਤ ਮੁਹਰਮ 1290 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਖੁਦ ਇਸਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ :

ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ ਕਲਮ ਚਾ ਹੱਥੀਂ ਕਸਦੋਂ ਵਾਗ ਚਲਾਈ,
ਆਤਸ਼ ਦਿਲ ਦੀ ਚਾੜ੍ਹ ਅਲੰਬੇ ਵਰਕਾਂ ਵਿਚ ਵਗਾਈ।
ਕਦਸ ਮੇਰੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਸੀ, ਪੂਰਾ ਕਰਨੇ ਹਾਰਾ,
ਕਰਮ ਮੰਗਾਂ ਮੈਂ ਅੱਲਾਹ ਕੋਲੋਂ ਜੈ ਦਰ ਬਾਝ ਨਾ ਚਾਰਾ।
ਨਜ਼ਮ ਲੜੀ ਵਿਚ ਲੁਗਤ ਪੰਜਾਬੀ ਮੌਤੀ ਇਸ਼ਕ ਪਰੋਵਾਂ,
ਦਿਲ ਕਾਈ ਵਿਚ ਬਹਿਰ ਬਿਰਹੋਂ ਦੇ ਦਾਗ ਦਿਲੇ ਦੇ ਧੋਵਾਂ।²

ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਮਸਨਵੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੋਰ ਸਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਉਕਤ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆਂ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਕਵੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਮੌਲਿਕ ਰੰਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਇਹ ਤਫ਼ਸੀਰ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਅਕਸਰ ਮਤਲਬ ਪਾਏ,
ਹਾਲ ਜੁਲੈਖਾ ਜਾਮੀ ਕੋਲੋਂ ਜਿਉਂ ਸੁਣਨੇ ਵਿਚ ਆਏ।
ਮੂਸਾ ਦੀ ਤੌਰੇਤ ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ ਹੈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਇਥਾਈਂ,
ਖ਼ਾਸ ਅਮਾਨਤ ਇਸ ਥੀਂ ਪਕੜੀ ਵੇਖ ਮੁਤਾਬਕ ਜਾਈਂ।³

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ ਦੀ ਗਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ:

“ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਤਫ਼ਸੀਰ ਅਮਾਮ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਜਾਮੀ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਤੌਰੇਤ ਵਿਚੋਂ ਮਵਾਦ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਦਸਾਂਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਇਮਾਮ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮੁਕਲਦ ਨਹੀਂ। ਬਾਅਜ਼ ਵਾਕਿਆਤ ਮੌਲਾਨਾ ਜਾਮੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਫ਼ਸੀਲ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਨੇ ਪਰ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਕਦੀ ਗਲ ਮੁਕਾਈ ਏ। ਬਾਅਜ਼ ਵਾਕਿਆਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਖਤਸਰ ਲਿਖੇ ਨੇ। ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵੇਰਵਾ ਕੀਤਾ ਏ। ਇੰਜ ਇਹ ਹੀ ਤਫ਼ਸੀਰ ਇਮਾਮ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਤੇ ਤੌਰੇਤ ਦਾ ਹਾਲ ਏ। ਇਤਾਬਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅ ਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਇਲਮ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਇਹ ਸੂਰਤ ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤਫ਼ਸੀਰ

1. ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ (ਸੰਪਾਦਕ) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ ਅਹਵਾਲ-ਓ-ਆਸਾਰ।

2. ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਸੰਪਾਦਕ ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ, ਪੰਨਾ 12.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13.

ਲਿਖੀ ਏ ਜਿਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਦ ਅਰਬ ਵਾਲੇ ਵੀ ਗੌਡਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਲੈ ਲੈਣਗੇ।”⁴

ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗਾਥਾ ਦੀ ਕਰਮ-ਭੂਮੀ ਅਰਬ ਦੇਸ ਦੀ ਸਰ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕਵੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਅਰਬੀ ਰੰਗ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ; ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਧਾਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਰੰਗ ਭਾਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਵੀ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ। ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ ਜਗਤ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਰੰਗ ਆਉਂਦਾ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇੰਜ ਇਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਨਿਕਲਦੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਲੈ ਲਵੇਗੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਇੱਕ ਅਪਣਤ ਦਾ ਭਾਵ ਜਾਗੇਗਾ। ਫਿਰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵਲ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਲੈਣਗੀਆਂ।

ਉਂਜ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਰਚਿਤ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਦਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਸੱਸੀ ਦਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੋਹਣੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਦਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਪੂਰਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਦਰਯਾਰ ਦੇ ਪੂਰਨ ਦਾ, ਆਦਿ।

3. ਚਿੱਠੀਆਂ

ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਵੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਮਿਤਰਾਂ-ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ।

ਚਿੱਠੀ ਬਨਾਮ ਹੀਰੇ ਸ਼ਾਹ

‘ਸਤੱਫੁਲ’ ਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ, ਹੀਰੇ ਸ਼ਾਹ, ਨੂੰ ਲਿਖੀ। ਹੀਰੇ ਸ਼ਾਹ ਇੱਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਲਮਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਧੌਤਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਵੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗਲੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਿਸ ਦੇ ਉਸ ਸੰਸਕਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਿੰਡ ਗਿਲਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਸੂਫੀ ਮੁਹੰਮਦ ਉਮਰ ਖਾਂ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਨੁਸਖਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ, ਅਕਾਦਮੀ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਨੁਸਖੇ ਵਾਂਗੂੰ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਲਮੀ ਨੁਸਖੇ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਸਖਾ

4. ਡੂੰਘੇ ਵਹਿਣਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ, ਪੰਨਾ 80.

ਅੱਜ ਕਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧੀਨ ਚਿੱਠੀ ਇੰਜ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਬਾਅਦ ਹਮਦ ਸਲਾਤ ਸਲਾਮ ਮੇਰਾ,
 ਰੁਸ ਬੈਠਿ ਮਾਂ ਸੱਜਣਾ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਯਾਰਾਂ ਕਿਬਰ ਹੰਕਾਰਿਆਂ ਮਾਰਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਰੰਗ ਰਤੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਯਾਰੀ ਲਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਬਹਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਸੱਚੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਝੂਠ ਨਗਾਰਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਜਾਤਾ ਅਹਿਦ ਪੈਮਾਨ ਮੈਂ ਦੋਸਤੀ ਦਾ,
 ਤੇਰੇ ਫਨ ਫਰੇਬ ਦੇ ਲਾਰਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਜੇ ਮੈਂ ਸਚ ਦਸਾਂ ਬਲੇ ਅੱਗ ਝੱਲੀ,
 ਕੌਣ ਮਨ ਦਾ ਸੱਚ ਨਿਤਾਰਿਆ ਨੂੰ।
 ਮੱਲੇ ਵਾਸ ਉਜਾੜ ਜਗ ਵਸਦਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਲਾਂਬੂ ਲਾ ਮਹਲ ਮੁਨਾਰਿਆਂ ਨੂੰ।
 ਮੇਰੇ ਹੀਰਿਆ ਸਮਝ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਅਜੇ ਸਮਝ ਕੇ ਵਰਤ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਵੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਝਲਕਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਅਲੌਕਿਕ ਰਮਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਸੁਖ ਵੇਚ ਕੇ ਦਰਦ ਵਿਹਾਜ ਮੀਆਂ,
 ਜੇ ਹੈ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਤਲਬ ਮੁਕਾਮ ਤੈਨੂੰ।
 ਝਾਤ ਘੱਤ ਨਾਹੀਂ ਵਿਹੜੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ,
 ਜੇ ਹੈ ਤਲਬ ਵਲ ਨੰਗ ਤੇ ਨਾਮ ਤੈਨੂੰ।
 ਯਕ ਰੰਗ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਹੋ ਜਾ,
 ਯਕ ਰੰਗ ਹੋਸੀ ਸੁਬਹ ਸ਼ਾਮ ਤੈਨੂੰ।
 ਵੇਖ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਕਾਰਜੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਨੂੰ,
 ਭੁਲ ਜਾਣਗੇ ਕਾਰ ਤਮਾਮ ਤੈਨੂੰ।

ਚਿੱਠੀ ਬਨਾਮ ਗੁਲਾਮ ਯਸੀਨ

ਗੁਲਾਮ ਯਸੀਨ ਆਲਮਪੁਰੀ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਸਤੀ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਜਾਹਰ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਲਮਪੁਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਖੁਰਸ਼ੀਦਪੁਰ ਤਅਸੀਲ ਨਕੋਦਰ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਤ ਕਵੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨਵੇਂ ਪਤੇ ਤੇ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਖ਼ਤ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਵਾਲੇ ਬਹਿਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ

ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬੇਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਵੇਖੋ :

ਉਠ ਦਰਦਾ ਉਠ ਸੀਨਿਓਂ ਬਾਹਰ ਨਾਲ ਪਯਾਮ ਪਯਾਮੇ ।
 ਖੂਨ ਜਿਗਰ ਸਿਰ ਚਾੜ੍ਹ ਕਲਮ ਦੇ ਸਬਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਨਾਮੇ ।
 ਆਹ ਛੱਡੇ ਜਲ ਜਾਏ ਕਾਗਜ਼ ਜਾਂ ਇਹ ਕਾਨ ਕਮੀਨਾ ।
 ਵਿਚ ਫਿਰਾਕ ਤੇਰੇ ਦੇ ਮੇਰਾ ਜਿਗਰ ਜਲੇ ਯਾ ਸੀਨਾ ।
 ਆਪ ਸਿਰੋਂ ਝੁਲ ਰੂੜੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚੇ ਗਈ ਤਸੱਲੀ ।
 ਨਦੀ ਬਿਆਸ ਸਰਸਕ ਮੇਰੇ ਵਗ ਸਤਲੁਜ ਵਲ ਚੱਲੀ ।
 ਦਿਲ ਮੇਰੇ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਵਗੀਆਂ ਪਸਰ ਗਈਆਂ ਜਗ ਸਾਰੇ ।
 ਲਗਦੀ ਵਾਹ ਬੁਝਾਓ ਲੋਕੋ, ਦਸ ਦਿਓ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ।

ਇਹ ਖ਼ਤ ਦੀ ਤਮਹੀਦ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਿਅਰ ਹੇਠਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਖ਼ਤ ਬੇਦਰਦਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰੇ
 ਮੈਂ ਬੇਵਕਤੇ ਬਾਂਗੇ ਤਾਈਂ ਰਗੜ ਘੱਤਣ ਸਣ ਉਜ਼ਰੇ ।
 ਮੈਂ ਤੋਬਾ ਵਗ ਜਿਤ ਵਲ ਟੁਰਿਆ ਕਸਦ ਕਿਧਰ ਦਾ ਧਰਿਆ
 ਕੀ ਲਿਖਣਾ ਸੀ ਕੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ, ਕੀ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰਿਆ
 ਇਹ ਤੇ ਹੈ ਖ਼ਤ ਰੋ ਰੋ ਲਿਖਿਆ ਗੁੱਜਰ ਜਾਤ ਕਮੀਨੇ
 ਤਰਫ ਅਜੀਜ਼ ਨਜ਼ੀਬ ਪਿਆਰੇ ਜਾਨ ਜਿਗਰ ਯਾ ਸੀਨੇ ।

ਇੰਜ ਇਹ ਖ਼ਤ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਫ਼ਨ ਵਿਚ ਉਹ ਕਮਾਲ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਸੀ ।

ਚਿੱਠੀ ਬਨਾਮ ਰੋਸ਼ਨ ਅਲੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਵਿਚ ਇਹ ਅਹਿਮ ਚਿੱਠੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । 'ਸੱਤ ਫੁੱਲ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਚਿੱਠੀ ਹੈ । ਸਯੱਦ ਰੋਸ਼ਨ ਅਲੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ । ਮੌਲਾਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਜੀਜ਼ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੀ । ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਉਹ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਭਾ (ਪਟਿਆਲਾ) ਵਿਖੇ ਤੈਨਾਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲੈਕੇ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਦਾ ਉਲਟਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ । ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਹ ਕਵੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਭੁਲਾ ਬੈਠਾ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ । ਕਵੀ ਦੀ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਉੱਤਰ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ :

ਓ. ਰੋ ਰੋਕ ਲਿਖੀਏ ਚਿੱਠੀਏ ਦਰਦ ਭਰੀਏ,
 ਪਤਾ ਲਈਂ ਪਰਦੇਸ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ।

ਫੇਰਾ ਘੱਤ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਸੱਜਣਾ ਤੇ,
 ਚਲ ਪੁੱਛ ਲੈ ਹਾਲ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ।
 ਇੱਕੋ ਹਾਲ ਪਏ ਸੜਦੇ ਕਾਲਜੇ ਨੇ,
 ਸੜਨਾ ਰੋਵਣਾ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ।
 ਲੈ ਜਾ ਸੁਖ ਸੁਨੇਹੜਾ ਦੁਖ ਵਾਲਾ,
 ਅੱਖੀਂ ਰੋਂਦੀਆਂ ਦੀਦ ਪਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ।

ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਆਪਣਾ ਸਫਰ ਆਲਮ ਪੁਰ ਕੋਟਲਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਨਾਭਾ (ਹੁਣ ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ) ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਅ. ਆਲਮ ਪੁਰੋਂ ਵੱਲ ਮਾਲਵੇ ਟੁਰੀ ਚਿੱਠੀ
 ਹੁਣ ਰਿਹਾ ਨਾ ਵਕਤ ਤਾਬੀਰ ਦਾ ਹੈ ।
 ਸਾਡੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਰੋਵਣਾ ਈ
 ਵੱਗ ਚਲਿਆ ਤੀਰ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਹੈ ।
 ਦਿਲ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਰੰਗ ਖੁਲ੍ਹਾ ।
 ਖਾਕ ਹਿਜਰ ਦੀ ਪਾਕ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਹੈ ।
 ਇਸ ਸਬਜ਼ ਤਰ ਬਰਗ ਦਾ ਰੰਗ ਖੂਨੀ,
 ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਖਿਆ ਰਾਜ ਲਫਗੀਰ ਦਾ ਹੈ ।
 ਤਫਸੀਰ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ,
 ਧਰਦੀ ਖਾਬ ਮੈਂ ਹੁਕਮ ਤਾਬੀਰ ਦਾ ਹੈ ।
 ਤਾਬੀਰ ਇਸ ਖਾਬ ਦੀ ਖਾਬ ਦਾਇਮ,
 ਪਾਬੰਦ ਜਨੂੰਨ ਜੰਜੀਰ ਦਾ ਹੈ ।
 ਕੀਤਾ ਖਤਮ ਕਲਾਮ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ
 ਅੱਗੇ ਖੋਫ ਹੁਣ ਅਮਲ ਜੰਜੀਰ ਦਾ ਹੈ ।
 ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਨਮਾਜ਼ ਜੇ ਇਸਕ ਵਾਲੀ,
 ਜਾਣ ਫਜ਼ਲ ਕਰੀਮ ਕਦੀਰ ਦਾ ਹੈ ।
 ਜਾਨੀ ਯਾਰ ਦੀ ਵਿਚ ਦੁਕਾਨ ਬਹਿ ਕੇ,
 ਪਿਆਰ ਇਹ ਇਤਫਾਕ ਤਹਰੀਰ ਦਾ ਹੈ ।
 ਦਰਦੀਂ ਭਰੇ ਦਿਲ ਮੁਝ ਲੱਹਜ ਦੇ ਨੇ
 ਰੋ ਰੋ ਡੋਲਿਆਂ ਰੰਗ ਤਾਸੀਰ ਦਾ ਹੈ ।
 ਅੱਖੀ ਦੁਖਦੀਆਂ ਨਾਲ ਖਤ ਲਿਖਿਆ,
 ਦੋਪਹਿਰ ਦਾ ਵਕਤ ਦਿਨ ਪੀਰ ਦਾ ਹੈ ।
 ਅੱਜ ਅੱਠਵੀਂ ਮਾਹ ਮੁਹਰਮੋ ਹੈ,
 ਸਦੀ ਤੇਰਵੀਂ ਸਾਲ ਅਖੀਰ ਦਾ ਹੈ ।

ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਲੰਬੀ ਹੈ । ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ

ਸਗੋਂ ਉਸਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਦੇ ਸੁਘੜ, ਕਾਵਿ-ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਵੀ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4. ਸੀਹਰਫੀਆਂ

ਸੀਹਰਫੀ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤੀਹ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਹੈ।⁶ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁶

ਸੀਹਰਫੀ ਹੁਲੀਆ ਸ਼ਰੀਫ

ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ ਨੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਸੱਤ ਫੁੱਲ', ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਨੰਬਰ ਤੇ 'ਸੀਹਰਫੀ ਹੁਲੀਆ' ਸ਼ਰੀਫ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਜ਼ੂਰਿ ਅਕਰਮ, ਸਰਵਰੇ ਕਾਇਨਾਤ, ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਸ਼ਰੀਫ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੀਹਰਫੀ ਜਾਨੀ ਮੋਚੀ ਦੀ ਫਰਾਮਾਇਸ਼ ਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਫਾਰਸੀ ਨਸਰਬਾਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਜਾਨੀ ਯਾਰ' ਦਾ ਨਾਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ :

ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਥੀਂ ਨੂਰ ਰੱਸਦਾ
ਖਲ੍ਹ ਨਰਮ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਤਾਰ ਨਾਲੋਂ ।
ਕਦਮ ਖੂਬ ਮੌਜੂ ਪੁਰ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਤ
ਸੀਮੀਂ ਸਾਕ ਖੁਸ਼ਰੰਗ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨਾਲੋਂ ।
ਬਾਜ਼ੂ ਰਾਨ, ਸ਼ਾਨੇ, ਬੰਦ ਭਰੇ ਗੋਸ਼ਤ,
ਵਿਚ ਜੋਰ ਦੇ ਵੱਧ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਲੋਂ ।
ਮਹਿਬੂਬ ਮੁਹਿਬ ਖੁਦ ਸਾਜਿਆ ਸੂ
ਸੋਹਣਾ ਕੌਣ ਹੋਵੇ ਜਾਨੀ ਯਾਰ ਨਾਲੋਂ ।

ਉਕਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰਲੀ ਸੀਹਰਫੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਲੀਕੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਇੱਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤਸਵੀਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਮੁਸੱਵਰ ਵਾਂਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਉਤੇ ਉਲੀਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਬੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਸੁਘੜ ਕਲਾਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰੰਗੀਨ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਉਸਦੀ ਬਣਾਈ ਤਸਵੀਰ ਉਸਦੇ ਜਜ਼ਬਾ-ਇ-ਅਕੀਦਤ' ਅਤੇ ਉਸਦੀ

6. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਭਾਈ) ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾਕਰ, ਪੰਨਾ 291

7. ਅ. ਦਿੜਤਾ, ਦਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

ਕਲਾ ਦੀ ਸਹੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਬਣਾਈ ਤਸਵੀਰ, ਕਿਸੇ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਣਾਈ ਤਸਵੀਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਮਨਮੋਹਿਣੀ ਹੈ।

ਸੀਹਰਫੀ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ

‘ਸੱਤ ਫੁੱਲ’ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਨੰਬਰ ਤੇ ਇਹ ਸੀਹਰਫੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪੀ ਗਈ ਪੁਸਤਕ ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਅਤੇ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :-

ਅਲਫ ਆਚੇਤੇ ਸਜਣ ਗਲ ਬਾਹੀਂ ਨੀਂ, ਮੈਂ ਸੇਜ ਫੁੱਲਾਂ ਭਰ ਸੁੱਤੀ।
ਜਾਂ ਜਾਗੀ ਸਹੁ ਨਾਲ ਨਾ ਪਾਇਆ, ਮੈਂ ਰੋਂਦਿਆਂ ਨੀਂਦ ਵਿਗੁੱਤੀ।
ਯਾਰ ਵਿਛੁੰਨਿਆਂ ਅੱਖੀਂ ਰੁੰਨੀਆਂ, ਤੇ ਭਾਂ ਭਾਂ ਸੜਦੀ ਸੇਜ ਕਰ ਸੁੱਤੀ।
ਅਖੀਂ ਖੋਲ੍ਹ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲਾ, ਸੱਸੀ ਕੂਕੇ ਲੁੱਟੀ ਲੁੱਟੀ।

ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਰੰਗ ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਤਾਰੀ ਹੈ, ਵੇਖੋ :-

ਦਾਲ ਦੁੱਖੀ ਨੀ ਸੈਂ ਘਾਇਲ ਹੋਈ, ਮੈਨੂੰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਦਰਦ ਮਰੋੜਾ।
ਮੈਂ ਵਾਂਗੂ ਕੂਜ ਦੁੱਖੀ ਕੁਰਲਾਨੀ, ਜਾਂ ਲੈ ਹੋਤ ਗਏ ਘਿੰਨ ਜੋੜਾ।
ਸ਼ਾਲਾ, ਜਾ ਨਾ ਵਿਛੁੰਨੇ ਤੇ ਦੁਖ ਦੁੰਨੇ ਸਾਨੂੰ, ਪਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਛੋੜਾ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੀ ਵਿਛੁੜੇ, ਫਿਰ ਕਦਰੋਂ ਦੁੱਖ ਥੋੜਾ।

ਅਤੇ ਜੇ ਜ਼ਾਰੋ ਜ਼ਾਰ ਸੱਸੀ ਪਈ ਰੋਵੇ, ਮਾਂ ਪਕੜ ਪੱਲੂ ਖਲਿਆਰੇ।
ਨਾ ਕਰ ਪਿੱਛਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾਂ ਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਪਾਪ ਕਰਨ ਹਤਿਆਰੇ।
ਨਦੀਆਂ ਚੀਰ ਮਿਲੇਂਦੇ ਸੱਜਣ, ਤੇ ਇਹ ਗਲ ਥੀਂ ਲਾਹ ਸਿਧਾਰੇ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ, ਜਿਹੜੇ ਦਰਦ ਨਾ ਵੰਡਣ ਹਾਰੇ।

ਇਹ ਰੰਗ ਬਦਸਤੂਰ ‘ਯੇ’ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :-

ਯੇ ਯਾਰ ਦੀ ਵਿਚ ਖੁਮਾਰੀ, ਬੰਦ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਦਸੋ ਨਾ ਟੁੱਟੀ।
ਅੱਗੇ ਕਬਰ ਡਿੱਠੀ ਚਰਵਾਹੇ, ਪੁੱਛਿਆ, ਏਥੇ ਕੌਣ ਦੱਬੀ ਦੁਖ ਲੁੱਟੀ ?
ਸੁਣਿਆ ਹਾਲ ਤੇ ਨਾਅਰਾ ਕੀਤਾ, ‘ਚੋਂ ਕਬਰ ਸੱਸੀ ਦੀ ਫੁੱਟੀ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਵਿਚ ਵੜਿਆ ਪੁੰਨੂੰ, ਉਤੋਂ ਕਬਰ ਮਿਲੀ ਬੰਦ ਫੁੱਟੀ।

ਇਥੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹਾਸਮ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸੁਘੜ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।

ਸੀਹਰਫੀ ਚੌਪਟ^੩

ਪੁਸਤਕ ‘ਸੱਤ ਫੁੱਲ’, ਵਿਚ ਇਹ ਸੀਹਰਫੀ ਛੇਵੇਂ ਨੰਬਰ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਇਸ਼ਕੀਆ ਸੀਹਰਫੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਯੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਬਲਕਿ ਇਹ ਰੇ ਤਕ ਹੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਾਇਆ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ

8. ਅਰਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤੀ।

ਸੀਹਰਫੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ :-

ਅਲਫ ਅਲਫ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਅਣੋਖੇ
ਆ ਮਿਲ ਮੈਨੂੰ ਸੋਹਣਿਆਂ, ਹੁਣ ਨਾ ਦੇਵੀਂ ਧੋਖੇ ।
ਅਖੀਂ ਥੀ ਜੇ ਦੂਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦਿਲੋਂ ਪਰੋਖੇ ।
ਦੂਰੀ ਚਮਕ ਜਮਾਲ ਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਝਿਰੋਖੇ ।

ਇੰਜ ਇਹ ਸੀਹਰਫੀ ਵੀ ਬਾਕੀ ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰੀ ਬੈਠੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਪਰ ਅਹਿਮ ਰਚਨਾ ਹੈ ।

5. ਪੰਦ ਨਾਮਾ

ਪੰਦ ਨਾਮਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਮੁਸਾਫਿਰ ਔਰਤ ਦੇ ਰਾਹ ਪੁਛਣ ਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ । ਉਸ ਮੁਸਾਫਿਰ ਔਰਤ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸਦਾ ਰਾਹ ਭੁੱਲ ਗਈ । ਇਤਫਾਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਉਸਨੇ ਪੁਛਿਆ, “ਵੀਰਾ ! ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਾਹ ਤਾਂ ਦੱਸ” । ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਦੱਸ ਨਾ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, “ਤੂੰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਜਾਵੇ ।” ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆਲਮਪੁਰ ਖਲੋਤਾ ਸੀ । ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਨਾਂ ਗਿਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ :

ਆਲਮ ਪੁਰਾ, ਚੱਕ, ਬੱਲਕ, ਕਾਹਲਮ, ਸਾਲਵੁਵਾਲ, ਮਿਆਨੀ,
ਬੋਖਰ, ਡੋਗਰ, ਤਲਾ, ਮੱਦਾ, ਪੰਡੋਰੀ, ਲੁਧਿਆਣੀ,
ਪਲ ਪਖਤਾ, ਫੀਰੋਜ਼ ਦੁਬਰਜੀ, ਟਾਂਡਾਂ, ਖੱਖਾਂ ਜਾਵਾਂ,
ਅਕੜ ਮਟਰ, ਯਹੀਆ ਪੁਰਾ, ਤਲਵੰਡੀ, ਖੱਡਾਂ, ਵਹਰਾਂ, ਰਾਵਾਂ,
ਤਹਿੰਦਾ, ਚਪੜਾ, ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲਾ, ਬੁੱਢਾ ਟੀਰ, ਵਰਿਆਣਾ ।
ਖੰਕਣ, ਟਲੇਵਾਲ, ਫਤਿਹ ਪੁਰ, ਬੰਗੜ, ਪੁਛ ਖਟਾਣਾ ।

ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ‘ਫਿਲਬਦੀ’ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਦਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦਿਹਲਵੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਆਖ ਕੇ, ਇਉਂ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ :-

ਖੀਰ ਬਨਾਈ ਜਤਨ ਸੇ ਚਰਖਾ ਦੀਆ ਜਲਾਏ
ਆਇਆ ਕੁੱਤਾ ਖਾ ਗਿਆ, ਤੂੰ ਬੈਠੀ ਢੋਲ ਬਜਾਏ ।

6. ਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੁਰਆਤ ਦਾ ਇਲਮ

ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਖਰੜਾ ਜਨਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਸੀ । ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ।

7. ਗੁਜਰਨਾਮਾ

ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਇਕ ਗੁਜਰਨਾਮਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ।

8. ਕਿੱਸਾ ਰੋਪਨ

ਇਹ ਕਵੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਕ੍ਰਿਤੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹਕੀਕਤ ਅਤੇ ਮਾਅਰਫਤ ਦੀਆਂ ਰਮਜਾਂ ਖੋਲੀਆ ਗਈਆਂ ਸਨ ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਰੂਪ (ਖਰੜਾ) ਕਵੀ ਦੇ ਇਕ ਨਾਲਾਇਕ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ 'ਕਸਾਇਬ' ਦੇ ਹਥ ਲਗ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਲੁਕਾਈ ਰਖਿਆ। ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਸਕੇ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਗਤ ਬਣਾਈ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਇੰਜ ਛਪਾਇਆ ਕਿ ਇਸਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ।

9. ਮਸਲਾ ਤੌਹੀਦ

ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਰਦੂ ਨਸਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤੌਹੀਦ (ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ) ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਅਜੇ ਤਕ ਅਣਛਪੀ ਹੀ ਪਈ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ, ਕਰਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਈਸਾਈ-ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਅੱਜ ਵਾਂਗੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤਾ ਮਾਹੌਲ ਅਣ-ਪੜ੍ਹ ਸੀ। ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਇਕ ਅਨਜਾਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਰਗੇ ਕਿਸੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਾਰਿਸ, ਹਾਸਿਮ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ।

ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੈ-ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਏਨੀ ਮੁਬਲੀਅਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਰਬੀ (ਸੁਧ ਇਸਲਾਮੀ) ਰੰਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਹੀ ਰਹੀਆਂ।

ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਵਧੀ ਅਤੇ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣੀਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ, ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਚਰਚਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਇਉਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਾਵਿ-ਪੁਖਤਗੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵੱਛ ਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਯੁਕਤ ਅਰ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ, ਨਿਰਵਿਘਨ ਛੰਦ ਚਾਲ, ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਧਾਨ, ਰਸ ਨਿਰੂਪਣ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਲੋ-ਮਲੀ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੈ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਣ ਹੁਣ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਅਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੂਝ ਵਧੇਗੀ, ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋਢ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਖੁਲ੍ਹੇ-ਆਮ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈ ਬਣਨਗੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਕਣ ਤਾਂ ਅਜੇ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੀਜਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਮੌਲਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਲਮਪੁਰੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਮਨੋਰਥ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਉਸਨੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ; ਰੂਹ ਅਤੇ ਕਲਬੂਤ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ, ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਉਕਤ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਵੀ ਨੇ ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਆਸਾਧਾਰਣ ਵਲ ਅਗਰਸਰ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਮੌਲਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਅੰਧੇਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਪੁਲਾਂਘਾਂ ਪੁਟੀਆਂ। ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਡੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਸਲਜੂਕ ਅਤੇ ਤਾਤਾਰੀ ਜਿਧਰ ਜਿਧਰ ਵੀ ਗਏ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਜੋਤੀ ਬੁਝਾ ਕੇ ਅੰਧੇਰਾ ਫੈਲਾਈ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਘੁਗ ਵਸਦਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀਰਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸਮਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਵਡੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਸਜਿਦਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਉਹ ਮੰਦਿਰ-ਕਲਾ (Architecture) ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ੀਰਸ਼ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣੀ ਹਨ।¹

ਇਸੇ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਚਿੰਤਿਕ ਡਾਕਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਹੈ ਅਯਾਂ ਸੌਰਸ਼-ਏ ਤਾਤਾਰ ਕੇ ਅਫਸਾਨੇ ਸੇ ।

ਪਾਸਬਾਂ ਮਿਲ ਗਏ ਕਾਅਬੇ ਕੋ ਸਨਮਖਾਨੇ ਸੇ ।²

1. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ; ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ 8.

2. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ; ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਪੰਨਾ 8. ਤੇ ਉਧ੍ਰਿਤ

ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ-ਭਵਨ ਹੇਠ ਦਿਤੀ ਗਈ ਤਿ੍ਰਗੜੀ ਤੇ ਖਲੋਤਾ ਹੈ :

1. “ਅਲੱਹ ਵਾਹਿਦ ਹੈ।”

2. “ਕੁਰਾਨ ਖੁਦਾਈ ਕਲਾਮ ਹੈ।”

3. “ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦਾ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਰਸੂਲ (ਸੰਦੇਸ਼-ਦੂਤ) ਹਨ।”

1. ਅਲੱਹ ਵਾਹਿਦ ਹੈ

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਰਮ ਹਨ : ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਖੁਦਾ/ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰਤਖ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਤਖ ਪਰੋਖ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਆਸਤਿਕ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਹਨ। ਕੁਝ ਧਰਮ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਤਖ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸਤਿਕ ਜਾਂ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵੀ ਆਸਤਿਕ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪਰਮਸਤਾ ਜਾਂ ਪਰਮ ਸਤਿ ਹੀ ਸਰਵਕਾਲੀ ਸਤਿ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ ਖੁਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਅਲਾਹ ਉਤਮਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਪਮਤਾ ਦੇ ਸਰਵਤਰ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਸੂਰਾ-ਇ-ਫਾਤਿਹਾ ਵਿਚ ਹਮਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੁਦਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸਿਫਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ : “ਰਬੁਲ ਅਲਮੀਨ” ‘ਆਲ ਰਹਿਮਾਨ’ ‘ਅਲ ਰਹੀਮ’, ‘ਮਾਲਿਕ-ਯੋਮ-ਉਦ-ਦੀਨ’ ਅਰਥਾਤ ਦਇਆਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਾਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਕੋ ਸਿਫਤ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖੁਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰ, ਕਿਰਪਾਨਿਧਾਨ ਅਤੇ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਫਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਨਿਹਿਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੌਲਵੀ-ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ‘ਹਮਦ’ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਮਦ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਤਰ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵੇਖੋ :

1. ਇਸ਼ਿਕ ਭਿੱਨਾ ਇਖਲਾਸ ਨੁਹਲਾਇਆ, ਰੰਗਿਆ ਰੰਗ ਸ਼ਹੂਦੀ।
ਸਿਦਕ ਸਫਾਓ ਆਬ ਹਵਾਓ; ਪਲਿਆ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਨੂਦੀ।
ਬਰਗੋ ਬਰਗ ਇਰਾਦਤ-ਅਜਲੀ ਨੂਰ ਰਚਾਇਆ ਹੋਇਆ
ਮਹਵਿਯੱਤ ਦੇ ਖਮਰ ਤਹੂਰੋ, ਨਸਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ।³
2. ਹਮਦ ਕਦੀਮ ਅਲਾਹ ਨੂੰ ਜਿਸਦਾ ਕੁੱਲ ਜਹਾਨ।
ਰਹਿਮਤ ਉਸ ਦੀ ਆਮ ਹੈ, ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀ ਅਸਮਾਨ।
ਜ਼ਾਹਿਰ ਬਾਤਨ ਜਾਣਦਾ, ਸੁਣਾ ਹਰ ਹਰ ਹਾਲ।
ਓਹ ਮਾਨਿੰਦ ਨ ਕਿਸੇ ਦੀ, ਆਹਾ ਬਾਝ ਮਿਸਾਲ।⁴
3. ਅਵਲ ਹਮਦ ਖੁਦਾ ਨੂੰ, ਬਾਝ ਹਿਸਾਬ ਸੁਮਾਰ।

3. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ) ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 21

4. ਸਮਝੋਰ ਸਿੰਘ ਅਜੋਕ (ਸੰਪਾ) ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਪੰਨਾ 31

ਫੇਰ ਦਰੂਦ ਖਲੀਲ ਨੂੰ, ਲਖ ਹਜ਼ਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ।
ਸ਼ੇਰ ਅਰਬ ਦਾ ਤੇਗ ਜ਼ਨ ਹਮਜ਼ਾ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ।
ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹ-ਕਾਫ ਦੇ, ਕੀਤੇ ਸਭ ਕਤਲਾਮ ।⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਕਵੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਵਡਿਆਈਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਮੁਕਤ ਕੰਠ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰੀ ਵਡਿਆਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਗਾਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

2. ਕੁਰਾਨ ਖੁਦਾਈ ਕਲਾਮ ਹੈ

ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਇਲਾਹੀ ਕਲਾਮ ਹੈ । ਇਹ ਆਖਰੀ 'ਵਹੀ', ਹੈ । ਇਹ ਗ਼ੈਰ ਮਖਲੂਕ ਅਰਥਾਤ ਅਯਰਜ਼ਿਤ ਹੈ । ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਨਕਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ "ਕਾਲ ਅਲਾਹ ਤਆਲਾ" ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਧੁਨੀਗਤ, ਲਿਪੀਗਤ, ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੁਰਾਨ-ਅਸਮਾਨੀ ਨਮੂਨੇ ਦਾ ਹੂ-ਬਹੂ ਰੂਪ ਹੈ । ਸਾਰਿਆਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਚਮਤਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਨਸਾਨ ਅਤੇ ਅਸੁਰ ਸਾਰੇ ਮਿਲਕੇ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ।⁶

ਮੌਲਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਪਾਕ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੀ ਤਫਸੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਸ਼ੂਰਾ ਦਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਆਇਤ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਵਕਤ ਆ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਪਵਿਤਰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇਸ ਅਜ਼ਮਤ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਦਿਤ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

1. ਇਤਰਾਤੋਂ ਤਫਰੀਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ, ਤੁਹਮਤ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਾਈ ।
ਅਸਲ ਕਲਾਮ ਮੁਅਸਰ ਇਸਕੋਂ ਖੋਲੇ ਨੂਰ ਸਫਾਈ ।
ਇਹ ਤਫਸੀਰਿ-ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਵਿਚੋਂ, ਅਕਸਰ ਮਤਲਬ ਪਾਏ ।
ਹਾਲ ਜੁਲੈਖਾ ਜਾਮੀ ਕੋਲੋਂ, ਜਿਉਂ ਸੁਣਨੇ ਵਿਚ ਆਏ ।
ਮੂਸਾ ਦੀ ਤੌਰੇਤ ਜੋ ਅਜ ਕਲ, ਹੈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਏਥਾਈਂ ।
ਬਾਅਜ਼ ਇਆਨਤ ਇਸਥੀਂ ਪਕੜੀ, ਦੇਖ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਾਈਂ ।
ਪਰ ਜੋ ਵਿੱਚ ਕੁਤਬ ਇਸਲਾਮੀ, ਕਾਮਿਲ ਪਤਾ ਨ ਪਾਇਆ ।
ਹਰਫ ਅਜੇਹਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨੇ ਮੈਂ ਨ ਮੂਲ ਲਿਆਇਆ ।
ਦਰਦ ਦਿਲੇ ਦਾ ਉਖੜ ਵੱਗਿਆ, ਬਿਰਹੋਂ ਜਾਮ ਪਿਲਾਏ ।

5. ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਹਿਸਾ ਤੀਜਾ, ਪੰਨਾ 224.

6. ਗ਼ੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਮਤ, ਪੰਨਾ 23.

ਰਹਣ ਕਬਾਬ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਲਾਟੇ, ਜਿਗਰ ਫਿਰਾਕ ਜਲਾਏ ।
 ਯਾ ਰੱਬ ਸਿਦਕ ਸੱਜਨ ਦੀ ਲਜ਼ਤ, ਦਿਲ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਪਾਈਂ ।
 ਸਾਫ ਸੁਖਨ ਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਉਜਾਲਾ, ਰੋਸ਼ਨ ਆਖਿਰ ਤਾਈਂ ।⁷

ਕਵੀ ਇਸ ਪੰਗੀ ' ਅਸਲ ਕਲਾਮ ਮੁਅਸਰ ਇਸ਼ਕੋ ਖੋਲੋ ਨੂਰ ਸਫਾਈ' ਵਿਚ ਪਵਿਤਰ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਅਰਥਾਤ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਮਾਜੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਕਰ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਅਦਮ ਦੇ ਅੰਧੇਰੇ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਈ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ :

ਨਾ ਸੀ ਸ਼ੈ ਮਜ਼ਕੂਰ ਕਦਾਈ,
 ਅੰਦਰ ਵਕਤ ਵਿਹਾਏ ।
 ਫੈਜ਼ ਵਜੂਦ ਅਦਮ ਤੇ ਚਮਕਿਆ,
 ਖੋਲ੍ਹੇ ਰਾਜ਼ ਛਪਾਏ ।

ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਇਸੇ ਪੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ "ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਦੀਨ-ਏ-ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਵਾਕਿਫੀ-ਅਤ, ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਇਲਮ ਫਿਕਾ, ਤਸਵੂਫ, ਇਲਮਿ ਅਰੂਜ਼, ਇਨਸ਼ਾ ਪਰਦਾਜ਼ੀ, ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਕਵਾਇਦ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਅਰਥਾਂ ਸਮੇਤ ਅਧਿਐਨ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੀਨਿ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ।⁸

ਇਹੋ ਗੱਲ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । "ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਦੀ ਹਾੜ੍ਹੇ ਕਢਦੀ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਅੰਤ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਮਜਾਜ਼ੀ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਰੱਬੀ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੱਥਰ ਵਾਲੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਵਗਾਹ ਨਹੀਂ ਸੁਟਦੀ ।"⁹

ਇੰਜ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਪਵਿਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਜਿਉਣ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ।

3. ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦਾ ਦੇ ਰਸੂਲ

ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦਾ ਦੇ ਰਸੂਲ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਉਹ

7. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ) ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 43.

8. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ 2.

9. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ) ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 16.

ਖੁਦਾਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਧਾਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਇਸਲਾਮੀ/ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸੂਲ-ਇ-ਅਕਰਮ ਆਖਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਨ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਹ ਦਾ ਪੱਕਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹਤਵਸ਼ੀਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :

1. ਰੂਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ ਵਾਲੇ, ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਰਹਮਾਨੀ।
ਯੂਸੁਫ਼ ਦਾ ਉਹ ਨੂਰ ਮੁਨੱਵਰ, ਖੁਦ ਵਿਚ ਕਰੇ ਨਿਹਾਨੀ।
ਉਹਾ ਨੂਰ ਜੋ ਯੂਸੁਫ਼ ਵਾਲਾ, ਸਰਵਰ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ।
ਮਹਬੂਬਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਮਕਸਦ, ਹੋ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।
ਨਾਲ ਤੁਫੈਲ ਰਸੂਲ ਅੱਲਾ ਦੀ, ਯਾ ਰੱਬ ਬਖਸ਼ ਅਸਾਹਾਂ।
ਰਹਮਤ ਥੀਂ ਘੱਟ ਕਤਰਾ ਧੋਵੇਂ, ਦਫ਼ਤਰ ਭਰੇ ਗੁਨਾਹਾਂ।
ਹੁਣ ਨਬੀ ਦੀ ਆਲ ਅਸਹਾਬਾਂ, ਮਕਸਦ ਕਰੇਂ ਹਮਾਰਾ।
ਦਿਲ ਪੁਰ ਨੂਰ ਕਰੇਂ ਉਸ ਸ਼ੋਕੇਂ, ਜਿਸ ਬਿਨ ਅਸਾਂ ਨਾ ਚਾਰਾ।¹⁰
2. ਯਾ ਰੱਬਾ ਲੱਖ ਵਾਰੀਆਂ, ਬਹੁਤ ਦਾਰੂਦ ਸਲਾਮ।
ਭੇਜ ਰਸੂਲ ਮਕਬੂਲ ਨੂੰ ਹਰ ਦਮ ਸੁਬਹ ਵ ਸ਼ਾਮ।
ਪੈਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨੂਰ ਥੀਂ ਕੀਤਾ ਕੁੱਲ ਜਹਾਨ।
ਤੂੰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ, ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ।¹¹

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਤੰਬਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ 'ਬਾਹਿਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਇਸ ਬੰਨੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੁਕਨ

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਖ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਜਿਹੜਿਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੁਕਨ ਜਾਂ ਪੱਖ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇੱਕ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪਰਿਪਕ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ-ਚੋਣ ਲਈ ਇਸਲਾਮ, ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੱਡੀਆਂ ਆਕਾਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਮ ਤਾਂ ਸੂਰਾ-ਇ ਯੂਸੁਫ਼ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਉਸਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਝੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼

10. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ) ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਮ, ਪੰਨਾ 46.

11. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ) ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਪੰਨਾ 32.

ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਲਈ ਵਕਤਨ-ਬਵਕਤਨ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਤੇ ਹਨ :

1. ਈਮਾਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਜਾਂ 'ਸ਼ਹਾਦਤ' ਦਾ ਕਲਮਾ;
2. ਨਮਾਜ਼
3. ਜ਼ਕਾਤ
4. ਰੋਜ਼ਾ
5. ਹੱਜ

1. ਈਮਾਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਜਾਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਕਲਮਾ :

ਇਹ ਕਲਮਾ (ਪਵਿਤਰ ਇਕ ਰਾਗ) ਇਸਲਾਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਮੌਮਿਨ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : “ਲਾ-ਇੱਲਾ-ਇੱਲ ਅਲਾਹ-ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲ ਅਲਾਹ” ਅਰਥਾਤ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਰਸੂਲ ਅਰਥਾਤ ਭੇਜੇ ਹੋਏ (ਸੰਦੇਸ਼ ਦੂਤ) ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਸਲਾਮੀ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਬਚੇ ਦੇ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ ਉਸਦੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਕਬਰ ਉਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਰਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਕਲਮਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ ਮਸਜਿਦਾਂ ਦੇ ਮੁਨਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਇਕਰਾਰ ਹਰ ਉਸ ਬਸ਼ਰ ਤੋਂ ਉਚਾਰਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਨਵ-ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਕਰਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਵਿ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਮੰਤਵ ਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਜੰਗ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਯੂਸਫ਼ ਅਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾਓ ਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਪਹਿਲਾ ਕਲਮਾਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਵ-ਜੀਵਨ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ :¹²

1. ਕਰ ਲੈ ਅਕਦ ਨਿਕਾਹ ਅਸਾਂ ਥੀਂ, ਹੁਣ ਨਾ ਤਾਬ ਜੁਦਾਈ।
ਯੂਸਫ਼ ਚੁਪ ਪੈਗਾਮ ਉਡੀਕੇ, ਕਹੇ ਜਵਾਬ ਨ-ਕਾਈ।
ਤਦ ਨੂੰ ਜਬਰਾਈਲ ਜਨਾਬੋਂ, ਆਣ ਸਲਾਮ ਸੁਣਾਵੇ।
ਮੰਨ ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਕਹੇ ਜੁਲੈਖਾ, ਪਾਕ ਅੱਲਾ ਫਰਮਾਵੇ।
ਉਪਰ ਅਰਸ ਤੇਗ ਤੇ ਇਸਦਾ ਅਕਦ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਸਾਰਾ।
ਦਰਦੋਂ ਗਮੋਂ ਜੁਲੈਖਾ ਤਾਈਂ, ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਫੁਟਕਾਰਾ।¹³

12. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਵਾਦ, ਪੰਨਾ 24.

13. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ) ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਮ, ਪੰਨਾ 390.91.

2. ਯਾ ਰੱਬਾ ਲੱਖ ਵਾਰੀਆਂ, ਬਹੁਤ ਦਰੂਦ ਸਲਾਮ ।
 ਭੇਜ ਰਸੂਲ ਕਬੂਲ ਨੂੰ ਹਰ ਦਮ ਸੁਬਹ ਸ਼ਾਮ ।
 ਪੈਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨੂਰ ਥੀਂ ਕੀਤਾ ਕੁਲ ਜਹਾਨ ।
 ਤੂੰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ, ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ।
 ਚਾਰੇ ਯਾਰ ਰਸੂਲ ਦੇ ਉੱਮਤ ਦੇ ਅਰਕਾਨ ।
 ਅਬਾ ਬਕਰ ਤੇ ਉਮਰ ਹੈ, ਉਸਮਾਨ, ਅਲੀ ਅਯਾਨ ।
 ਦੋਵੇਂ ਅੰਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਹਮਜ਼ਾ ਤੇ ਅਬਾਜ ।
 ਆਲ ਉਲਾਦ ਅਸਹਾਬ ਨੇ ਸਭਨਾ ਕੁਰਬ ਅਕਾਸ ।
 ਰਹਮਤ ਬਹੁਤ ਸਲਾਮ ਹਰ ਭੇਜ ਅਲਾਹੀ ਤੂੰ ।
 ਬਖਸ਼ ਤੁਫੈਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਾਰ ਰਬ ! ਆਸੀ ਨੂੰ ।
 ਸਾਬਿਤ ਰੱਖ ਇਸਲਾਮ ਤੇ, ਮਾਰੀ ਨਾਲ ਈਮਾਨ ।
 ਬੱਖਸ਼ ਇਲਾਹੀ ! ਮੌਮਨਾ, ਜੱਨਤ, ਅਮਨ ਅਮਾਨ ।¹⁴
3. ਅਵੱਲ ਹਮਦ ਖੁਦਾ ਨੂੰ, ਬਾਜ਼ ਹਿਸਾਬ ਸੁਮਾਰ ।
 ਫੇਰ ਦਰੂਦ ਖਲੀਲ ਨੂੰ, ਲੱਖ ਹਜ਼ਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ।
 ਸ਼ੇਰ ਅਰਬ ਦਾ ਤੇਗ ਜ਼ਨ, ਹਮਜ਼ਾ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ।
 ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹ-ਕਾਫ਼ ਦੇ, ਕੀਤੇ ਸਭ ਕਤਲਾਮ ।
 ਗਰਦਨ ਕਸ਼ ਹਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਰੱਖੇ ਪਕੜ ਗੁਲਾਮ ।
 ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਹਰ ਦੇਸ ਦੇ ਬੰਨੇ ਪਕੜ ਤਮਾਮ ।
 ਸਾਹਿਬ ਤਾਜ ਜਹਾਨ ਦੇ, ਕੀਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ।
 ਗਏ ਜਹਨਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਆਂਦਾ ਈਮਾਨ ।
 ਮੈਂ ਸੁਣਿਆਂ ਏ ਕਾਜ ਤੂੰ, ਆਹਾ ਮਰਦ ਮਖਾਰ ।
 ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਮੈਂ ਤੁਥ ਤੇ ਜੰਗ ਨਿਕਾਰਾ ਮਾਰ ।
 ਹੋ ਜਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ, ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਆ ।
 ਮਰਦ ਮਖਾਰੀ ਛੋੜ ਕੇ, ਹਾਲਾ ਕਰੀ ਅਗਾਹ ।¹⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਉਸਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਂ ਅਤੇ ਜਾਂ ਕਾਫਰ ਕਹਾਓ ਅਤੇ ਸ਼ਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣੋ ।

ਇੰਜ ਕਲਮਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰਨੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਸਫਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ।

2. ਨਮਾਜ਼

ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਿਨ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਾਰੀ ਮੱਕੇ ਵਲ

14. ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 2-3.

15. ਉਹੀ, ਹਿੱਸਾ ਤੀਜਾ, ਪੰਨਾ 224.

ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਨਿਸਚਿਤ ਨਮਾਜ਼, ਪੜ੍ਹੇ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ” ਨਮਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਵੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਗਤ ਉਪਰ ਝਾਤ ਪਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਖੜੀਆਂ ਨਮਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਪ੍ਰਤਖ ਦਿਸਣਗੀਆਂ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਅਫਰੀਕਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚੀਨ ਅਤੇ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਤੋਂ ਕੈਪਟਾਉਨ ਤਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕਤਰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖੜੀਆਂ ਹਨ।”¹⁶

ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਲਈ ‘ਸਲਾਤ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਰਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਆਕੇ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗਲ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਖੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।¹⁷ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਫੁਟੀ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਣ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ, ਇਸਲਾਮੀ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਜ਼ (ਉਪਦੇਸ਼) ਤੇ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦੇਣ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।¹⁸ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰੀ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਇਕੋ ਮੰਤਵ ਲੈਕੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ। ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਉਹ ਯੂਸਫ ਦੁਆਰਾ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਉਸਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜ਼ਕਾਤ

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦਾਨ ਖੈਰਾਤ/ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਜਾਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਉਂਤ-ਬੱਧ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਜ਼ਕਾਤ’ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੁਕਤੇ ਸੰਬੰਧੀ

16. ਪ੍ਰੋ: ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ 24.

17. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ 2.

18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3.

ਵੀ ਯਾਦਦਹਾਨੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।

4. ਰੋਜ਼ਾ

ਮਦੀਨਾ ਵਿਖੇ ਉਤਰੀਆਂ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਈ ਥਾਈਂ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਿਰਫ-ਸੂਰਾ-ਏ-ਬਕਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਲਈ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਪਹਿਲਾ ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਉਤਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਦਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਿਤ ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ।¹⁹ 'ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਵ ਇਸਲਾਮ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਬੀਲਾ ਕੁਰੈਸ਼ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੀਨਾ 'ਹਿਰਾ' ਨਾਮੀ ਪਹਾੜ ਤੇ ਕਠੌਰ ਤਪਸਿਆ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਪੈਗੰਬਰ ਸਾਹਿਬ ਰਮਜ਼ਾਨ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਬੀ ਮਹੀਨੇ ਮੁਹਰਮ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਮਿਤੀ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।²⁰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਿਤੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਗੰਬਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਉਤਰੀਆਂ ਕੁਰਾਨੀ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ 'ਸੋਮ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਥਾਂ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਮੌਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²¹ ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਵਿਲੀਅਮ ਜੇਮਜ਼, ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਨਿਸਚਿਤ ਖਾਣਾ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ।²²

ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਦਸਦਾ ਰਿਹਾ।

5. ਹੱਜ

ਹੱਜ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਰੁਕਨ ਹੈ। ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰਦ ਔਰਤ ਜੋ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੱਕਾ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ਮੱਕੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਹੱਜ ਨੂੰ 'ਉਮਰਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।²³

ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਪੂਰ੍ਯੰਤ ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਸਰਅੰਜਾਮ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।

19. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਪੰਨਾ 26-27.

20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.

21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.

22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.

23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.

ਸੂਫੀ ਅਨੁਭਵ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਪਰਮ ਮਿਤਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪਾਰਖੂ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਮੌਲਵੀ ਵੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਵੀ।²⁴ ਸੂਫੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ :

“ਅਜ ਕਲ ਸੂਫੀਪਣ ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਵਜ੍ਹਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਣ ਪੜ੍ਹ ਤੇ ਜਾਹਲ ਲੋਕ ਸੂਫੀਪਣ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਬਣ ਗਏ, ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਮਝਦਾਰ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਹਦੀਸ ਹੈ ‘ਦੋਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਮਰ ਤੋੜ ਦਿਤੀ-ਆਲਮ ਬੇ ਅਮਲ ਤੇ ਜਾਹਲ ਆਬਦ ਨੇ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਮਲ ਇਲਮ ਤੋਂ ਖਗੈਰ ਕੋਈ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਆਲਮਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਹੀ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਲਮ ਇਲਮ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸੂਫੀ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਇਲਮ ਨੂੰ ਵਾਹਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਲਮ ਤੇ ਅਮਲ ਦੇ ਮਜਮੂਏ ਦਾ ਨਾਂ ਸੂਫੀ-ਪਣ ਰਬੀ ਤਸਵਫ਼ ਹੈ।”²⁵

ਉਹ ਅੱਗੇ ਜਾਕੇ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੋਈ ਨੋਅਮਤ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਆਲਮਾਂ ਦੇ ਮਜਹਬ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਹਰਾਮ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਮਜਹਬ ਵਿਚ ਉਹ ਪਾਣੀ-ਪੀਣਾ ਵੀ ਹਰਾਮ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪੀਣ ਨਾਲ ਇਬਾਦਤ ਵਿਚ ਢਿਲ ਅਤੇ ਆਲਕ ਆ ਜਾਵੇ।”

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਵਿਚ ਇਲਮ ਅਤੇ ਅਮਲ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੌਲਵੀਪਣ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਲੁਕਾਈ ਰਖਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਾਕਸ਼ਾਤੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਈਸ਼ਵਰੀ ਰਹੱਸ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾਈ ਨਾਲ ਕੁਝ ਗਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ :

ਨਾ ਪੁਛ ਮਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕੁਝ ਦੱਸਾਂ ਕਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਾਵਾਂ ?
ਕਿਸ ਲੁਟੀ ਮੈਂ ਕਿਸਨੇ ਫੁਟੀ ਜੁਰਮ ਕਿਦ੍ਹੇ ਸਿਰ ਲਾਵਾਂ।
ਕੌਣ ਕਹਾਂ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਥਾਂਉਂ ਕਿਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਵਾਲੀ
ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿਥੇ ਬਹਿੰਦਾ ਕਿਤ ਪੱਤੇ ਕਿਸ ਡਾਲੀ।²⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਵੀ ਦੇ ਸੂਫੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ।

24. ਡੂੰਘੇ ਵਹਿਣਾ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਪੰਨਾ 256.

25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 256.

26. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰ.) ਅਹਮਦਨੁਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 181.

ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਕਲਪ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ ਇਸਲਾਮ, ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਵਸਤੂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ। ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ/ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਜੋ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਪੈਗੰਬਰੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਦਸੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਉਸਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਗਈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਸੂਰਾ-ਏ-ਯੂਸਫ ਵਿਚੋਂ 'ਯੂਸਫ ਅਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰਭੂਤ ਤਤ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਮੌੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਿਆਂ ਵਿਖਾਕੇ ਫਿਰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਵਿਖਾਦਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਬ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਜ਼ਹਬ, ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਾਵਿ-ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬੇ-ਪਨਾਹ ਬੁਲੰਦੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਹੈ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਪਿੜ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਸਵਾਰ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਬਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ

ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੁ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਲੇਖਣੀਯ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਵਰਗੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਅਤੇ ਆਦਿਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੈ। ਵੀਰ ਯੋਧਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ, ਪੰਜਾਬ, ਨੂੰ ਇਹ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਨੇ ਗੁਆਂਢੀ ਅਤੇ ਦੂਰ ਵਸਦੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੁ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਿੱਸੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਆਦਿ।
2. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਿੱਸੇ ਜਿਵੇਂ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ, ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ, ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, ਸੈਫਲ ਮਲੂਕ ਆਦਿ।
3. ਸਥਾਨਕ/ਇਲਾਕਾਈ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਿੱਸੇ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਮੋ ਨਾਰ, ਬੇਗੋ ਨਾਰ, ਰਤਨੀ ਸੁਨਿਆਰੀ; ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ; ਜਿਉਣਾ ਮੌਤ ਆਦਿ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੱਸੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾ/ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ 'ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ' ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿੱਸੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਪਰਿਸੀਮਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਵਾਂਗੇ ਜੋ ਇਸ ਪਰਿਸੀਮਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਕਿੱਸਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਸਦੀਕ ਲਾਅਲੀ, ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਹਕੀਮ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ, ਮੀਆ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਰਾਂਝਾ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਅਹਿਮਦਯਾਰ, ਰੁਕਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮੌਲਵੀ ਦਿਲ ਪਜ਼ੀਰ, ਗੁਲਾਮ-ਰਸੂਲ, ਅਬਦੁਸ-ਸਤਾਰ, ਕਰਮਅਲੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਸਲਿਮ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ, ਅਜ਼ਹਰ ਹਨਫੀ ਅਤੇ

ਦਾਇਮ ਇਕਬਾਲ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਕੋ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਯੁਗ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ :

(ੳ) ਪੂਰਵ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਯੁਗ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ

(ਅ) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਯੁਗ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ

(ੲ) ਉਤਰ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਯੁਗ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ

ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਸ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਕੇਵਲ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ-ਗਣੇਸ਼ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜਨਮ 1618 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1850 ਈ. ਅਰਥਾਤ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਕਵੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਯੁਗ ਜੁਗਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਿੰਦੂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ । ਉਸਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਰੇਖਾ 1900 ਈਸਵੀ ਤਕ ਚਲਦੀ ਹੈ । ਉਂਜ ਇਸ ਦਾ ਸਿਖਰ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਅਮਰ ਕ੍ਰਿਤੀ ਅਹਸਨੁਲ-ਕਸਸ ਹੈ ।

(ੳ) ਪੂਰਵ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਯੁਗ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਦਾ ਹੈ ।¹ ਉਸਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅਹਿਦ (1618 ਤੋਂ 1707 ਈ.) ਦੌਰਾਨ 1090 ਹਿਜਰੀ (1679 ਈ.) ਵਿਚ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਖਤਮ ਕੀਤਾ । ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਲੋਕਾਂ ਸੈ ਕਿਸੇ ਪਏ ਜੋੜੇ, ਪੜ੍ਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਸਾਲੇ ।

ਪਰ ਗੱਲ ਵੱਲ ਨਾ ਡਿਠਾ ਹਾਫਿਜ਼ ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਵਾਲੇ ।

ਨੱਕ ਦੀ ਸੇਧੇ ਉਹੋ ਹਕੀਕਤ, ਲਿਖੀ ਓਸ ਸੁਖਾਲੀ ।

ਹਰ ਕੋਈ ਔਰਤ ਵੀ ਉਹ ਜਾਣੇ, ਚਰਖਾ ਕੱਤਣ ਵਾਲੀ ।²

ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਹੋਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸੁਥਰਾ ਸਿਅਰ ਨਾ ਹਾਫਿਜ਼ ਜਿਹਾ, ਤੋਲ ਪੂਰਾ ਉਸ ਹੱਟੀ ।

ਪਰ ਅਗਲਿਆਂ ਪਿਛਲਿਆਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਘਸਵੱਟੀ ।

1. ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ (ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ), ਪਨਾ 12

2. ਉਹੀ, ਸਿਅਰ ਨੰਬਰ 1233, 34 ਅਤੇ 35

ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕ ਕਵੀ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਜਿਹਲਮੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਗੌਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ।

ਹਰ ਹਰ ਬੈਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿੱਠਾ, ਜਿਉਂ ਮਿਸਰੀ ਦੀ ਖਿੱਟੀ ।³

ਉਕਤ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਹੀ ਹੈ । ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਉਹ ਕੁਝ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਲੋਕ (ਅਰਥਾਤ-ਚਰਖਾ ਕੱਤਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ) ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ । ਉਸਨੇ ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੂਰਾ-ਇ-ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ । ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਉਸਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਯਥਾ ਸਥਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਸਦੀਕ ਲਅਲੀ (. 673-1761 ਈ.) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਿੱਸਾ 1177 ਹਿਜਰੀ ਅਰਥਾਤ 1763 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਆਧਾਰ ਕਥਾ ਨੂੰ ਸਿਧੇ ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਵਾਲੀ ਚੁਸਤੀ, ਕਲਾਮ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਅਤੇ ਉਚ-ਖਿਆਲੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ । ਸਦੀਕ ਲਅਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸਦੀਕ ਲਅਲੀ ਯੂਸਫ਼ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸਿਰਫ ਤਸਵੁਫ਼ ਕਿਹਾ ।

ਕਿੱਸਾ ਖੋਲ੍ਹ ਸੁਣਾਵਣ ਦਾ ਵੱਲ ਉਸਦੇ ਫਿਕਰ ਨਾ ਰਿਹਾ ।

ਬੈਂਤ ਬਣਾਵਣ ਦੀ ਉਸ ਮੁਢੋਂ ਮੂਲ ਸਲਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ।

ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਮਾਰੇ ਡੰਗੇ ਗਲ ਦੀ ਕਫਨੀ ਸੀਤੀ ।⁴

ਕਵੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਜਿਹਲਮੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਹਿੱਕ ਸੱਦੀਕ ਕਹਾਵੇ ਲਅਲੀ, ਮਰਦ ਭਲਾ ਕੋਈ ਹੋਇਆ ।

ਮਿਹਤਰ ਯੂਸਫ਼ ਦਾ ਉਸ ਕਿੱਸਾ, ਚੁਣ ਚੁਣ ਫੁੱਲ ਪਰੋਇਆ ।

ਸਤਵਾ ਸੰਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਚੋਗੁਤੇ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ।

ਜੋੜਣ ਦੀ ਰੱਬ ਹਿੰਮਤ ਬਖਸ਼ੀ ਹੋਇਆ ਕਰਮ ਇਲਾਹੀ ।⁵

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਕ ਲਅਲੀ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਆਮ ਕਾਵਿ-

3. ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਜਿਹਲਮੀ, ਸੈਫਲ ਮਲੂਕ, (ਸੰਪਾਦਕ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਰਾਜੀ)

4. ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ, ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ, (ਸੰਪ. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ 10, ਸ਼ਿਅਰ ਨੰ: 1256-58

5. ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਜਿਹਲਮੀ, ਸੈਫਲ ਮਲੂਕ (ਸੰਪਾ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਰਾਜੀ)

ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਾਲਿਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ ਮਹੱਤਵ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ।

ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਹਕੀਮ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ ਨੇ ਦਾਸਤਾਨ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 'ਜੁਲੈਖਾ ਪੰਜਾਬੀ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਰਚਨ ਦਾ ਸਮਾਂ 1218 ਹਿਜਰੀ (1803 ਈ.) ਹੈ । ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ 1334 ਹਿ. ਮੁਤਾਬਕ 1914 ਈ. ਨੂੰ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼ ਮਾਲਕਾਨ ਮੁਫੀਦ-ਆਮ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ । ਇਸਦੇ ਦੋ ਕਾਲਮੀ 96 ਪੰਨੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਵੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੈਫਲ ਮਲੂਕ ਕੇ ਕਰਤਾ ਦੀ ਰਾਇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਅਬਦੁਲ ਹਕੀਮ ਜੁਲੈਖਾ ਜਿਸਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ।

ਉਹ ਭੀ ਦਰਦੋਂ ਖਾਲੀ ਨਾਹੀ ਫਾਰਸੀਓਂ ਉਲਟਾਈ ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਕਵੀ ਜਾਮੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਜਾਮੀ ਦੀ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਰਿਣੀ ਹਨ, ਉਹੋ ਮਜ਼ਮੂਨ, ਉਹੋ ਅੰਦਾਜ਼, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਛੰਦ ਵੀ ਉਹੋ ਹੈ । ਕਈ ਸ਼ਿਅਰ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਉਲਥਾ ਹਨ ।”⁶

ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਮਸਨਵੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮੂਲ ਫਾਰਸੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ । ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ।”⁷

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਯੋਗ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ।

ਅਹਿਮਦਯਾਰ (1767-1845 ਈ.) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਹੈ । ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪਿੜੂ ਵਿਚ ਸੰਲਗਨ ਰਿਹਾ । ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗਿਣਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗੁਣਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਉਸਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਦੂਜੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ ।

ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਬਾਰੇ ਆਪ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਇਹ ਯੂਸਫ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਨਾਹੀ, ਲੋਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਣਾਏ ।

ਜ਼ਿਕਰ ਸੁਲੂਕ ਇਸ਼ਾਰਤ ਨੁਕਤਾ, ਨਾਲੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾਏ ।⁸

6. ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 14

7. ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ-ਕ੍ਰਿਤ ਅਹਿਮਦਯਾਰ, ਪੰਨਾ 14

8. ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ, ਅਹਸਨੁਲ-ਕਸਸ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ) ਫੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 8.

ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੇਵਲ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਸੂਰਾ-ਇ-ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਸੂਰਤ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਆਇਤ ਦੇ ਕੇ, ਫਿਰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਦਿਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜੋ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਹਦੀਸਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਹ ਦੇ ਮਸਲੇ ਸੁਲਝਾਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਿਸੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਵਾਂਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਸਿੱਧ-ਪੱਧਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੂਫੀਆਂ, ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਦੀਕ ਲਅਲੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਦੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਨੌੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਦੂਹਰਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ : ਆਮ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਰ ਬਿਆਨ ਕਰਨੀ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੁਕਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਲਿਖਤ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ 1824 ਈ. ਵਿਚ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।⁹

ਮੌਲਵੀ ਦਿਲ ਪਜ਼ੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਗੁਲਜ਼ਾਰੇ ਯੂਸਫ਼' 1379 ਹਿ. (1959 ਈ.) ਵਿਚ ਅਠਵੀਂ ਵਾਰ ਛਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਮੈਂ ਮੌਲਵੀ ਦਿਲਪਜ਼ੀਰ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ‘ਬਾਰਾਂ ਅਨਵਾਇ ਦਿਲ ਪਜ਼ੀਰ’ ਦੇਖਣ ਦਾ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਛਪਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ 1327 ਹਿ. ਅਥਵਾ 1909 ਈ. ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਦਿਲ ਪਜ਼ੀਰ ਦੇ ਸਪੁਰ੍ਹ ਵਲੋਂ ਇਸ ਮਤਲਬ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ‘ਅਨਵਾਅ’ 1274 ਹਿ. (1858 ਈ.) ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ਪਰ ਬਵੇਜਾ ਸਾਲ ਇੰਜੇ ਹੀ ਪਈ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਹਾਫਿਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ ਕਿਟਾਬਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਛਪਵਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਮੌਲਵੀ ਜੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਏ ‘ਬਾਰਾਂ’, ਅਨਵਾਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸੋ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਲਿਖੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।”¹⁰

ਖੈਰ ! ਇਹ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਲ 644 ਵੱਡੇ ਅਕਾਰੀ ਦੇ ਕਾਲਮੀ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ਤਮਿਲ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਕਿੱਸੇ ਮੈਂ ਵੇਖੇ ਹਨ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਵਾਂਗੂ ਦੇ ਮਕਸਦ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰਖੇ ਗਏ ਹਨ-ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੂਰਾ-ਇ-ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨਵੀਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਜਾਂ ਬੈਂਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਇਸਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ

9. ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ, ਪੰਨਾ 172

10. ਹਾਫਿਜ਼ ਦਰਖੁਰਦਾਰ, ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ, ਪੰਨਾ 15

ਮੁੱਲ ਦੂਹਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਸਾਰੰਸ਼

ਪੂਰਵ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਲੀਹ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਰਾ-ਇ-ਯੂਸਫ ਦੀ ਤਫਸੀਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੌਲਵੀ ਦਿਲ ਪਜ਼ੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੂਹਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਪਾਤਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਬੈਂਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਉਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨਾ, ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਇਸ ਜਗ ਵਿਚ ਆਏ ਕਵੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਥਮ ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਥੇ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਰਮਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਏ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਧਾਰ-ਭੂਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਸਾ-ਸਵਾਦਨ ਲਈ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਾਰਸੀ ਕਵੀ ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਜਾਮੀ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਜ ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਆਏ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੋਮੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਯੁਗ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ

ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਹ ਕਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯੁਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਸ-ਸਤਾਰ, ਮੀਆਂ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਆਦਿ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੂਹਰਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਾ-ਇ-ਯੂਸਫ ਦੀ ਤਫਸੀਰ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਨਵੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਹੋਰ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :¹¹

ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਸ-ਸਤਾਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਯੂਸਫ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ਤਕ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਦੋ ਕਾਲਮੀ, ਵੱਡੇ ਅਕਾਰੀ 494 ਪੰਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨ ਕਾਲ 1313 ਹਿਜਰੀ (1895 ਈ.) ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਦਿਲ ਪਜ਼ੀਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਰਹੱਸ-ਪੂਰਨ ਗੰਢਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ, ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ

11. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾਦਕ) ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ, ਪੰਨਾ 173

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕੌਸਲ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ, ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾ ਕਵੀ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਮੀਆਂ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਆਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ (1827-1889 ਈ.) ਸੋਹਣੀ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉੱਜ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੇ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਨੀ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬੀੜਨ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ-ਦਾਨੀ ਵਿਖਾਣ ਤੇ ਲਾਇਆਂ ਗਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਜਨਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਿਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬੇੜੀ ਤਜਨੀਸ ਦੇ ਘੁੰਮਣਘੇਰ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੂੰ ਸਿਧੇ ਰਾਹ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀ ਮਿਲ ਗਏ, ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਤਜਨੀਸ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਸਾਥੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੁੰਦਾ।¹² ਇੰਜ ਮੀਆਂ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜ਼ਬਾਨੀਦਾਨੀ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਨ।

ਸਾਰੰਸ਼

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਯੁਗ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਡਿਆਈ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਰਵ-ਸਰੋਸ਼ਟ ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਦੇਣ ਚਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਤਰ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਯੁਗ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ

ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਹ ਕਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ 1900 ਈ. ਜਾਂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਮਿ੍ਤੂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਜੀ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਨੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਚਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਹੁਣ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।

ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਉੱਘੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ ਕਵੀ ਦੇ ਬੁਢਾਪੇ, 1336 ਹਿਜਰੀ (1917 ਈ.), ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਸਨੇ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਹਕਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲ ਘਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-

12. ਡਾ. ਗ਼ਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਬਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਕਿੱਸਾ, ਖੋਜ ਦਰਪਨ, ਜਨਵਰੀ 1974

ਕਲਾ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵਧੀਆ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸਦੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।¹³

ਦਾਇਮ ਇਕਬਾਲ ਦਾਇਮ ਕਾਦਿਰੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਕਿਸਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਸਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਿਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ। (ਕਸਸ-ਉਲ-ਮੁਹਸਨੀਨ) ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਰੁਬਾਈਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਵਸਤੂ-ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲੀਹ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੱਚੇ ਗਏ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਕਿਸਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੇਮ ਗਾਥਾ ਬਿਆਨ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸੇ ਅਤੇ
2. ਪ੍ਰੇਮ ਗਾਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸੇ।

ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਕਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਾਫਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਦੀਕ ਲਾਅਲੀ, ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ-ਹਕੀਮ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਤ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਆਦਿ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।

ਗਾਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਰਚਿਤ ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੌਲਵੀ ਦਿਲਪਜ਼ੀਰ, ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਸ-ਸਤਾਰ, ਮੀਆਂ ਫਜ਼ਲ-ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਂ ਕੋਟੀ, ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਤਰੱਘੜ ਅਤੇ ਚਰਾਗ ਦੀਨ ਕਸੂਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ : ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਸਤਤ, ਪੈਗੰਬਰ -ਏ-ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਨਾਅਤ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਸਬੰਧੀ ਵਿਵਰਣ, ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔੜਾਂ, ਦੁਖਾਂਤ ਜਾਂ ਸੁਖਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਭਾਵ। ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਜੁਲੈਖਾ ਦੁਆਰਾ ਯੂਸਫ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯੂਸਫ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਮਿਸਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਸੁਪਨੇ ਵਾਲਾ ਮਹਿਬੂਬ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੋਵਨੇਤ ਨਾਲ ਯੂਸਫ ਮਿਸਰ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵਿਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੁਲੈਖਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਯੂਸਫ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਫਰਜ਼। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਅਜੀਬ-ਓ-

13. ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ, ਡੂੰਘੇ ਵਹਿਣਾ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਪੰਨਾ 189

ਸਰੀਬ ਬਿਰਹਾ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਹੈ । ਰੱਬੀ ਫੈਜ਼ ਨਾਲ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, 'ਕਿ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਸੜ ਕੇ ਮਨੂਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈ ।' ਰਬੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਜੁਲੈਖਾ ਮੁੜ ਜਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨਿਕਾਹ ਯੂਸਫ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਯੂਸਫ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਸਮੇਟੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਕਾਵਿ ਉਕਤੀਆਂ ਜੁਟਾਉਂਦੇ ਹਾਂ । ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰ-ਖੁਰਦਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ । ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ । ਕਿਸੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਵੀ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਅਲਾ ਵਾਹਿਦ, ਖਾਲਿਕ, ਰਾਜ਼ਿਕ, ਰੋਜ਼ੀ ਦੇਵਣਹਾਰਾ ।

ਉਹੋ ਆਹਾ ਜਾਇਮ ਹੋਸੀ, ਦੁਨੀਆ ਝੂਠ ਪਸਾਰਾ ।

ਪਸ ਹਮਦ ਸਨਾ ਰਬੇ ਦੀ, ਆਖਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਏਹੀ ।

ਸੁਖਨੋਂ ਕਲਾਮ ਜੋ ਕਰਹ ਮੋਮਿਨ, ਤਾਂ ਰੱਬ ਤਮ ਕਰੇਹੀ ।

ਫਿਰ ਨਬੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਾਅਤ ਹੈ :

ਅਸਾਂ ਰੱਬ ਸਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰ ਜਾਤਾ, ਜਿਉਂ ਕਰ ਹੁਕਮ ਰੱਬੇ ਦਾ ।

ਵਤ ਪਾਕ ਮੁਹੰਮਦ ਹੱਕ ਪਛਾਤਾ, ਭੰਨ ਕੁਫਰ ਦਿਲੇ ਦਾ ।

ਜਾਣ ਵਾਹਿਦ ਰੱਬ ਰਸੂਲ ਮੁਹੰਮਦ, ਰੋਜ਼-ਮੀਸ਼ਾਕ ਜਾਂ ਹੋਸੀ ।

ਤਾਂ ਇਕਰਾਰ ਜ਼ਬਾਨ ਜ਼ਾਹਿਰ, ਇਥੇ ਆਣ ਕਰੇਸੀ ।

ਪਸ ਹਮਦ ਸਨਾ ਰੱਬੇ ਦੀ ਕਹਿ ਕੇ, ਆਖਾਂ ਨਾਅਤ ਨਬੀ ਦੀ ।

ਗ਼ੈਬਤ ਸ਼ਿਰਕ ਦਰੋਗਾਂ ਵਾਲੀ, ਕਰਕੇ ਦੂਰ ਪਲੀਦੀ ।

ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੇ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਨੂੰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਆਖਿਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਕੁਲ ਕਿੱਸਿਆਂ ਥੀਂ ਬਿਹਤਰ ਕਿੱਸਾ, ਹੁਕਮ ਰਬੇ ਦਾ ਆਇਆ ।

'ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ' 'ਕੁਰਾਨੇ ਅੰਦਰ, ਰੱਬ ਸਚੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ।

ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਇੰਜ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

ਜੇ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਸੀ ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ ਕਿੱਸਾ, ਸਿਦਕ ਯਕੀਨ ਸਚਾਵੇ ।

ਕੁਲ ਮਕਸੂਦ ਕਰੇ ਰੱਬ ਦੀਨੀ, ਕੁਲ ਮਤਲਬ ਦੁਨੀਆਵੇ ।

ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ । ਇਸ ਪਿੜ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਨ । ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਰਣਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਤੈਮੂਸੇ ਘਰ ਬੇਟੀ ਜੰਮੀ, ਘਰ ਘਰ ਹੋਈ ਸ਼ਾਦੀ ।

ਨਾਉਂ ਜੁਲੈਖਾ ਸਿਫਤ ਪਰੀ ਦੀ, ਮਗਰਬ ਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ।

ਸੂਰਤ ਓਸ ਹਿਸਾਬੋਂ ਬਾਹਿਰ, ਕਿਆ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਜੀਵੇ ।

ਮੂੰਹ ਮਹਿਤਾਬ ਸਨੋਬਰ ਕਾਮਤ, ਅੱਖੀਂ ਰੋਸ਼ਨ ਦੀਵੇ ।

ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਜੀਵ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਰੋਸ਼ਨ ਰਾਤ ਦਿਹੋਂ ਤੋਂ ਆਹੀ, ਤੁਰ ਤੁਰ ਤੱਕਣ ਤਾਰੇ ।
ਚੋਰ ਨਾ ਜਾਗੇ ਸਗ ਨਾ ਭੌਂਕੇ ਨਾ ਦਰਬਾਨ ਪੁਕਾਰੇ ।
2. ਖਾਬ ਖਿਆਲੋਂ ਦੇਖ ਤਮਾਸ਼ਾ, ਅੱਖੀਂ ਉਘੜ ਗਈਆਂ ।
ਹਥ ਮਰੋੜੇ ਤਲੀਆਂ ਫਾਟੇ, ਹਾਲਤ ਪੁਛਨ ਸਹੀਆਂ ।
3. ਉਂਗਲ ਪਕੜ ਅਜੀਜ਼ ਲਿਆਇਆ, ਯੂਸਫ਼ ਵਿਚ ਮਹੱਲਾਂ ।
ਵੇਖ ਜੁਲੈਖਾ ਅੱਖੀਂ ਮੀਟੀਂ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕਰੇ ਨਾ ਗੱਲਾਂ ।
4. ਆਪ ਪਹਿਨਾਵੇ ਆਪ ਖਵਾਵੇ ਤੁਰ ਤੁਰ ਮੂੰਹ ਵਲ ਵੇਖੇ ।
ਸਿਰ ਚੁੰਮੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੋਵੇ, ਕੌਣ ਕਰੇ ਇਹ ਲੇਖੇ ।
5. ਮੈਂ ਤਿਰਹਾਈ ਜਿੰਦ ਲੱਬਾਂ ਤੇ, ਸਰ ਭਰਿਆਂ ਲਹਿਲਾਵੇ ।
ਇਕ ਘੁੱਟ ਪੀਵਣ ਬੀ ਮੈਂ ਜੀਵਾਂ, ਔਸਰ ਲੰਘ ਨਾ ਜਾਵੇ ।
6. ਤੇਲ ਫੁਲੇਲ ਦੰਦਾਸਾ ਸੁਰਮਾ, ਮਸੀ ਦੰਦੀ ਲਾਈ ।
ਬਲਦੀ ਭਾਅ ਜੁਲੈਖਾ ਆਹੀ ਤੇਲਾਂ ਫੂਕ ਮਚਾਈ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਮਲ ਰਾਤ, ਚੁਪ ਅਤੇ ਸਾਂਤ-ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਫਿਰ ਸੁਪਨਾ ਟੁਟਣ ਉਪਰੰਤ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਮੁਲ-ਖਰੀਦਿਆ ਹੋਇਆ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਜੁਲੈਖਾ ਲਈ ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿੰਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਯੂਸਫ਼ ਅਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਕੋਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਕਵੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਜੁਲੈਖਾ ਨੂੰ ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਸਜੀਵ ਚਿਤਰ ਕਵੀ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਪਰ ਵਿਚ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੰਗ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਿੱਠੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਸਦਾ ਬਿਆਨ ਬੜਾ ਸੰਖੇਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਦਮੋਦਰ ਵਾਂਗ ਦਵੱਈਆ ਛੰਦ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਇਸੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਹਕੀਮ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ ਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 1803 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ । ਕੰਮ-ਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ । ਉਸਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮਾਡਲ ਜਾਮੀ ਦੀ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਸੀ । ਉਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਆਧਾਰ

ਬਣਾਇਆ। ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

1. ਅਖੀਂ ਮਅਰਫਤ ਆਪਣੀ ਵਿਖਾਈਂ, ਮੈਨੂੰ ਦੀਦਾਰ ਸੁਬਹਾਨੀ ਕਰਾਈਂ।
ਤੂੰ ਹੈਂ ਹਰ ਦੋ ਜਹਾਂ, ਜ਼ਾਮਨ ਸ਼ਰਮ ਦਾ, ਵਸਾਓ ਅਸਾਡੇ ਮੀਂਹ ਕਰਮ ਦਾ।
ਤੂੰ ਹੈਂ ਬਖਸ਼ੀ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਗੁਨਹਗਾਰ, ਜੋ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਹੈ ਸਤਾਰ-ਗੁਫਾਰ।
ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਖੁਦਾ ਨਾ ਜਾਓਦਾਨੀ, ਅਲਾਹੀ ਤਾਂ ਕਰਾਂ ਮੈਂ ਕਾਮਰਾਨੀ।
2. ਜੇ ਹਿੱਕ ਵਾਰੀ ਦਿਹੁ ਮੈਨੂੰ ਵਡਾਈ, ਕੀ ਹੋਵੇ ਕਾਦਰਾ ਤੈਨੂੰ ਘਟਾਈ।
ਖੁਦਾਇਆ, ਆਲਮਾ ਦਾ ਕਾਰਸਾਜ਼ਾ, ਅਤੇ ਹਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿਆ ਸਰਫਰਾਜ਼ਾ।
ਨਾ ਕਰ ਦਾਵਰਾ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮਸਾਰ, ਗੁਨਾਹਗਾਰਮ, ਗੁਨਾਹਗਾਰ, ਗੁਨਾਹ-ਗਾਰ।
ਕਵੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਜੁਲੈਖਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਚਟਖਾਰੇ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਉਹ ਮਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਰੀਤ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕਵੀ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵਰਣਨ ਬੜਾ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਕ ਕਰਦਾ ਹੈ :

1. ਆਹੇ ਇਕ ਰਾਤ ਖੁਸ਼ ਵਾਂਗੂੰ ਹਿਯਾਤੀ, ਪਿਆ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਲਮ ਹਿਯਾਤੀ
ਚਲਨ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮੌਕੂਫ ਹੋਇਆ, ਬਲਾਈ ਪੈਦਰੋ ਦਾਮਨ ਸੰਗੋਇਆ।
ਵਿਚੇ ਇਸ ਬਾਗ ਬਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨਜ਼ਾਰਾ, ਨਾ ਹਾ ਕੋ ਜਾਗ ਵਾਲਾ ਸਤਾਰਾ।
ਜੋ ਕੁੱਤਿਆਂ ਭੌਕ ਤੋਂ ਅਰਾਮਾ ਪਾਇਆ, ਫਜ਼ਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ ਸ਼ਬ ਦਾ ਗਾਇਨ ਗਾਇਆ।
ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵੀ ਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਕਰ ਗਾਇਆ ਹੈ :

2. ਜੇ ਰੁੱਖ ਉਸਦੇ ਨੇ ਕੀਤਾ ਨੂਰ ਚਮਕਾਰ ਮਾਓ ਖੁਰਸ਼ੀਦੀ ਅਗੇ ਉਸ ਸ਼ਰਮਸਾਰ।
ਦੋ ਲੱਬ ਉਸਦੇ ਸ਼ਰ ਦੇਂਦੇ ਖੁਲਣ ਨੂੰ, ਰਲਾਈ ਕੰਧ ਮੂੰਹ ਉਸਨੇ ਸੁਖਨ ਨੂੰ। ਯੂਸਫ
ਦੇ ਹੁਸਨ ਬਾਰੇ ਜੁਲੈਖਾ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚਦੀ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖੋ :
ਜੇ ਤੂੰ ਮਾਂਹ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਆਖਰ ਕੀ ਥਾਂ ਹੈ।
ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਸ਼ਾਹ ਹੈਂ ਕਿਹੜਾ ਮਕਾਂ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਵੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਸਫ ਅਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਦਿਗ-ਵਿਜੈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਹਕੀਮ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਰਵਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਕਾਲ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਉਸਨੇ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 1917 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਸਦੀ ਉਮਰ 80 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਟੱਪ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੁਯੋਗ ਵਰਣਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਘੜ ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਰਸ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ

ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰਸਾ-ਸਵਾਦਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਨਰਗਸ ਨੈਣ ਦਿੱਸਣ ਵਿਚ ਨੀਂਦਰ, ਮਸਤੀ ਚੜ੍ਹੀ ਖੁਮਾਰਾਂ।

ਠੋਡੀ, ਚਾਹ ਜਖਨ ਦਾ ਵਿਚੋਂ, ਕਤਰੇ ਚੋਣ ਅਤਰ ਦੇ।

ਅਬਰੂ ਸ਼ੀਨ ਲਿਖੇ ਜੋ ਕਾਤਿਬ, ਬਹਿਰੇ ਵਿਚ ਸਤਰ ਦੇ।

ਚੜ੍ਹਿਆ ਰੰਗ ਹੁਸਨ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ, ਉਪਰ ਦੇ ਰੁਖਸਾਰਾਂ।

ਸਮਸ ਕਮਰ ਤੱਕ ਨਾਦਮ ਹੋਏ, ਭੁਲ ਗਈਆਂ ਚਮਕਾਰਾਂ।

ਸੂਰਤ ਹੁਸਨ ਹਸਾਬੋਂ ਬਾਹਰ, ਤਾਬ ਨਾ ਝਲੀ ਜਾਵੇ -

ਉਡਦੇ ਝੜਨ ਪੱਖੇਰੂ ਧਰਤੀ, ਜਾਂ ਉਹ ਘੁੰਡ ਉਠਾਵੇ।

ਅਸਾਂ ਉਪਰ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਹੁਸਨ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬੜੇ ਸੰਕੋਚ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਇਸਦਾ ਅਪਵਾਦ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਸਚਾਈ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਐ ਦਿਲ ਗਾਫਿਲ ਸਮਝ ਜਰਾ ਤੂੰ, ਲਗੋਂ ਕਿਸ ਖਿਆਲੇ।

ਸੁਟ ਕਲਮ ਕਰ ਨਰਮ ਜ਼ਬਾਨੋਂ, ਜੋਸ਼ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲੇ।

ਹੋਵੇ ਹਰਮ ਪੈਗੰਬਰ ਸੁਣ, ਹਰ ਮੌਮਨ ਦੀ ਮਾਈ।

ਸਿਫਤ ਹੁਸਨ ਲਿਬਾਸ ਉਹਦੇ ਦੀ, ਸਿਫਤ ਨਾ ਕਰਨੀ ਆਹੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਇਸ ਲੜੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਬਿਆਨ ਵਾਧੂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਠੇਠ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਵਾਹਮਈ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਲਾਮੀ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਹਕਾਇਤਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੂਰਵ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਹਮਦ ਖੁਦਾਵੰਦ ਖਾਲਕ ਤੈਨੂੰ ਤੂੰ ਰਾਜ਼ਕ ਇਲਾਹੀ।

ਵਾਹਿਦ ਲਾ ਸ਼ਰੀਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ, ਸੱਚ ਤੇਰੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ।

ਅਵੱਲ ਸਿਫਤ ਸਨਾਹੀਂ ਤੇਰੀਆਂ, ਹਰ ਤਕਦੀਰ ਕਲਾਮੋਂ।

ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦਾ ਮਤਲਬ ਤੂੰ ਹੈਂ, ਆਗਾਜ਼ੋਂ ਅੰਜਾਮੋਂ।

ਖੁਦਾ ਦੇ ਹਮਦ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਪੈਗੰਬਰੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਨਾਅਤ ਅਰਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੈਮੂਸ ਵਲਾਇਤ, ਮਗਰਬ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ।

ਨਾਮ ਜੁਲੈਖਾ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਇਕ, ਬੇਟੀ ਜੰਮੀ ਆਹੀ।

ਸੁਰਖੀ ਲਬ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀ ਪਿੰਡੇ, ਚੀਚ ਬਹੁਟੀ ਵਾਲੀ।

ਮੂੰਹ ਮਹਤਾਬ ਸਨੋਬਰ ਕਾਮਤ, ਬਦਨ ਬਲੋਰ ਹਕੀਕੀ।

ਫਿਰ ਕਵੀ ਨਾਇਕ ਦਾ ਹੁਸਨ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਤਨ ਯੂਸਫ਼ ਦਾ ਓਸ ਲਿਬਾਸੋਂ, ਕਿਉਂਕਰ ਦਿੱਸੇ ਬਾਹਿਰ ।

ਜਿਉਂ ਤਸਬੀਹ ਵਿਚ ਬਲੋਰੇ ਦੀ ਧਾਗਾ ਹੋਵੇ ਜਾਹਿਰ ।

ਵੇਖ ਜਮਾਲ ਨਾ ਝਾਲ ਸਕੇ ਝੱਲ, ਮੀਟ ਅੱਖੀਂ ਮੂੰਹ ਕਜਦਾ ।

ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਦੇਣ ਲਗੋਈ ਸਿਜਦਾ ।

ਕਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ, ਬਿਆਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮਈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਹੋਈ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਇਸੇ ਲੜੀ ਦਾ ਅਗਲਾ ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਦਿਲਪਜ਼ੀਰ ਹੈ । ਉਹ ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹਕਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਹੇਠ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

1. ਜ਼ਾਤੀ ਇਸਮ ਕਰੀਮ ਸੱਚੇ ਦਾ ਜੀਉ ਆਇਆਂ ਜੀਉ ਆਇਆ ।

ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਕਰਕੇ ਚੁੰਮ ਅੱਖੀਂ ਤੇ ਲਾਇਆ ।

ਪਾਕ ਮੁਨਰਾ ਪਾਕ ਮੁਨਰਾ, ਵਾਹਦ ਆਲੀ ਪਾਇਆ ।

ਖਾਲਿਕ ਆਲਿਮ ਬਾਝ ਮਸਾਲੋਂ, ਵਾਹ ਧੰਨਬਾਰ ਖੁਦਾਇਆ ।

2. ਸਾਕੀ ਸਾਫ਼ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰ ਕਰ ਬਖਸ਼ ਸੁਰਾਹੀਂ

ਜਿਸ ਦੇ ਪੀਤਿਆਂ ਕਲਮ ਉਤਾਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਕੁਲ ਸਿਆਹੀ ।

ਹੋਵੇ ਸਾਫ਼ ਆਈਨਾ ਕੁੱਲੀ ਬਖਸ਼ੇ ਨੂਰ ਇਲਾਹੀ ।

ਮਦਹ ਜਨਾਬ ਰਸੂਲ ਅੱਲਾ ਦੀ ਲਿਖਾਂ ਵਾਹੋਦਾਹੀ ।

3. ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਯੂਸਫ਼ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇ ਹੁਸਨ ਕਦੇਂਦਾ ਲਾਟਾਂ ।

ਜੋ ਵੇਖੇ ਸੋ ਕਮਲਾ ਹੋਵੇ, ਖਲਕਤ ਵਿਚ ਤਰਫ਼ਾਂਟਾਂ ।

ਵਿਚ ਕਿਨਆਨ ਹੋਈ ਮਸ਼ਹੂਰੀ, ਉਸਦੇ ਪਾਕ ਜਮਾਲੋਂ ।

ਲਅਲ ਲਬਾਂ ਪਰ ਲਾਲੀ ਕੋਲੋਂ ਲਅਲ ਤਕਣ ਸ਼ਰਮਾਵਨ ।

ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਇਲਮ ਹੈ ਕਿ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵਰਣਨ ਇਕ ਖਾਸ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੜਾ ਸੰਭਲ ਸੰਭਲ ਕੇ ਕਦਮ ਰਖਦਾ ਹੈ :

ਘਰ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਬੇਟੀ ਆਹੀ, ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਕਲ ਕਵਾਰੀ ।

ਨਾਮ ਜੁਲੈਖਾ ਪੁਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਧ ਪਿਆਰੀ ।

ਸੋਹਣੀ ਸੂਰਤ, ਸੋਹਣੀ ਸੀਰਤ, ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਰਮ ਸਫ਼ਾਈ ।

ਤਬਾ ਮੁਅੱਦਬ ਬਾਜ਼ ਜ਼ਰੂਰਤ, ਕਰੇ ਕਲਾਮ ਨਾ ਕਾਈ ।

ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਉਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਉਸਦਾ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਉਸਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੋਗਾਤ ਹੈ ।

ਮੀਆਂ ਫਜ਼ਲਸ਼ਾਹ ਨਵਾਂਕੋਟੀ ਇਸ ਪਿੜਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਹੈ । ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਰਾਟ-ਆਕਾਰੀ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਇਕੱਲੜਾ ਆਪ ਆਹਾ,
ਬਾਝ ਜਾਤ ਨਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਿਆਰੇ।
ਚੌਦਾਂ ਤਬਕ ਨਾ ਸਨ ਸੂਰਜ ਚੰਨ ਤਾਰੇ,
ਜਿਨ ਉਨਸ ਤੇਉਰ ਹੈਵਾਨ ਪਿਆਰੇ।
ਜਬਰੂਤ ਨਾਸੂਤ ਲਾਹੂਤ ਨਾ ਸੀ,
ਮਲਕੂਤ ਮਕਾਨ ਮਿਲਕਾਨ ਪਿਆਰੇ।
ਜਬਰਾਈਲ ਹਜ਼ਰਤ ਮੈਕਾਈਲ ਨਾ ਸਨ,
ਅਜ਼ਰਾਫੀਲ ਅਜ਼ਰਾਈਲ ਜਾਨ ਪਿਆਰੇ।

ਮੀਆਂ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਦਾ ਬਿਆਨ ਸਾਧਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਔਖੇਰਾ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਏਨੀ ਸੌਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਰਲ ਮਿਲ ਮਾਮੀਆਂ ਫੁੱਫੀਆਂ ਤਾਈਆਂ ਨੇ ਕਹਾਰੀ ਸਗਨ ਤੇ ਤੇਲ ਚੜ੍ਹਾ ਬੰਨੀ।
ਦਸਤ ਕੰਗਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖ ਪੈਰੀਂ ਦਸਤ ਓ ਪਾ ਲਗਾ ਹਿਨਾ ਬੰਨੀ।
ਮਾਈਆਂ ਮਾਈਏਂ ਪਾਇਆ ਬਨਣੀ ਨੂੰ ਮਲਣ ਵਟਣੇ ਸਗਨ ਬਣਾ ਬੰਨੀ।
ਬੀਬੀ ਨੂੰਹ ਦੇ ਵਾਲੀਂ ਡਾਲ ਸੋਸਨ ਸਗਨਾਂ ਨਾਲ ਨਵ੍ਹਾ ਧਵਾ ਬੰਨ੍ਹੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਹੁਸਨ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇੰਜ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਸਾਕੀ ਪਿਆ ਪਿਆਲਾ ਪਿਆਰੇ ਯਾਰ ਵਾਲਾ ਵੱਢ ਵੈਰ ਦਰੇਗ ਤੇ ਢਲ ਪਿਆਰੇ।
ਅਸਾਂ ਪੀ ਕੇ ਪੀ ਦੇ ਦੋਸ ਜਾਣਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਜਾਨਾ ਜਾਇ ਮਿਲ ਪਿਆਰੇ।
ਓਸ ਫੁਲ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਵੇਖ ਚਿਹਰਾ ਦਿਲ ਮਿਸਲ ਜਾਇ ਖੁਲ ਪਿਆਰੇ।
ਮਾਹ ਚੀਨ ਹੁਸੀਨ ਖਜ਼ੀਲ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਜ਼ਨੀ ਵੀ ਚੀਨ ਰਮਲ ਪਿਆਰੇ।

ਮੀਆਂ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰ ਔਖੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮਈ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਮੀਆਂ ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਤਰਗੜ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜੀਬੀਅਤ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

1. ਜਿੱਥੇ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਬਾਗ ਖਿੜਿਆ,
ਤਾਜ਼ਾ ਸਦਾ ਜਿਉਂ ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਜੀ।

- ਆਸਕ ਹੱਕ ਹੋਂਦੇ ਕੰਧੀ ਓਸ ਦੇ ਤੇ,
ਇਹ ਅਸਰ ਹੈ ਓਸ ਦੇ ਆਬ ਦਾ ਜੀ ।
2. ਹੁਬਲ ਵਤਨ ਈਮਾਠ ਹੈ ਨਬੀ ਕਹਿਆ
ਸਿਫਤ ਵਤਨ ਦੀ ਹੱਕ ਅਵਾਬ ਦਾ ਜੀ ।
ਸਦਾ ਦੇਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਤੇ,
ਰਹੇ ਖਾਦਮਾ ਫ਼ਜ਼ਲ ਜਨਾਬ ਦਾ ਜੀ ।
3. ਕਿੱਸਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਬਿਆਠ ਕਰਨਾ,
ਮੁਲਕ ਅਰਬ ਈਰਾਨ ਦੇ ਦਾਈਦਾ ਈ ।
ਕੀਤਰ ਹੰਸਾ ਦੇ ਬੋਲ ਨੂੰ ਕਾਂ ਸਮਝਣ,
ਸਾਹਵੇਂ ਢੰਗ ਜਬਾਨ ਉਲਟਾਈਦਾ ਈ,
ਮ ਅਠੀ ਠਾਇਰੀ ਦੇ ਹਿੱਸਾ ਇਲਮ ਗੈਂਬੋਂ,
ਰੱਬ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਪਾਈ ਪਾਈ ਦਾ ਈ ।

ਪੀਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਤਰਗਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕੁਟ ਕੁਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸਦੀ ਜਬਾਨ ਦੇ ਸਰਲ, ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਨਿਬਕਰਸ਼

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਿਆਠ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕੁਝ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਸੂਰਾ-ਏ-ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਰ ਵੀ ਠਾਲ ਠਾਲ ਬਿਆਠ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇੰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਰੀ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੀਤ ਭਰਿਆ ਵਿਵਰਣ ਵੀ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਾ-ਇ-ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਰਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਦਿਗ-ਵਿਜੇ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ । ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਥੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਸੱਜ-ਗਮ ਅਤੇ ਵਜ਼ਦ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਠਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਵੀ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ

ਪ੍ਰੈਸ਼ੰਕਰੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਚਾਚਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਾਏ ਗਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ । ਭਾਰਤ ਈਰਾਨ

ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਬੜੀ ਉਚੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਬੋਲੀ-ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਬਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਜੋ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੇ 20 ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸੰਸਕਰਣ ਛੱਪ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਜਨਾਬ ਸਿਬਤਲ ਹਸਨ ਜ਼ੈਗਮ ਨੇ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪੁੰਗਰੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਕਰਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਜ਼ੈਗਮ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਕਈ ਉਘੇ ਅਤੇ ਮਾਨਯੋਗ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਜਿਥੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਉਸ ਮਾਨਯੋਗ ਸ਼ਹੀਦ ਨੂੰ ਸਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲੇ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਣ।¹⁴

ਇਸਲਾਮੀ ਜਗਤ ਦੀ ਇਸ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇੰਜ ਹੈ :

1. ਮੀਆਂ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਪਸੀਆਂ ਵਾਲਾ।
2. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਕੋਟਲਾ ਆਲਮਪੁਰ।
3. ਜਨਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜੀਜ਼
4. ਮੁਹੰਮਦ ਸਿਦੀਕ ਸੱਯਦ
5. ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਓਝਲਵੀ

ਮੀਆਂ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਪਸੀਆਂ ਵਾਲਾ ਰਚਿਤ ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ : ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਪਸੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਂਉਂ-ਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ' ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬੁਲੰਦ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੀਲੂ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂ ਵਾਲ, ਕਾਦਰਯਾਰ ਦੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਮੌਲਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸੈਫਲ ਮਲੂਕ ਅਤੇ ਹਾਮਦ ਦੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸੇਠ ਆਦਮ ਜੀ ਅਬਦੁੱਲਾ ਬੰਬਈ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੌ-ਲੱਖਾ-ਬਾਜ਼ਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਨੇ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ' ਛਾਪ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਕੜੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

14. ਖੋਜ-ਦਰਪਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਜੁਲਾਈ 1978) ਵਿਚ ਸਿਬਤਲ ਹਸਨ ਜ਼ੈਗਮ ਦਾ ਲੇਖ, ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਉਘੇ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਲੋੜ

ਮੀਆਂ ਇਮਾਮਬਖਸ਼ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਕੁੱਝ ਡਿੱਠਾ ਸੀ ।

ਪੱਸੀਆਂ ਵੇਲੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਹੀ ।

ਦੀਵਾ ਮੇਰੀ ਤਬਅ ਦਾ ਰੌਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਰੱਬ ।

ਹਰ ਹਰ ਤਰਫ਼ੇ ਰੌਸ਼ਨੀ, ਹੋਈ ਏਤ ਸਬੱਬ ।

ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸੈ ਤ੍ਰਾਸੀਆਂ ਸੰਨ ਨਬੀ ਦਾ ਜਾਣ ।

ਹੋਈ ਖ਼ਤਮ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਜਾਣਨ ਖ਼ਾਸ ਐਵਾਣ ।¹⁵

ਮੀਆਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ 356 ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਲਮੀ ਹਨ । ਪੁਸਤਕ ਉਤੇ ਛਪਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਨ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਨਿਸਚੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਬਿਆਨ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਭਰਦਾ ਹੈ । ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁੱਝ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਲਮਪੁਰੀ ਰਚਿਤ ਦਾਸਤਾਨਿ ਸਾਹਿਬ ਕਿਰਾਂ⁽ⁱ⁾ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਇਹ ਕ੍ਰਿਤੀ ਇਸ ਲੜੀ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਵੀਹਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ 1962 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਰਚਨਾ ਤਿੰਨ ਜਿਲਦਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਸ ਦੇ ਛਪੇ ਹੋਏ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ, ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ ।¹⁶ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਾਲਾ ਸੰਸਕਰਣ ਸ਼ੇਖ਼ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲਾਹੌਰ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਕਰਾਚੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਚ 1979 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਹਨ ।¹⁷ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਸੰਸਕਰਣ ਦੇ $250 \times 270 \times 260 = 780$ ਕਾਲਮੀ ਪੰਨੇ ਹਨ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਖੁਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਲੈ ਅੱਜ ਖੁਆਜ਼ਾ ਅਹਿਮਦਾ, ਹੋ ਲੈ ਅਜ ਮਖਮੂਰ ।

ਇਹ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਤੁਧ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁਕੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ।

ਨਾਲੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ, ਹੋਵੇ ਸ਼ਾਦ ਜ਼ਰੂਰ ।

15. ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਪੱਸੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਪੰਨਾ 353-54.

(i) ਅ—ਵੱਡਾ, ਬਜ਼ੁਰਗ

16. (ੳ) ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ

(ਅ) ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ (ਸੰਪਾ. ਸ.ਸ. ਅਸ਼ੋਕ)

17. ਉਕਤ ਅ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੰਸਕਰਣ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਦਾ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਿਅਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਛਪਣੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਂਜ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਦਾਸਤਾਨ ਗਈ ਮਲਾਮਤ ਦੂਰ ।
 ਕੀਤੀ ਯਾਰਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਜਦੋਂ ਤਮੰਨਾ ਆ ।
 ਕਿੱਸਾ ਅਰਬ ਅਮੀਰ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਬਣਾ ।
 ਬੋਲੀ ਗਿਰਦ ਨਵਾਹ ਦੀ ਅੱਜ ਕਲ ਜੋ ਮਸ਼ਹੂਰ ।
 ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਮਨਭਾਵਨਾ ਉਸ ਵਿਚ ਕਰ ਮਜ਼ਕੂਰ ।
 ਦਿਨ ਕਾਈ ਫਰਮਾਇਸ਼ਾਂ ਹੋਈਆਂ ਪੈ ਦਰ ਪੈ ।
 ਲੋੜ ਲੁੱਟੀ ਫਿਰ ਕਲਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੇਠਾ ਹੱਥ ਲੈ ।¹⁸

ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੋੜ ਲੁੱਟੀ ਕਲਮ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਉਸਦਾ ਸਾਹਕਾਰ ਬਣ ਨਿਬੜਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਮੁਮਤਾਜ਼⁽ⁱ⁾ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ⁽ⁱⁱ⁾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਬੈਠਾ । ਇਸ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਮਨੋਰਥ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਜਨਬ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜੀਜ਼ ਰਚਿਤ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਕਿਰਾਨ : ਜਨਾਬ ਜ਼ੇਗਮ ਇਸ ਬੰਨ੍ਹੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਲੰਮੇਰੀ ਦਾਸਤਾਨ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੀਤ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਹਕੀਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜੀਜ਼ ਨੇ “ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਕਿਰਾਨ”¹⁹ ਤਿੰਨਾਂ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ 1953 ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਿਦ੍ਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹ ਇੰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਦੱਸ ਅਜੀਜ਼ਾਂ ! ਸਾਲ ਉਹੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਣੀ ਕਿਤਾਬ ।
 ਹੋਵੇ ਬਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ, ਸੋਖਾ ਕਰਨ ਹਿਸਾਬ ।
 ਛਾਹ ਵੇਲਾ ਦਿਨ ਜੁਮੇ ਦਾ, ਚੌਠੇ ਚੌਂਦਾ ਜਾਣ ।
 ਸਫਰ ਮਹੀਨਾ ਗੁਜ਼ਰਿਆ, ਅਧ ਅੱਧ ਪਛਾਣ ।
 ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਤਹੱਤਰਾਂ, ਹਿਜਰੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸਾਲ ।
 ਹੋਈ ਖਤਮ ਕਿਤਾਬ ਇਹ, ਫਜ਼ਲ⁽ⁱ⁾ ਖੁਦਾ ਦੇ ਨਾਲ ।
 ਹਿੰਦੀ ਸਤਵੇਂ ਕੱਤਿਓਂ, ਦਿਨ ਸੀ ਸੁਕਰਵਾਰ ।
 ਸੰਮਤ ਵੀਹ ਸੌ ਦਸ ਜੇ, ਆਇਆ ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ।(ii)
 ਤੇਈ ਅਕਤੂਬਰ ਈਸਵੀ, ਤਰਵੰਜਾ ਉੱਨੀ ਸੌ ।
 ਏਥੋਂ ਸਾਰੀ ਦੋਸਤੋ ! ਮੁੱਦਤ ਪੁੰਨੀ ਨੌ ।

ਹਕੀਮ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ 1951-53, ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ।

18. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਦਾਸਤਾਨ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, (ਸੰਪਾ. ਸ.ਸ. ਅਸ਼ੋਕ), ਪੰਨਾ 53.

(i) ਅ—ਉੱਚ, ਸ਼ੀਰਸ਼

(ii) ਅ—ਸਥਾਨ, ਜਗਹ

19. ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਉਘੇ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਜੁਲਾਈ 1978.

(i) ਅ—ਸੁਤੇ ਮਿਹਰ, ਬਖਸ਼ਿਸ਼

(ii) ਫ—ਵਰਣਨ, ਗਿਣਤੀ, ਸੰਖਿਆ, ਇਕੱਠ ।

ਹਕੀਮ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ 231 ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ, ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ 308 ਅਤੇ ਤੀਜਾ 256 ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਅਬੁਲ ਬਰਕਾਤ ਪੀਰ ਸੱਯਦ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਕਾਦਿਰੀ ਰਚਿਤ ਜੰਗਨਾਮਾ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ : ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕੁਲ ਪੰਨੇ 355 ਹਨ ਅਤੇ ਆਕਾਰ $22 \times 29/8$ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਢੀਂਗਰਾਂ ਵਾਲੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਜ਼ੈਗਮ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੂਜੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧਾਇਆ ਘਟਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।²⁰

ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿਦੀਕ ਸੱਯਦ ਰਚਿਤ ਜੰਗਨਾਮਾ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ : ਉਪਰ ਆਈਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਤੀਸਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੁਤਬਖਾਨਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ੀਆਂ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਹਿੱਸੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਹਿੱਸਾ 1955 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਯਾ ਰੱਬ ਸਾਈਆਂ ਬਰਕਤ ਦੇਂਦਾ, ਪਾਕ ਰਸੂਲ ਖੁਦਾਈ।

ਜਨਤ ਕਰੀਂ ਨਸੀਬ ਮੇਰੇ ਤੇ, ਖਾਹਿਸ਼ ਦਿਲ ਇਹਾਈ।

ਬਰਕਤ ਕਰਮ ਅਲੀ ਦੇ ਕਰਕੇ, ਦੁਖ ਨਾ ਮੂਲ ਦਿਖਾਈ।

ਬਰਕਤ ਕਲਮਾ ਪਾਕ ਨਬੀ ਦੀ, ਕਰ ਤੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਖ਼ਤਾਈ।

ਜਨਾਬ ਜ਼ੈਗਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿਦੀਕ ਇਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਸ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ।

ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਓਝਲਵੀ ਰਚਿਤ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ : ਜਨਾਬ ਜ਼ੈਗਮ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਜਿਸ ਤਜ਼ਕਰਾਨਿਗਾਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਅਹਿਮਦ ਹੁਸੈਨ ਕਿਲ੍ਹਾਦਾਰੀ ਨੇ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਓਝਲਵੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਤਖ਼ਲੀਕ (ਰਚਨਾ) ਵਿਚ 'ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ' ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਏ ਤੇ ਛਾਪੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੀ। ਇਹ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਆਪ ਵੇਖੀ ਏ, ਪਰ ਵੇਲੇ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਏਸ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਦਾ 'ਮੌਲੂਦਨਾਮਾ' ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਉਝਲੇ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਚ ਸਖਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਏ ਤੇ ਇਹ ਅਜ਼ੀਬ ਗਲ ਏ ਕਿ ਏਸ ਸਾਂਗੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨਗਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੋਟ ਵਾਰਿਸ, ਆਦਿਲ ਗੜ੍ਹ, ਜੋੜਾ ਚੌੜਾ, ਦਿਲਾਵਰ ਚੀਮਾਂ, ਕੈਸਲਕੇ ਵਗੈਰਾ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ

20. ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਉੱਘੇ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਲੋੜ, ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਜੁਲਾਈ, 1978, ਪੰਨਾ 49.

ਜੰਮੇ ਨੇ ।²¹

ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਚਾਯਕ ਸਾਮਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰਖਾਂਗੇ :

(ੳ) ਵਸਤੂ ਵਿਵੇਚਣ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ।

(ਅ) ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ।

(ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ।

(ਸ) ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ।

(ੳ) ਵਸਤੂ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਚਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਤੱਕ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਜੰਗ ਓਹਦ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵੀਰ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਬੰਸਕ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਕਥਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ “ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ”, ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਖਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ ਕਵੀ ਮੀਆਂ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਪਸੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਢਹਿੰਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੂਜਾ ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਉਸਦੀ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਜਾਨਣ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਅੱਵਲ ਸਿਫਲ ਅਲਾਹ ਨੂੰ ਜੋ ਮਾਲਿਕ ਮੁਲਕ ਜਹਾਨ ।

ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਟਿਕਾਇਆ ਬਿਨ ਬੰਮਾਂ ਅਸਮਾਨ ।

ਕੀਤੇ ਉਸਨੇ ਬਾਤਨੇ ਖੁਲਕਤ ਨਾਲ ਜਹੂਰ ।

ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਉਸੇ ਦਾ ਮਜ਼ਕੂਰ ।²²

2. ਹਮਦ ਕਦੀਮ ਅਲਾਹ ਨੂੰ ਜਿਸਦਾ ਕੁੱਲ ਜਹਾਨ ।

ਰਹਿਮਤ ਉਸ ਦੀ ਆਮ ਹੈ, ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ।

21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49.

22. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾਸਤਾਨਿ ਸਾਹਿਬ ਕਿਰਾਨ, ਪੰਨਾ 1.

ਜਾਹਿਰ ਬਾਤਨ ਜਾਣਦਾ, ਸੁਨਾ ਹਰ ਹਰ ਹਾਲ ।

ਓਹ ਮਾਨਿੰਦ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਹਾ ਬਾਜ ਮਿਸਾਲ ।²³

ਹਕੀਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜੀਜ਼ ਹਕੀਮ ਹਾਜ਼ਿਕ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਬ ਤੇ ਆਸਰਾ ਧਰੀਏ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ।

ਓਦੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣਾ ਕਹੀਏ ਹਾਲ ਬਿਆਨ ।

ਮਾਲਿਕ ਚੋਦਾਂ ਤਬਕ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਲੀ ਜਾਤ ।

ਜਿਸ ਨੇ ਕਲਮਾ ਕੁਨ ਥੀ, ਕੀਤੀ ਮਖਲੂਕਾਤ ।²⁴

ਉਪਰ ਅਸਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹਮਦ ਦੇ ਸਿਆਰ ਲਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋਵੇਂ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਢਲਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੀ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤ੍ਯੁਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਇਸਲਾਮ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਹੈ ।

ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਘਟਨਾਵਾਂ : ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਕਬਾਦ ਤੇ ਖੁਆਜ਼ਾ ਬਖਤ ਜਮਾਲ, ਖਵਾਜ਼ਾ ਬਜ਼ੁਰਜ ਮੇਹਰ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼, ਸ਼ਾਹ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ, ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਖਲੀਲ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਮੁਤਲਿਬ ਦੇ ਘਰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਹਜ਼ਰਤ ਇਸਹਾਕ ਦਾ ਘੋੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਮੁਕਬਿਲ ਹਲਬੀ ਦੀ ਗਿਫਤਾਰੀ ਤੇ ਮੱਕੇ ਦਾ ਖ਼ਿਰਾਜ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਘੋਸ਼ਨਾ, ਹਸ਼ਾਮ ਬਿਨ ਅਲਕਮਾ ਦਾ ਕਤਲ, ਉਮਰ ਮਿਅਦੀ ਬਿਨ ਕਰਬ ਦੀ ਮੱਕਾ ਪੁਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਹਾਰ, ਸ਼ਾਹ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਬਜ਼ੁਰਜ ਮੇਹਰ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਕੋਲ ਆਉਣਾ, ਖ਼ਾਕਾਨ ਚੀਨ ਦੀ ਗਸਤਮ ਅਤੇ ਕਬਾਦ ਹਥੋਂ ਗਿਫਤਾਰੀ, ਸ਼ਾਹ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਗੁਸਤਮ ਦੀ ਉਧੜ ਧੰਮੀ, ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਵਲੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗਸਤਮ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਵਲੋਂ ਖ਼ਾਕਾਨ ਚੀਨ ਦਾ ਕਤਲ, ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਗਸਤਮ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਤੇ ਹਾਰ ਖਾਣਾ, ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦਾ ਗਸਤਮ ਪੱਖੀ ਔਲਾਦ ਨਾਲ ਯੁੱਧ, ਸ਼ਾਹ ਨੌਸ਼ੀਰਵੀ ਦੀ ਧੀ ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ ਦਾ ਹਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਵਿਆਹ । ਗਸਤਮ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਨਾਲ ਧੱਖਾ । ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੁਰ ਹਿੰਦੀ ਨਾਮੀ ਇਕ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਦਲੇ ਵਜੋਂ ਪੁਰ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਅਬੂ ਸੂਫਆਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹਥੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ । ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ ।

23. ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਪੱਸੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਪੰਨਾ 5.

24. ਹਕੀਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜੀਜ਼ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਪੰਨਾ 3.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲੜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਰੀਨੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਿਆਨੀਆਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦੇ ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਕੇ ਬਿਠਾਈ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜ਼ਰਾ ਵੇਖੋ :

1. ਕੈਹਕਬਾਦ ਸੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਅੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਗਿਆਨ ।
ਹਾਲਾ ਸਭ ਵਿਲਾਇਤਾਂ, ਦੇਵਨ ਉਸਨੂੰ ਆਨ ।
ਹਰ ਇਕ ਉਪਰ ਕਰੇ ਉਹ ਬਖਸ਼ਿਤ ਬਾਜ਼ ਸੁਮਾਰ ।
ਰਲ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਂਵਦੇ, ਬਕਰੇ ਤੇ ਬਘਿਆੜ ।²⁵

2. ਆਹਾ ਲਿਖਿਆ ਰਾਵੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬ ਬਿਆਨ ।
ਵਿੱਚ ਮੈਦਾਇਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ, ਆਹਾ ਇਕ ਸੁਲਤਾਨ ।
ਬੇਟਾ ਸ਼ਾਹ ਫਿਰੋਜ਼ ਦਾ, ਨਾਮ ਕਬਾਦ ਦਲੇਰ ।
ਵੱਡਾ ਉਸ ਦਾ ਦਬਦੱਬਾ, ਵਿਚ ਸਲਤਨਤ ਚੌਫੇਰ ।²⁶

ਇੰਜ ਕਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਰੁਕ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹਕੀਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜੀਜ਼ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖੋ :

ਸ਼ਹਿਰ ਮਦਾਇਣ ਵਸਦਾ, ਅੰਦਰ ਮੁਲਕ ਈਰਾਨ ।
ਉਥੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਆਨ ਦੀ, ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਨ ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਕਬਾਦ ।
ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਹੀ ਆਪਣੀ, ਰਹੇ ਸਦਾ ਦਿਲਸ਼ਾਦ ।²⁷

ਉਪਰਲੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਗਲ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਮਾਮ-ਬਖਸ਼ ਬੜੀ ਸੰਖੇਪ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਘਟ ਪ੍ਰਵਾਹਮਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ, ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਡੇਰਾ ਅਤੇ ਮੰਨਿਆ ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਦੂਜੇ ਦੋਵੇਂ ਕਵੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਰੁਕ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵਧਣ ਵੱਲ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ੀ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਕੱਥਾ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਕਾਵਿਕਤਾ, ਕਥਾਰੱਸ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ-ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਉਥੇ ਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਪੱਖ ਹਾਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਸਨਵੀ ਬਜ਼ਮੀਆ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਜ਼ਮੀਆ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ

25. ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਪਸੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਪੰਨਾ 6.

26. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 4.

27. ਮੁਹੰਮਦ ਅਜੀਜ਼ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 8.

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀਆਂ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

1. ਮੁਕੱਬਲ ਦੇ ਜਦ ਕਿੱਲੇ ਤੇ, ਸਾਰੇ ਪਹੁੰਚੇ ਜਾ।
ਰਾਹ ਨਾ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ, ਕਿਧਰੋਂ ਨਜ਼ਰ ਪਿਆ।
ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ ਕਹਿਰ ਦਾ, ਹੋ ਲਾਚਾਰ ਅਮੀਰ।
ਕਿਲਾ ਤਮਾਮੀ ਕੰਬਿਆ, ਲੋਕ ਹੋਇ ਦਿਲਗੀਰ।²⁸
2. ਲੈ ਮੁੜ ਗਏ ਅਮੀਰ ਨੂੰ, ਸਾਰੇ ਵੀਰ ਸੁਆਰ।
ਮੁਕਬਲ ਹਲੱਥੀ ਚੋਰ ਦੇ, ਆਏ ਗਿਰਦ ਹਿਸਾਰ।
ਹਮਜ਼ੇ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ, ਲੈਕੇ ਨਾਮ ਖੁਦਾ।
ਅੱਲਾ ਅਕਬਰ ਆਖਿਆ ਪਈ ਚੌਤਰਫ ਸਦਾ।²⁹
3. ਆਖਿਆਂ ਪਾਕ ਅਮੀਰ ਨੇ, ਸੋਹਣੇ ਮਰਦ ਦਲੇਰ।
ਢਿਲ ਨਾ ਮੂਲੇ ਕਰੀਂ ਤੂੰ, ਛੱਡੀਂ ਆਪਣਾ ਸ਼ੇਰ।
ਐਪਰ ਸਖਤ ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਜਾਨ।
ਐਸਾ ਪੇਸ਼ਾ ਕਰੇਂ ਤੂੰ, ਹੋ ਕੇ ਏਡ ਜਵਾਨ।³⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਜੁਟਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਕਸਣਸ਼ੀਲ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਕੋ ਹੀ ਵੀਰ ਨਾਇਕ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ-ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਇਸੇ ਅੰਤਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੀਆਂ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਰਜ਼ਮੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਜ਼ਮੀਆਂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਬੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹਸਵਾਰ ਹੈ ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਨਹੀਂ ਦੂਜੇ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰਖਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਅੱਗੇ ਹੈ।

(ਅ) ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਿਤ੍ਰਣ

ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦਰਅਸਲ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਉਸਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਤ

28. ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਪੱਸੀਆ ਵਾਲਾ, ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਪੰਨਾ 18-19.

29. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 38.

30. ਹਕੀਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 79.

ਵੀ ਦਰ ਅਸਲ ਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਲਈ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰਾਟ-ਆਕਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਅਬਦੁਲ ਮੁਤਲਿਬ, ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਉਮਰ-ਉਮੱਈਆ, ਮੌਲਾਨਾ ਹਲਬੀ ਚੌਰ, ਉਮਰ ਮੁਅਦੀ ਬਿਨ ਕਰਬ, ਬਜ਼ੁਰਜ ਮਿਹਰ, ਸਿਆਹ ਵਖਸ਼, ਕਬਾਦ, ਗਸ਼ਤਮ, ਬਹਿਰਾਮ ਖ਼ਾਤਾਮ, ਸ਼ਾਹ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ, ਮੇਹਰ ਨਿਗਾਰ, ਸ਼ਾਹਪਾਲ, ਲੰਦੌਰ ਆਦਿ।

ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਦਾ ਨਾਇਕ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਕਵੀ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਜ਼ਮੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਲੌਕਾਰ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਰ/ਕਰਵਾ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ :

1. ਅੰਦਰ ਮੱਕੇ ਹੋਵਸੀ, ਪੈਦਾ ਇਕ ਜਵਾਨ।
ਗ਼ਾਲਿਬ ਉਪਰ ਏਸ ਦੇ ਅੱਲਾ ਦਾ ਮਰਦਾਨ।
ਸ਼ਿਕਮ ਮਾਈ ਦੇ ਉਹਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਰੱਬ।
ਹੁਕਮ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ, ਪੈਦਾ ਹੋਸੀ ਝੱਬ।³¹
2. ਓਂਦਣ ਪੁਤਰ ਜੰਮਿਆਂ, ਘਰ ਮੁਤਲਬ ਸਰਦਾਰ।
ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਓਸ ਨੂੰ, ਲਿਆਇਆ ਬਾਹਰ ਵਾਰ।
ਅਗੇ ਬਜ਼ੁਰਜ ਮੇਹਰ ਦੇ, ਦਿੱਤਾ ਰੱਖ ਸ਼ਿਤਾਬ।
ਬੁਰਜ ਸਿਤਾਰਾ ਓਸ ਦਾ, ਡਿਠਾ ਕੱਢ ਕਿਤਾਬ।³²

ਉਪਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਤੋੜ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਮਿਲਨੀ ਨੂੰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

1. ਸ਼ਕਲ ਡਿੱਠੀ ਇਕ ਸੋਹਣੀ ਚਜ਼ਮਾਂ ਹੋਈਆਂ ਚਾਰ।
ਏਧਰ ਖੜਾ ਅਮੀਰ ਹੈ, ਓਧਰ ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ।
ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਤ ਪੁੱਛਿਆ, ਖਵਾਹਿਸ਼ ਤੇਰੀ ਕੀ।
ਕਹਿਆ ਆਸ਼ਨਤ ਤੁੱਧ ਹਾਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਧੀ।³³
2. ਉਪਰ ਕਿਨਾਰੇ ਹੌਜ਼ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਮਹਲ ਜ਼ਰਕਾਰ।
ਆਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ।

31. ਮੀਆਂ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼, ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਪੰਨਾ 12.

32. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 19.

33. ਮੀਆਂ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼, ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਪੰਨਾ 50.

ਖਾਇਫ ਸੂਰਤ ਪਰੀ ਦੀ, ਹੂਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਿੰਦ ।

ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਵਲ ਵੇਖਕੇ ਸ਼ਰਮੀ ਹੋਂਦਾ ਚੰਦ ।³⁴

3. ਜਿਸ ਦਮ ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ ਨੂੰ ਸੂਰਤ ਨਜ਼ਰ ਪਈ ।

ਵਿਹੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਅਮੀਰ ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਹੋ ਗਈ ।

ਤੀਰ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਵੱਜਿਆ ਗਿਆ ਕਲੇਜਾ ਚੀਰ ।

ਅਜੇ ਨਾ ਡਿੱਠਾ ਪਰਤ ਕੇ ਓਧਰ ਪਾਕ ਅਮੀਰ ।³⁵

ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਸੀ ਜੋ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਵਰਗੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਖਿੱਚ ਪਾਣੋ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ । ਰੂਪ-ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਾਫ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਵੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਜਰਬਾ, ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼ਲ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਸਬਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇੱਕ ਆਜ਼ੜੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਭੇਡਾਂ ਚਾਰਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸੌਂਦਰਯ ਸੋਝੀ ਵੀ ਉਸਦੇ ਘੋਰੇ ਤਕ ਹੀ ਮਹਿੱਦੂਦ ਹੈ । ਇਹੋ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਤਸਵੀਰ ਕਵੀ ਉਸ ਆਜ਼ੜੀ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਜ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ :

ਜੁਲਫ ਉਸ ਦੀ ਉਨ ਲੇਲਿਆਂ, ਘਟ ਵਸਾਂਦੀ ਰੱਤ ।

ਵਾਲ ਸਿਆਹ ਮਨ ਭਾਵਣੇ; ਦਿਲ ਲੈ ਗਈ ਉਝੱਤ ।

ਜਿਉਂ ਦੁਮ ਕਾਲੀ ਭੇਡ ਦੀ, ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੀ ਗੁੱਤ ।

ਭੇਡੀ ਪਿੱਛੇ ਗਇਆ, ਰਹੇ ਓਰਤ ਖੜੱਤ ।³⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਿਆਨ ਦੂਜੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਇਹ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਸਾਰੰਸ਼ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਹੀ ਮੁਕਾਂਦਿਆਂ ਆਖਾਂਗੇ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਲਵਰੀਏ, ਬਲਵਾਨ, ਸਤਵੰਤ ਯੋਧੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਧ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰ ਟਿੱਲ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਚਾਲੀ, ਚਾਲੀ, ਪੰਜਾਹ-ਪੰਜਾਹ ਮਿਸਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਾਪਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਪਰ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਅੱਧੀ ਤੁਕ ਦੋਬਾਰ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ । ਇਹ ਇਸ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ (ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ) ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਦਲੀਲ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਬੂਤ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ

34. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਦਾਸਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਕਿਰਾਨ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ,

35. ਹਕੀਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਕਿਰਾਨ. ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 127.

36. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਦਾਸਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਕਿਰਾਨ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ,

ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਆਏ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸੰਪੰਨ ਕਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

(ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਉਂਜ ਤਾਂ ਇਹ ਦਾਸਤਾਨ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਅਰਥਾਤ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਨ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਗੱਲ ਬਾਤੀ ਢੰਗ, ਲੋਕ ਗੀਤ, ਮੁਹਾਵਰੇ, ਆਖਾਉਂਤਾਂ ਆਦਿ ਝਲਕਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਸਿਫਤਾਂ ਇਸ ਪਿੜ ਵਿਚ ਆਏ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਹ-ਸਵਾਰ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦਾ ਜਿਹੜਾ ਰੂਪ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਹ ਸਥਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਾਤਰ ਕਬਾਦ ਅਤੇ ਗੁਸਤਮ-ਹਜ਼ਰਤ ਹਮਜ਼ਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਤਾਅਨੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਤੂੰ ਮੁਫਲਸ ਕਿਆ ਚੀਜ਼ ਹੈਂ, ਤੇਰੀ ਕਿਆ ਮਜਾਲ ।

ਕੁਰਸੀ ਸਾਡੇ ਬਾਪ ਦੀ, ਬੈਠੈਂ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ।

ਸੀਰੀਂ ਸੁਤਰ ਦੇ ਦੁਧ ਤੋਂ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਹੈ ਪਾਈ ਤੈਂ ।

ਨਾਹਕ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਦੇ ਧੁੰਮ ਮਚਾਈ ਤੈਂ ।³⁷

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ । ਇਥੇ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਵਾਜਬ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਭਰਨ ਦੀ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਕੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉਘੜਵੀਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

(ਸ) ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੀ ਹੈ । ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਵੀ ਇਸੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦਾਸਤਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਅਸੀਂ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਉਚਾ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਅਰਬੀ ਸੋਮੇ ਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਔਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਰਲ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹਮਈ ਹੋਣਾ

37. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 76.

ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਕਥਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿਰ ਕੱਢਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮ ਕਰਕੇ ਜਿੱਥੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਉਪਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਤਾ ਵੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਰੋਚਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਦੇ ਦਿਲ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਣ ਕੇ ਅਨੰਦਿਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਨਵੀਨਤਮ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਦਾਸਤਾਨ ਲੋਕ ਹਿਰਦਿਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸੀਮਤ ਸਨ।

ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਦਾਸਤਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੋਮੇ ਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੀਬਰ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਥਾਨਕ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੀਆਂ ਗਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਦਾਸਤਾਨ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਨਾਮਿਆਂ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਾਲੇ ਵੀ। ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇੰਜ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਤਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਜਵਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ, ਵਾਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਲੇਖਣੀਯ ਹਨ। ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਕਿੱਸੇ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸਲਾਮ, ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗੌਰਵ ਦਾ ਗੁਣ ਗਾਇਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਸਤੂ ਚੋਣ, ਵਸਤੂ ਨਿਭਾਓ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਨਿਪੁਣਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਦੁਤੀ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਅਜ ਵਰਗੇ ਵਿਕਸਿਤ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ। ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਦਰਸਾ ਕੇ ਚੰਗੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਇਕ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸਾਮਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ, ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੇਕ ਗਲਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਅਜ ਤਕ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਰਬਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹਨ। ਉਸ ਲਈ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਬੁਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੰਗੇ ਹਨ। ਹਾਂ ਚੰਗੇ ਇਨਸਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਦੀ ਰੀਤ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਮਾਂ-ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਹ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਸਪੁੱਤਰ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਧਾਈ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ।

ਇਸ਼ਕ (ਪ੍ਰੇਮ)

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਰੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਵਸੀਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਮਹਤਵਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਸਾਮਗਰੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਵੀ ਨਿਹਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਜੁਟਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1. ਸਾਕੀ ਆਬਿ-ਤਹੂਰ ਤਲਬ ਦਾ, ਜਾਮ ਮਜੇ ਭਰ ਪਾਈ।
ਦਰਿਆ ਜੋਕ ਮੁਹੱਬਤ ਵਾਲਾ, ਘਤ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਈ।
ਚਾ ਹਥ ਤੇਗ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਖੂਨੀ, ਚਸਮ ਉਘਾੜ ਹਜਾਬੋਂ।
ਘੁੰਮ ਪਲਟ ਚਮਕ ਦੇ ਇਸ਼ਕਾ, ਮੁਹਰ ਉਤਾਰ ਗੁਲਾਬੋਂ।
2. ਇਸ਼ਕ ਬਿਨਾਂ ਤਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਿਲ ਦਾ, ਤੇ ਦਿਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤਨ ਦਾ।
ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਪਇਉਸ ਵੈਰੇ, ਵਾਸਾ ਖਾਰ ਚਮਨ ਦਾ।
ਇਸ਼ਕ ਬਿਨਾਂ ਦਿਲ ਮੁਰਦਾ ਗਾਫਿਲ, ਕਿਸ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਵੇ।
ਇਸ਼ਕ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿਕਲ ਗਮਾਂ ਥੀਂ, ਦਰ ਸਮਸ਼ੀਰੇ ਦਿਖਾਵੇ।
3. ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਘਾਟੀ, ਔਖੀਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਾਟਾਂ।
ਬਹਰਿ ਇਸ਼ਕ ਇਹੀ ਬੇ-ਪਾਯਾਂ, ਠਾਠ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ।
ਇਕਨਾ ਖਪਦਿਆਂ ਉਮਰ ਗਵਾਈ, ਪੱਲੇ ਪਿਆ ਨਾ ਕਾਈ।
ਇਕਨਾ ਹੋਸ਼ ਜਦੋਂਦੀ ਆਈ, ਇਹ ਨਿਅਮਤ ਘਰ ਪਾਈ।

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਕਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਜੇ ਕੋਈ ਪੀਰ-ਓ-ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਖੁੰਝਦਾ ਨਹੀਂ।

ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ

ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹਤਵਸ਼ੀਲ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸੀਨਾ-ਬਸੀਨਾ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਾਮਗਰੀ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਤ ਜਾਣੂ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵ-ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਦਾ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

1. ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ (ਤਲਮੀਹਾਂ)
2. ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ
3. ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣ
4. ਸਤਿ ਕਥਨ

1. ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਕਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਸਾਮਗਰੀ ਸਿੱਧੀ ਮੂਲ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਸਰੋਤ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ :

- (1) ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ
- (ii) ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ।

1. ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ

ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੁਤੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੱਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸਕ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮਝਣ/ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ, ਫਿਰਾਉਨ, ਸ਼ੈਤਾਨ, ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ, ਅਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ, ਜਬਰਾਈਲ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ

ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਈਸਾ ਮਸੀਹ (ਸੰਮਤ 53-80) ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਵੀ ਭਾਵ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤੀਵ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਖਤੋ-ਕਿਤਾਬਤ ਦੇ ਦਸ ਹਿੱਸੇ, ਨੌਂ ਈਸਾ ਨੂੰ ਆਏ।

ਇੱਕ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਵਰਤਿਆ, ਰਾਵੀ ਲਿਖ ਸਿਧਾਏ।

ਹਜ਼ਰਤ ਯੂਸਫ

ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਯਅਕੂਬ ਦਾ ਸੁਪੁਤਰ ਹਜ਼ਰਤ ਯੂਸਫ ਲਾਸਾਨੀ

ਹੁਸਨ ਅਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਉਚ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਸਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੁਰਾਈ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਕਦੀ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।¹ ਕਵੀ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਹੁਸਨ ਜਮਾਲ ਕੀਤਾ ਦਸ ਹਿੱਸੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਸਮਾਏ।

ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਵਿੱਚ ਅਲਮ ਸਾਰੇ, ਨੌ ਯੂਸਫ ਨੇ ਪਾਏ।²

ਹਜ਼ਰਤ ਇਦਰੀਸ

ਸਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਆਦਰਣੀਯ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਆਦਮ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਤਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸਨ। ਰਿਵਾਇਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪ ਨੇ 365 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਿਉਂਦੇਜੀ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਅਕਲ ਜ਼ਿਰਾਸਤ ਦੇ ਦਸ ਹਿੱਸੇ, ਅੱਲਾ ਪਾਕ ਬਣਾਏ।

ਨੌ ਇਦਰੀਸ ਨਬੀ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੇ, ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਸਮਾਏ।³

ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ

ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਤਕ ਜੀਵਿਤ ਰਹੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਲੋਕ ਉਲਟਾ ਆਪ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਫਲਸਰੂਪ ਈਸ਼ਵਰੀ ਕਰੋਪੀ ਕਾਰਣ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਆਪਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਡੁਬ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਬੇੜੀ ਕਾਇਮ-ਦਾਇਮ ਰਹੀ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨੂਹ ਦੇ ਤੂਫਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਕਵੀ-ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਵੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ :

ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਦਸ ਹਿੱਸੇ ਖਾਲਿਕ, ਜੋ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਆਇਆ

ਤਨਹਾ ਨੌ ਸਭ ਨੂਹ ਨਬੀ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਖਲਕੀਂ ਵਰਤਾਇਆ।⁴

ਜ਼ੁਲੇਖਾ

ਯੂਸਫ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਚਰਿਤਰ ਜ਼ੁਲੇਖਾ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਦਰਣੀਯ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਿਰਹਾ-ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਜਲਾ ਕੇ ਮਨੂਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਚਰਿਤਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਅਕੀਦਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਉਸਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਗਾਥਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਹੀਣ ਗਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਹਰ ਕਦਮ ਸੋਚ ਸੋਚ ਕੇ ਧਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

1. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰ.) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 45.

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45.

3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45.

ਇਕ ਦੁਖਤਰ ਉਸ ਨਾਮ ਜੁਲੈਖਾ, ਪੂਰ ਅਨਵਾਰ ਸਫ਼ਾਈ
 ਹੂਰਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖਿਦਮਤਗਾਰਾਂ, ਪਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਕਾਈ ।
 ਤੈਮੁਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ, ਵੇਖੇ ਸੌ ਸੌ ਵਾਰੀ ।
 ਉਸਦੀ ਖਿਦਮਤ ਖਾਤਰਦਾਰੀ, ਉਸਦੀ ਫਰਹਤ ਭਾਰੀ ।⁵

ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ

ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਹਨ । ਯੂਸਫ ਦੇ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੀ ਗਾਥਾ ਅਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਬਿਰਹੜੇ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਸੜਕੇ ਮਨੁਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਗਾਥਾ । ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸ਼ਿਦੌਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਫਕੀਰੀ ਤਬੀਅਤ ਵੀ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੁਝ ਇੰਜ ਕਹਿੰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਨਾ ਪੁੱਛ ਮਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕੁਝ ਦੱਸਾਂ, ਕਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਾਵਾਂ ।
 ਕਿਨ ਲੁਟੀ, ਮੈਂ ਕਿਸ ਨੇ ਫੁਟੀ, ਜੁਰਮ ਕਿਦੇ ਸਿਰ ਲਾਵਾਂ ।
 ਕੌਣ ਕਹਾਂ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਥਾਉਂ, ਕਿਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਵਾਲੀ ।
 ਕਿਤ ਵਲ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿਥੇ ਬਹਿੰਦਾ, ਕਿਤ ਪੱਤੇ ਕਿਸ ਡਾਲੀ ।⁶

ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੂਜਯ ਚਾਚਾ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵੀਰਤਾਪੂਰਣ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਵੀਰਾਂ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ/ਪ੍ਰਸਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸਾਮੀ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ।

ਕਵੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਜੀ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯੂਸਫ਼, ਜੁਲੈਖਾ, ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਅਤੇ ਮਿਹਰਨਿਗਾਰ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਿਚਯ ਕਰਾਉਣਾ ਵੀ ਇਥੇ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਉਹ ਕਲਪਿਤ ਅੰਸ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਰਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਅਜੀਬ ਗਲ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਅਰਬ ਦੀ ਅਜ਼ੀਮ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ ਨਾਲ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੀ ਬਿਰਹਾ-ਤੜਪ ਦੇ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਸ਼ੇਰ ਅਰਬ ਦੀਆਂ ਸ਼ੋਖੀਆਂ ਮੈਂ ਵਲ ਝੁਕਨ ਕਦੀ
 ਦਿਲ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਰੋੜ੍ਹਾਂ ਵਸਲ ਨਦੀ ।

5. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 159.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 181.

ਆ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਬਾਗ ਦੇ ਕਦਮ ਧਰੇ ਇਕ ਵਾਰ ।
 ਵਾਰ ਦਿਆਂ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਨੂੰ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ।
 ਦਿਲਬਰ ਸੋਹਣਾ ਸੋਹਣਾ ਜੇ ਆ ਸਾਰ ਲਵੇ ।
 ਮੈਂ ਦਰਦੋਂ ਮਰ ਚੁਕੀਆਂ, ਅੱਧਾ ਭਾਰ ਲਵੇ ।⁷

ਇੰਜ ਇਸ ਗਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁਜ਼ਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਸਾਮੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਤਲਮੀਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ੀਘਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ।

(ii) ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਰਅਸਲ ਸ਼ੁੱਧ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਵਰਤਨ ਵਲ ਬਹੁਤੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ ।

2. ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਕੇਤ

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਗਾਥਾ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ । ਸੱਸੀ 'ਸਿੱਧ' ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁੰਨੂੰ ਬਲੋਚ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਪੈ ਗਿਆ ਪਰ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਭਰਾ ਉਸਨੂੰ ਜਬਰੀ ਲੈ ਗਏ । ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਲਭਦੀ ਸੱਸੀ ਨੇ ਬਲਦੇ ਬਲਾਂ ਵਿਚ ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ, ਬਿਗਾਨੇ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰਦੇ, ਸੱਸੀ ਦੇ ਹਥ ਨਾ ਆ ਸਕੇ । ਉਹ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਸੜਦੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਹਥ ਧੋ ਬੈਠੀ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੁੰਨੂੰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਆਇਆ । ਉਹ ਵੀ ਸਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀ ਗਿਆ । ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਸੰਖਿਪਤ (ਸੀਹਰਵੀ) ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਵੇਖੋ :

ਅਲਫ਼ : ਆ ਚੇਤੇ ਸਜਨ ਗਲ ਬਾਹੀਂ ਨੀ, ਮੈਂ ਸੇਜ ਫੁਲਾਂ ਭਰ ਸੁੱਤੀ ।
 ਜਾਂ ਜਾਗੀ ਸਹੁ ਨਾਲ ਨ ਪਾਇਆ, ਮੈਂ ਰੋਦਿਆਂ ਨੀਂਦੇ ਵਿਗੁੱਤੀ ।
 ਯਾਰ ਵਿਛੁਨਿਆਂ ਅੱਖੀਂ ਰੁੰਨੀਆਂ, ਤੇ ਭਾ ਸੜਦੀ ਸੇਜ ਕਰ ਸੁੱਤੀ ।
 ਆਖੀਂ ਖੋਲ੍ਹ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲਾ, ਸੱਸੀ ਕੂਕੇ ਲੁੱਟੀ ਲੁੱਟੀ ।⁸

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਥਾਨਕ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ-ਮਾਲੀ ਤੇ ਬੁਲਬੁਲ :

ਮਾਲੀ ਤੇ ਬੁਲਬੁਲ

ਬੁਲਬੁਲ ਦਾ ਫੁਲਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਪਰ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਭੈਰ ਨੇ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬੁਲਬੁਲ ਉਸ ਦਾ ਬਾਗ ਖਰਾਬ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਮਾਲੀ ਨੇ ਬੁਲਬੁਲ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ । ਬੁਲਬੁਲ ਨੇ ਖੁਦਾ ਪਾਸ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਮਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਪਸੀਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਬੁਲਬੁਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ।

7. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ਕ (ਸੰਪਾ.) ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 174-175.

8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21.

ਚੇਤ੍ਰ ਆਈ ਏ ਮੌਸਮ ਬਹਾਰ ਗੁਲ ਦੀ,
 ਗੁੰਚਾ ਬਰਗ ਜ਼ਾਹਿਰ ਸ਼ਾਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ।
 ਗੁਲ ਲਾਲਾ ਨੇ ਚੁੱਕ ਨਕਾਬ ਲੀਤਾ,
 ਹੈਰਾਨ ਬਦਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਾਲ ਹੋਏ ।
 ਮਾਲੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ,
 ਫਿਰਦੇ ਚਮਨ ਅੰਦਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਏ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਬੋਲੀ ਬੁਲਬੁਲ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ,
 ਸਿਆਹ ਭੌਰ ਆਸ਼ਿਕ ਡਾਲ ਡਾਲ ਹੋਏ ।⁹

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਏਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਵੀ ਫਰੋਲਦਾ ਹੈ ।

ਪਰਾਸ਼ਰੀਰਕ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਤਸਵੀਰੀਕਰਣ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਅਨੁਸਰ ਸੁਣਦੇ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਕਦੇ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿੰਨ, ਭੁਤ, ਚੁੜੇਲਾਂ, ਦੇਵ ਪਰੀਆਂ ਆਦਿ । ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ :

ਕਿਆ ਕਹਾਂ ਉਸ ਖੂਹੇ ਵਾਲਾ ਦੋਜਖ ਦਾ ਦਿਖਲਾਵਾ ।
 ਸਪ ਅਨੂਹੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਾਲਿਮ ਹਰ ਇਕ ਜ਼ਹਿਰੋਂ ਸਾਵਾ ।
 ਪੁਰ ਕਰ ਭਰਿਆ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਗਮ ਦਿਲਗੀਰੀ ਹਾਵਾ ।
 ਦਰਦ ਦਰੇਗ ਫਿਰਾਕ ਅਜ਼ੀਜ਼ਾਂ ਜ਼ਾਰ ਤਪਣ ਪਛਤਾਵਾਂ ।¹⁰

3. ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣ

ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣ ਵੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

‘ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ । ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਗਲ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ/ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ ।’

ਅਖਾਣ/ਕਹਾਵਤਾਂ/ਅਖਾਉਂਤਾਂ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤਿ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਏ ਉਹ ਕਥਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਸੂਤਰ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।¹¹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ

9. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 27.

10. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਹਸਨਲ ਨਸਸ ਪੰਨਾ 82.

11. (ੳ) ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ, ਪੰਨਾ 979.

11. (ਅ) ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪੰਨਾ 15.

ਸਮਰਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦਾ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਕੁਟ ਕੁਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਬੁਧੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਜੋ ਦਰਸ਼ਨ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸੂਤਰਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਯਤਨ ਨਾਲ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਣ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹² ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਮੁਹਾਵਰੇ

ਛੋਟਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਵੱਡੀ ਗਲ ਕਰਨੀ, ਭਾਂਬੜ ਬਾਲਣਾ, ਡਿਠਿਆਂ ਭੁਖ ਲਹਿਣੀ, ਹੋਸ਼ਸੰਭਾਲਣੀ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ 'ਵਾ' ਲਗਣੀ, ਦਿਲ ਦਾ ਭੇਦ ਛੁਪਾਉਣਾ, ਲਾਬੂ ਲਾਉਣਾ, ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨਾ, ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਸਿਰ ਪਿਟਣਾ, ਜਿਗਰ ਦਾ ਪੀਣਾ, ਸੜ ਮਰਨਾ, ਜਲ ਭੁਜ ਜਾਣਾ, ਸਬਰ ਕਰਾਰ ਮੁਕ ਜਾਣਾ; (ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ)।

ਛੋਟਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਵੱਡੀ ਗਲ ਕਰਨੀ, ਖੇਤੀ ਖਸਮਾ ਸੇਤੀ, ਮੱਥਾ ਫੜਕੇ ਬੈਠ ਜਾਣਾ।

ਅਖਾਣ

(ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ)

ਸ਼ਹਿਦ ਸਵਾਰੇ ਕਾਰ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਦਰਕਾਰ, ਨਕਦ ਖਲਾਸੀ ਭਲੀ ਹੈ ਮੰਦਾ ਰਾਜ ਉਧਾਰ; ਕਾਉਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਠ ਕਰੇ ਮਤ ਵੇ, ਕੁਕੜ ਰਾਜ ਬਹਾਲਿਆਂ ਅੰਤ ਖਲਾਰੇ ਖੇਹ; ਬਘਿਆੜਾ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਚੇਗਾ ਕਦੇ ਨਾ ਹੋ, ਬਿਲੀ ਨੂੰ ਟੁਕ ਪਾਇ ਕੇ ਕੁਕੜ ਤੋਂ ਹਥ ਧੋ। ਸੀਸ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਅਵੱਲ ਸੰਗ ਨ ਮਾਰ। ਇਕੋ ਸੰਗ ਹਰੀਫ ਦਾ ਖਾਨਾ ਕਰੇ ਖੁਆਰ। ਲਾਹੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤੇ ਰਹੋ ਨਾ ਮੂਲ ਵੰਜਾ, ਜੇ ਦੋਖੇ ਧਨ ਜਾਂਵਦਾ ਅੱਧਾ ਦਿਓ ਲੁਟਾ। ਜਦੋਂ ਵਗੇ ਹੜ੍ਹ ਫਜ਼ਲ ਦਾ ਰੋਹੜ ਖੜ੍ਹੇ ਦੁਖ ਸੂਲ। ਗਈਆਂ ਗੁਜਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਯਾਦ ਨਾ ਆਵਣ ਮੂਲ; ਦੁਖ ਸੁਖ ਤੇ ਗਮ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਐਹ ਗਾਫਿਲ ਮਤ ਭੂਲ, ਇਕੋ ਰਮਜ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਜੇ ਸਕੇਂ ਲੈ ਮੂਲ ਅਗਲੇ ਦੇ ਧਰਮ ਤੇ ਛੋੜ ਉਮੀਦ ਨਾ ਮੂਲ; ਜਿਸ ਕੀਤਾ ਤਿਸ ਪਾਇਆ। ਰੰਜ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ, ਗੰਜ ਨਹੀਂ ਬੇਖਾਰ। ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਾਵੇਂ ਕੌਣ। ਉਲਟੀਆਂ ਸਮਝਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਵੇਂ ਕੌਣ; ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਰ ਦੀ ਤੈਨੂੰ ਖਬਰ ਨਾ ਕਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਲਾਫਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮੂੰਹੋਂ ਛੱਡ ਨਾ ਝੱਗ। ਮਰਦਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿਫਲੇ ਮਤਾਂ ਲੁਹਾਵੇਂ ਪੱਗ। ਆਦਿ ਆਦਿ। (ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ)

ਆਤਿਸ਼ ਇਸ਼ਕ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਦੋਜ਼ਖ ਜਲ ਬਲ ਹੋ ਅੰਗਿਆਰਾ, ਤਨ ਚਿਹਰਾ ਆਈਨਾ ਨੂਰੀ ਯਾ ਬਲੌਰੀ ਪਰਦਾ। ਲੋਕ ਪਰਾਏ ਮੁਲ ਲਿਆਏ ਵਰਜਿਆਂ ਨਹੀਂ ਖਲੋਂਦੇ; ਤੇ ਮਹਿਬੂਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਛੜਨ ਰਹਿਨ ਹੰਝੂ ਰੁੱਖ ਧੋਂਦੇ। ਸ਼ੇਰ ਪਿਆ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਤੰਦ ਦੇ ਆਦਿ ਆਦਿ। (ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ)

ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਕਵੀ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ

12. (ੳ) ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜਗੀ (ਡਾ.) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 117.

(ਅ) ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੰਪਾਦਕ ਅਹਸਨ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 82.

ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਸਤਿ-ਕਥਨ

ਸਤਿ ਕਥਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਮਰ ਸਚਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਵਾਂਗ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ, ਦੀਰਘ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਤਾ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ-ਅਖਾਣਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਮੌਲਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਠੀਕ ਠੀਕ ਵਿਚਾਰਨ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਰਬੰਗੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੁਰੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਕਥਨ ਲੋਕ-ਮਾਨਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹੇਠਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਜੁਲਫਾਂ ਨਾਗ ਸਿਆਹਾਂ ਜਾਲਿਮ, ਮਾਂਦਰੀਆਂ ਕੱਟ ਖਾਵਣ ।
2. ਫਸਦੀਆਂ ਛੋਟ ਉਡਦੀਆਂ ਦੇ ਵਲ, ਝਾਕ ਇਆਣਿਆਂ ਲਾਈ ।
3. ਇੱਕਾ ਨੂਰ ਜ਼ਿਮੀ ਅਸਮਾਨੇ, ਜਿਸਦੇ ਕਾਰੇ ਸਾਰੇ ।
4. ਹਰ ਖੁਬੀ ਦਾ ਸਾਹਿਬ ਓਹਾ ਜਿਸਦਾ ਆਲਮ ਸਾਰਾ ।
5. ਰਹਿਮਤ ਤੇਰੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ, ਬੰਦੇ ਦੀ ਬੁਰਿਆਈਉਂ ।
6. ਗੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਾਲ ਕਰੇਂਦੇ, ਕਦ ਘਰ ਮੁੜਨ ਕਦੇ ਹੀ ।

(ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ)

7. ਮਕਬੂਲਾਂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਥੀਂ ਦਿਲ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਫਾ ।
8. ਦੌਲਤ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਦਾ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ਨਿਫਾਕ ।
9. ਦੁਨੀਆਂ ਇਕ ਮਹਿਬੂਬ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਬਾਝ ਵਫਾ ।
10. ਰਿਜ਼ਕ ਦਹਿੰਦਾ ਕੁਲ ਦਾ, ਖਾਲਿਕ ਮਾਲਿਕ ਖਾਕ ।
11. ਜੇ ਖਾਹਿਸ਼ ਹੈ ਤੁਧ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਮੜ੍ਹ ਆਲਮ ਹੈ, ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਰ ਥੀਂ ਕੱਢ ਨਾ ਸਕੇ ਕੋ ।
12. ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਸੱਪ ਮਾਰਨਾ ਲਾਜ਼ਿਮ ਛਾਤੀ ਨਾਲ, ।
13. ਜਦ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਵੇ ਮੌਤ ਨਜ਼ਰ, ਚਾਹੇ ਉਸਨੂੰ ਟਾਲਣਾ ਉਜ਼ਰ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ।
14. ਜੋ ਅੰਦਰ ਤਕਦੀਰ ਦੇ ਲਿਖਿਆ ਮੌਝੇ ਕੌਣ ।
15. ਜੁਲਮ ਜਿਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ, ਰਹੇ ਦਿਹਾੜੇ ਚਾਰ,
16. ਯਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁੱਸ ਗਏ ਕਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੈਨ ਆਇ । (ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ)

ਉਪਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਵਿਵਰਣ ਮੌਲਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵਨ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ । ਕਵੀ ਨੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਖੌਣਾਂ ਅਤੇ ਸਤਿ ਕਥਨ ਵਰਤਕੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਸੁੰਤਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਉਸਨੇ ਲੋਕ ਵਹਿਮ, ਭਰਮ, ਟੂਣੇ, ਤਾਵੀਜ਼, ਜੰਤਰ, ਮੰਤਰ, ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਛੰਦ ਪ੍ਰਯੋਗ :

ਕਵੀ ਨੇ ਦਮੋਦਰ ਗੁਲੂਾਟੀ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਦਵੱਈਆ ਛੰਦ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਸਦੀ ਛੰਦ ਚਾਲ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਮਸਨਵੀ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਅਨੂਠੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਵੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਸਦੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਉਸਦੇ ਮੌਲਵੀ ਰੂਪ ਹੇਠ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲੁਕੀ ਰਹੀ। ਅਜਿਹੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਸੋਝ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਮ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਸੱਜੀ ਸਵਾਰੀ ਦੁਲਹਨ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਨੂਠੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਸਾਜ ਸਜਾਵਟ ਵੀ ਹੈ। ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ,¹³ ਅਤੇ ਅਲਾਮਾ ਅਰਸ਼ੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ¹⁴ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਡਾ ਕਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ।

ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਹਕੀਕੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਿਆਰ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਵੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸਾ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਲਕਸ਼ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਰੰਜਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਛੰਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਂਤ ਜਾਂ ਦਵਈਆ ਛੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤ੍ਰਣ, ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਰਸ ਵਰਣਨ ਆਦਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜੁਗਤਾਂ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੁਖਾਂਤ ਜਾਂ ਦੁਖਾਂਤ। ਸੁਖਾਂਤ ਅੰਤ ਹੋਣਾ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਸਾਮੀ ਅਤੇ ਪਛਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਗਲ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਪੂਰਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸਵਾਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਨਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ-ਬੀਆਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਦੌੜ ਜਾਣ। ਪਰ ਪਛਮ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਨਰਦੇ। ਉਹ ਸਚ ਨੂੰ ਸਚ ਅਤੇ ਕੂੜ ਨੂੰ ਕੂੜ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ (ਕਿਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ), ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ

13. ਡੂੰਘੇ ਵਹਿਣਾ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ, ਪੰਨਾ 51.

14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 199.

ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਖਾਂਤ ਹੈ ।

ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ

ਕਿੱਸਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮਾਖਿਆਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਚਰਿਤਕਾਵਿ ਦਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ । ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ, ਕਥਾ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਇਤਿਵਿਤਾਤਮਕ ਕਥਾ (ਪੁਰਾਨ ਕਾਵਿ) ਆਦਿ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਸਮਨਵੈ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਅਕਸਰ ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਥਾ ਅਤੇ ਕਦੀ ਪੁਰਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਪਉਮ ਚਰਿਤ, ਰਿਨਣੇਮਿ ਚਰਿਓ', 'ਜਸ ਹਰ ਚਰਿਓ ਆਦਿ ਆਦਿ ।¹⁵

ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਪੁਰਾਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕਥਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਸ਼ੈਲੀ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਪੁਰਾਣਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸ਼ੈਲੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਸੰਖਿਆ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਸਵਾ ਸੌ ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਐਪਰ ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸਤਾਰ ਮਰਯਾਦਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਸੰਖਿਆ ਅਧਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹਨ (1) ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਅਤੇ (2) ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ।

ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹਨ-ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਨਾਇਕ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ-ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਕਥਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ, ਨਗਰ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਖਿਆ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਕਥਾਤਮਕ ਵੱਧ ਅਤੇ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਸਤੂ ਵਰਣਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਦੇਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਉਲਝਦਾ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਥਾ ਦੇ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਸੁਭਾਵਿਕ, ਸਰਲ, ਅਤੇ ਲੋਕ-ਉਨਮੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਚਰਿਤਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰੇਮ, ਵੀਰਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਤਾਂ-ਸ੍ਰੋਤਾ ਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਨਿਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਅਲੌਕਿਕ, ਅਤਿਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸਦਾ ਕਥਾਨਕ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਬਝਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਗੁੰਦਿਆ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਥਾ ਕਾਵਿ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਉਦਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪੰਡਤਾਉ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ

15. ਆਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਗੁਪਤ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 315.

ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ, ਵੀਰ ਗਾਥਾਤਮਕ, ਪ੍ਰੇਮਾਖਿਆਨ, ਉਸਤਤ ਮਈ ਅਤੇ ਲੋਕਗਾਥਾਤਮਕ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮਾਖਿਆਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਤਰ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਕਿੱਸੇ ਜਿਵੇਂ ਪੀਲੂ ਦਾ ਮਿਰਜ਼ਾ, ਕਾਦਰਯਾਰ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਸਾਰੇ ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ-ਮਧੁਮਾਲਤੀ, ਢੋਲਾ ਮਾਰੂ ਦਾ ਦੂਹਾ, ਬੀਸਲਦੇਵ ਰਾਸੋ ਅਤੇ ਨਲਦਮਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਚਰਿਤਕਾਵਿ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾਖਿਆਨ ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ 'ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ' ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਫਲ ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਲਿਖਕੇ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਕੌਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰਿਸੀਮਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸ਼ਾਹ-ਸਵਾਰ ਹੈ।

ਸੀਹਰਫੀਆਂ

ਸੀਹਰਫੀ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਤੀਹ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੀਹਰਫੀਆਂ ਵਿਚੋਂ-ਸੀਹਰਫੀ ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ, ਸੀਹਰਫੀ ਹੁਲੀਆ ਸ਼ਰੀਫ, ਸੀਹਰਫੀ ਚੌਪਟਨਾਮਾ ਆਦਿ ਹਨ।

ਨਾਮੇ-ਕਾਵਿ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮਾ ਜਾਂ ਬਿਲਾਸ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਲੰਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਾ, ਗੰਜ ਨਾਮਾ, ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਆਦਿ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਚੌਪਟ ਨਾਮਾ, ਪੰਦਨਾਮਾ, ਗੁਜਰ ਨਾਮਾ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਚਿਠੀਆਂ

ਚਿਠੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ, ਦੋਸਤਾਂ ਮਿਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਖਾ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਚਿਠੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੀਤ ਵੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮਹਤਵਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਬਾਰਹਮਾਹ

ਦੇਸੀ-ਮਹੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਚੀ ਗਈ ਕਾਵਿਤਾ ਬਾਰਹਮਾਹ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਮਾਹਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਚਿਤ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨਦੇਵ ਜੀ ਰਚਿਤ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਮਾਹ ਮਾਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਲੇਖਣੀਯ ਹਨ। ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ

ਵੀ ਬਲਬੁਲ ਤੇ ਮਾਲੀ-ਨਾਂ ਦਾ ਬਾਰ੍ਹਾਂ-ਮਾਹ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ

‘ਸੰਗੀਤ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰ-ਗੀਤ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਨ੍ਰਿਤਯ, ਗਾਯਨ ਅਤੇ ਬਜਾਉਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸਪ੍ਰਕਾਯ।¹⁶ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਪੱਕਾ ਮੌਮਿਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਮੌਸੀਕੀ ਦੇ ਬਹੁਤਾ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ-ਪਰ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗਲ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਯੂਸਫ਼ ਅਤੇ ਜੁਲੈਖਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਦੇ ਪਖੋਂ ਕਵੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਪਰੰਤੂ ਜੁਲੈਖਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਰੁਖਾਂ ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ :

‘ਜ਼ੀਰਕ’ ਮੁਰਗ ਲਟਕਦਾ ਸ਼ਾਖੋਂ ‘ਹੱਕ’ ‘ਹੱਕ’ ਭਰੇ ਗਵਾਹੀ।

‘ਮੌਸੀਕਾਰ’ ਅੰਦਰ ਮੌਸੀਕੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਮਦ ਇਲਾਹੀ।

ਜ਼ੀਰਕ ਇਕ ਪੰਛੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ‘ਹੱਕ ਹੱਕ’ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਸਨੂੰ ‘ਹਕ ਗੋ’ ਅਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੌਸੀਕੀਕਾਰ ਖੁਸ਼ ਅਲਹਾਨ ਪੰਛੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ ਅਲਹਾਨੀ ਦੀ ਵਜਹ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਮੌਸੀਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਮੌਸੀਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਪਖੋਂ ਫਿਰ ਮੌਸੀਕੀ-ਅਰਥਾਤ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਚਲ ਪਿਆ।

ਕੁਕਨੂਸ ਨਾਰ ਬਿਰਹੋਂ ਦਾ ਜਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਖਬਰ ਫਿਰਾਕੋਂ

ਵਕਤ ਨੂਰੀ ਹਜਾਜ਼ ਰਹਾਵੇ ਲੁਟਦਾ ਸਬਰ ਅਸਾਕੋਂ।

ਬੂ ਸਲੀਕ ਸਠਾਹਾ ਕੋਚਕ ਹੋਰ ਬਜ਼ਰਗ ਅਰਾਨੋਂ।

ਰੰਗਲੀਉਂ ਕਰ ਰਾਸਤ ਨਗਮਾ ਪੜ੍ਹੇ ਹਸੀਨੀ ਤਾਕੋਂ।

ਆਸਮਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਬੁਰਜਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ/ਇਲਮ ਮੌਸੀਕੀ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਮ ਮੁਕਰਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਜਿਸ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ। ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਜਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਮੌਸੀਕੀ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਮ ਇਹ ਹਨ :

ਰਹਾਵੇ, ਹਸੀਨੀ, ਰਾਸਤ, ਹਜਾਜ਼, ਬਜ਼ਰਗ, ਕੂਚਕ, ਇਰਾਕ, ਸਠਾਹਾਠ, ਨਵਾ, ਇਸ਼ਾਕ, ਰਾਂਗਲਾ ਅਤੇ ਬੂਸਲੀਕ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਕਈਆਂ ਨਗਮਿਆਂ/ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਮੁਰਕਬ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਵਕਤ ਤੇ ਮੌਸਮ ਵਖਰਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਲਿਆ ਹੈ।

‘ਕੁਕਨੂਸ’ ਇਕ ਪੰਛੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਗ ਦੀਪਕ ਵੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਗ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਅਗਨੀ ਦਾ ਜਲਿਆ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

16. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਪੰਨਾ 241.

ਅਰਥਾਤ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਸੜਿਆ ਹੋਇਆ ਕੁਕਨੂਸ ਫਿਰਾਕ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਜ਼ ਰਹਾਵੇ ਗਾਉਣ ਸਮੇਂ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਸਬਰ ਲੁਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਸਲੀਕ ਸਫਿਹਾਨ ਕੂਚਕ, ਰੰਗਲੀਉਂ (ਸੰਗੀਤ ਸੁਰ ਕਰਕੇ ਨਗਮਾ ਰਾਸਤ ਕਰਕੇ) ਹੁਸੈਨੀ ਤਾਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਆਨ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਸੋਝੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਅਵਸਰ ਉਪਲਬਧ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸਨੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹⁷

ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇੱਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਵੀ ਹੈ। ਦਰਵੇਸ਼ਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਚਰਨਾ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਵ੍ਰਤਮ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਹਤਵਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇਕ ਸੁਘੜ ਕਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਲੰਕਾਰ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੰਜ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰੁਖਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।¹⁸

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਅਤੇ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਉ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

1. ਤਿੰਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖਾਬਾਂ ਆਈਆਂ, ਤਿੰਨੇ ਸਖਤੀਆਂ ਪਾਈਆਂ।
ਮੁਦਤ ਹੋਈ ਕੈਦੀ ਹੋਈ, ਢੋਈ ਵਲ ਇੰਜਾਈਆਂ।
ਤਿੰਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇਗਾਂ ਵਗੀਆਂ, ਤਿੰਨੇ ਕਾਰੀ ਪਈਆਂ।
ਬੇਵਸ ਹੋਈ ਆਸ ਨਾ ਕੋਈ, ਸਈਆਂ ਵਿਛੜ ਗਈਆਂ।
2. ਜਾਨ ਰਹੇ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਵੀ, ਜੇ ਦਿਲਦਾਰ ਮਿਲੇ।
ਜਿਸ ਚਾ ਘਰੋਂ ਉਜਾੜਿਆ, ਮੁੜ ਇਕ ਵਾਰ ਮਿਲੇ।
ਮਰਗ ਮਿਲੇ ਅਣਆਵਣੀ, ਜੇ ਨਾ ਯਾਰ ਮਿਲੇ।
ਮਲ ਰੱਬਾ ਮੁੜ ਹੱਸ ਕੇ, ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ ਮਿਲੇ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਮਿਸਾਲਾਂ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਰਲ-ਬਧ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾਉ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

17. ਡੂੰਘੇ ਵਹਿਣਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ, ਪੰਨਾ 51.

18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 199.

ਯਮਕ ਅਲੰਕਾਰ

ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਥੇ ਯਮਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹੇਠਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ 'ਕਸਦ' ਸ਼ਬਦ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਹੈ :

1. ਉਠ ਟੁਰੇ ਕਰਵਾਨੀ ਓਥੋਂ, ਸੁਤਰਾਂ ਘੱਤ ਮੁਹਾਰਾਂ।
ਸ਼ਹਿਰ ਕੁਦਸ ਵਲ ਕਸਦ ਕੀਤੋ ਨੇ, ਕਰਕੇ ਕਸਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ।
ਸ਼ਹਿਰ ਕੁਦਸ ਦਾ ਵਾਲੀ ਸੁੱਤਾ, ਤਿਸ ਸੁਫਨਾ ਦਿਸ ਆਇਆ।
ਪਇਆ ਪੁਕਾਰਾ ਉਠ ਅਮੀਰਾ, ਸਾਹਿਬ ਤੇਰਾ ਆਇਆ।
2. ਜਦੋਂ ਵਗੇ ਹੜ ਫਜ਼ਲ ਦਾ ਰੋਹੜ ਖੜੇ ਦੁਖ ਸੂਲ।
ਗਈਆਂ ਗੁਜ਼ਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ, ਯਾਂਦ ਨਾ ਆਵਣ ਮੂਲ।
ਦੁਖ ਸੁਖਤੇ ਗਮ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ, ਐ ਗਾਫ਼ਿਲ ਮਤ ਭੂਲ।
ਇਕੋ ਰਮਜ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ, ਜੇ ਸਕੇਂ ਲੈ ਮੂਲ।

ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਕਸਦ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਵਾਰੀ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ 'ਮੂਲ' ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਸਲੇਸ਼ ਅਲੰਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵੀਨ ਕਵੀ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਵਿਚ ਸਲੇਸ਼ ਅਲੰਕਾਰ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1. ਤਿੱਬਤ ਸੁਣੇ ਕਹੇ ਸੋ ਤੋਬਾ, ਜੰਗ ਕਹੇ ਬਦਜੰਗਾਂ।
ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਮੂਂ ਜਮਾਲ ਮਿਸਰ ਤੇ, ਜਲਦੀ ਵਾਂਗ ਪਤੰਗਾਂ।
ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਿਉਂ ਸੁਣਿਆਂ, ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਪਿਆਰਾ।
ਕਹੇ ਅਜੀਜ਼ ਮਿਸਰ ਦਾ ਮੇਰੇ, ਸ਼ੌਕ ਏਹੀ ਦਿਲ ਭਾਰਾ।¹⁹
2. ਰੁੱਖੀਂ ਤਿੱਤਰ ਬੋਲਿਆ ਮਗਜ਼ੋ ਭਰੇ ਕਲਾਮ,
ਮਕਸਦ ਮਿਲਣ ਸੁਣੇਦਿਆਂ ਜਿਤਵਣ ਦਿਲ ਦਾ ਕਾਮ।
ਸੁਣ ਆਸ਼ਕ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਰ ਕਰ ਨਾਜ਼।
ਇਸਕ ਕਜ਼ਈਆਂ ਚਾਣਚਕ ਤਿੱਤਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼।²⁰

ਉਪਰਲੀ ਨੰ: 1 ਮਿਸਾਲ ਵਿਚ ਜੰਗ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਜੰਗਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਏਥੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਹਬਸ਼ੀ ਦੇ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿਸਾਲ ਨੰ: 2 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਵਤਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਿੱਤਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ

19. ਡਾ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 214.

20. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ਕ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਲਾਮ ਹਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ 211.

ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਵੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਬਾਰਾਂ ਕਹਾਵਤਾਂ ਜੋੜ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ।

ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਪਮੇਯ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਉਪਮਾਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਧਰਮ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਕਾਰਜ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਲੰਕਾਰ ਉਪਮਾ/ਤਸਬੀਹ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

1. ਸੂਰਜ ਵਾਂਗੂੰ ਕਹਾਂ ਜੇ ਮਿਸਲੋਂ ਕੁਝ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾ ਪਾਵਾਂ।
ਤੇ ਜੋ ਹੂਰ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਆਖਾਂ, ਲਾਲੋਂ ਸੰਗ ਬਣਾਵਾਂ।²¹
2. ਔਰਤ ਬਖ਼ਤ ਜਮਾਲ ਦੀ, ਜਾਇਆ ਸੀ ਫ਼ਰਜੰਦ।
ਸੂਰਤ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਤੇ ਚੰਦੋ ਦੋ ਚੰਦ।²²

ਉਪਰ ਆਈਆਂ ਦੋਹਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਥੇ ਉਪਮੇਯ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਧਰਮ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਜਿਉਂ ਵਾਂਗ ਆਦਿ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਤਿਕਥਨੀ/ਮੁਬਾਲਗ਼ਾ ਅਲੰਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੱਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

1. ਅੱਜ ਵਿਕੇਂਦਾ ਹਜ਼ਰਤ ਯੂਸਫ਼, ਮਜਲਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰੇ।
ਬਾਲ ਤੁਟੇ ਪੰਖੀ ਆ ਆ, ਲੈ ਪਰ ਪਹੁੰਤੇ ਡਾਰੇ।
ਮੁਸ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਚੁਫੇਰੇ ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ।
ਵਣਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸਲ ਹਕੀਕਤ, ਸੂਦ ਗਏ ਲੈ ਭਾਰੇ।²³
2. ਹੱਮਜ਼ੇ ਨਾਹਰਾ ਮਾਰਿਆ, ਲੈ ਕੇ ਨਾਮ ਖੁਦਾ।
ਅਲਾਹ ਅਕਬਰ ਆਖਿਆ, ਪਈ ਚੁਤਰਫ਼ ਸਦਾ।
ਵਿਚ ਪੰਜਾਹਾਂ ਕੋਹਾਂ ਦੇ, ਹੋਇਆ ਸ਼ੋਰ ਪੁਕਾਰ।
ਸ਼ੋਰ ਬਘੇਲੇ ਆਫ਼ਤਾਂ, ਨੱਸੇ ਛੱਡ ਉਜਾੜ।²⁴

ਜਿਵੇਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

21. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 73.

22. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ਕ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ 211.

23. ਡਾ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 154.

24. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ਕ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ 33.

ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ

ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਤਿਆਰਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਆਪਸੀ ਅਭੇਦਤਾ ਜਾਂ ਇਕ ਰੂਪਤਾ ਹੀ ਕਾਵਿ ਸੌਂਦਰਯ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

1. ਨਵੀਂ ਚੁੜੇਲ ਪੁਰਾਣੀ ਆਫਤ, ਤਨ ਹਲਕਾ ਰਗ ਭਾਹੀ।
ਦੋਹਰਾ ਕੱਦ ਇਕਹਰਾ ਚੰਮੜਾ, ਮੁੱਠ ਕੁ ਦੇਹੀ ਸਾਰੀ।
ਤਨ ਪੀਲਾ ਤੇ ਨੀਲੀਆਂ ਨਾੜਾਂ, ਝਾਟੇ ਤੇ ਚਿਟਿਆਈ।
ਭਰੀ ਫਰੇਬੋ ਖਾਲੀ ਜ਼ੋਰੋਂ, ਤਾਕਤ ਬਦਨ ਨਾ ਰਾਈ।²⁵
2. ਲੈ ਫੌਜਾਂ ਚੜ੍ਹ ਪਇਆ ਅੱਮ ਰਸੂਲ ਕਰੀਮ।
ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜ਼ੀਨਤਾਂ ਲਸਕਰ ਸ਼ਾਨ ਅਜ਼ੀਮ।
ਨਾਲ ਲਇਆ ਲੰਧੋਰ ਨੂੰ ਕਰ ਨਾਇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ।
ਤੇ ਔਰੰਗ ਕੋਰੰਗ ਭੀ ਹੋ ਚੱਲੋ ਹਮਰਾਹ।²⁶

ਉਪਰ ਆਈਆਂ ਦੋਹਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਦਾਈ ਦੀ ਅਜੀਬੋ ਗਰੀਬ ਸੂਰਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਚਾ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ।

ਦੀਪਕ ਅਲੰਕਾਰ

ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਗਚੋਰੇ (ਉਪਮੇਯ) ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਅਗੋਚਰ (ਉਪਮਾਨ) ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਧਰਮ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਦੀਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਰੰਭ ਸਮਾਨਤਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਧੁਰ ਸੁੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

1. ਦੇਖੋ ਨੀ ਇਸ ਨਾਰ ਸੁਤੀ ਨੂੰ, ਟੁੰਬ ਚਵਾਤੀਆਂ ਲਾਈਆਂ।
ਦੇਖੋ ਨੀ ਇਸ ਬੇਪਰਵਾਹੀਆਂ, ਫੇਰ ਨਾ ਝਾਤੀਆਂ ਪਾਈਆਂ।
ਦੇਖੋ ਨੀ ਇਹ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਵਸਦੀ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਬੈਠਾ।
ਦੇਖੋ ਨੀ ਇਹ ਮਾਰ ਉਡਾਰੀ, ਬਾਜ਼ ਹੱਥੋਂ ਛੁੱਟ ਬੈਠਾ।²⁷
2. ਸ਼ਹਿਰ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਪਈਆਂ, ਘਰ ਉਜੜੇ ਸਰਦਾਰਾਂ।
ਅੱਗੇ ਇਕ ਜੁਲੈਖਾ ਆਸ਼ਿਕ, ਹੁਣ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ।
ਅੱਗੇ ਇਕ ਪੜਵਾਲ ਤੁੜਾਏ, ਹੁਣ ਡਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ।
ਅੱਗੇ ਇਕ ਕਰ ਗਿਰੀਆ ਜ਼ਾਰੀ, ਹੁਣ ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਪੁਕਾਰਾਂ।²⁸

25. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 257.

26. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ 39.

27. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ; ਪੰਨਾ 246.

28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 315.

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲਾਂ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਓ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ

ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਵਾਕਾਂ ਜਾਂ ਪਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਬਿੰਬ-ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਸੀਸ਼ੇ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲ ਵਸਤੂ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਹ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ : ਜਿਵੇਂ :

1. ਇਸਕੋਂ ਤੀਰ ਵੱਜੇ ਜਿਥੇ ਕਾਰੀ, ਰਹੇ ਨਾ ਜ਼ਖਮ ਲੁਕਾਇਆ।
ਤਦਬੀਰਾਂ ਦੇ ਪਰਚੇ ਅੰਦਰ, ਇਹ ਦੁਖ ਕਦੇ ਨਾ ਆਇਆ।
ਇਸਕ ਏਹਾ ਵਿੱਚ ਕੱਖਾਂ ਆਤਿਸ਼, ਭਖ ਭਖ ਲਾਟਾਂ ਮਾਰੇ।
ਇਸਕ ਲੁਕਾਇਆ ਲੁਕਦਾ ਨਾਹੀਂ, ਆਖਿਰ ਜੋਸ਼ ਖਿਲਾਰੇ।²⁹

2. ਗੱਧਾ ਬਹਾਦੁਰ ਹੀਂਗ ਕੇ ਖਲਕ ਡਰਾਵੇਗਾ।
ਪਾ ਆਵੇਗਾ ਪੂਰੀਆਂ ਜਿਤ ਵਲ ਜਾਵੇਗਾ।
ਕਿਉਂ ਕੋਈ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਨਾ ਲੱਭਾ ਇਨਸਾਨ।
ਖੱਜਾਫਾ ਕਰ ਘੱਲਿਆ ਏਹ ਨਾਹਕ ਹੈਵਾਨ।³⁰

ਕਵੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਤਜੱਰਬਾ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਅਲੰਕਾਰ

ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅਲੰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਜਾਂ ਬੇਜਾਨ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਨਾ ਅਧੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ, ਬਘਿਆੜ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ, ਅਤੇ ਸਾਂਢਣੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਵੀ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

1. ਗਏ ਅਗਾੜੀ ਪਾਸ ਪਹਾੜੀ, ਕਰਦੇ ਜੁਲਮ ਮਰੇਂਦੇ।
ਯੂਸਫ ਤਾਈਂ ਕਤਲ ਕਰਾਈਂ, ਬਹ ਤਦਬੀਰ ਕਰੇਂਦੇ।
ਓਸ ਪਹਾੜੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ, ਅਚਾ ਚੇਤ ਪੁਕਾਰਾ।
ਕਤਲ ਨਬੀ ਨਾ-ਹੱਕ ਨਾਜਾਇਜ਼, ਮਤ ਕਰੀਓ ਕੁਝ ਕਾਰਾ।³¹

29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 175.

30. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ 123.

31. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 76.

2. ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਹਕੂਮਤਾਂ ਕਲਮ ਕਰਦੀ,
ਪਾਂਚੀ ਵਿਚ ਜੰਗ ਜਦਲ ਦੇ ਹਾਰ ਨਾਹੀਂ ।
ਮੁਸਕੀਂ ਜਾਚ ਗੁਲਰੰਗ ਦਿਲਦਾਰ ਜੇਬਾ,
ਕਲਮ ਜੇਡ ਸਰਮਸਤ ਨਿਗਾਰ ਨਾਹੀਂ ।
ਖੁਸ਼ੀ ਐਸ ਦਾ ਗਰਮ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾਹੀਂ,
ਜਿਸ ਬਜ਼ਮ ਵਿਚ ਕਲਮ ਸਰਦਾਰ ਨਾਹੀਂ ।
ਪਰੇ ਕਲਮ ਥੀਂ ਐਸ ਬਹਾਰ ਨਾਹੀਂ,
ਜੇਸ ਕਲਮ ਜੇਹਾ ਲਾਲਾਜ਼ਾਰ ਨਾਹੀਂ ।³²

ਉਪਰਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਨੂੰ ਗਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਕਲਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰਦਿਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇੰਜ ਇਥੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ ।

ਉਲੇਖ ਅਲੰਕਾਰ

ਇਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਕਈ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਕਲਪਣ, ਤਦ ਉਲੇਖ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਹੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

1. ਬਿਰਹੋਂ ਵੇਲ ਲੱਗੀ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੇ, ਅਸਕੋਂ ਪਾਣੀ ਲਾਇਆ ।
ਇਹ ਵਧ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਦਰਖਤੀਂ, ਹਾਲ ਸੱਭਾ ਦਿਸ ਆਇਆ ।
ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਸੱਦੀਆਂ ਡਿੱਠੇ, ਨੈਣ ਦੋ ਨਹਰਾਂ ਵਗਦੇ ।
ਹੱਥ ਪੱਲ੍ਹ ਇਹ ਬੈਠੀਂ ਪੁੰਝੇ, ਛੁਰੀ ਘੱਤੀ ਵਿਚ ਰਗ ਦੇ ।³³
2. ਵਾਈਂ ਠੰਢੀਆਂ ਝੱਲੀਆਂ ਰੁੱਤ ਬਦਲੀ,
ਲਈਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ ਦਰਦੀਆ ਓ ।
ਵਾਉ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਗੀ ਮਿਜਾਜ਼ ਬਦਲੇ,
ਪਈਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬੀਅਤਾਂ ਸਰਦੀਆਂ ਓ ।
ਅਹਵਲ ਚਸਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥੀਂ, ਦੋ ਦਿੱਸਣ,
ਤੇ ਨਸੀਹਤਾਂ ਅਸਰ ਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਓ ।
ਵੇ ਮੈਂ ਹੋਰ ਨਾਹੀਂ ਤੇ ਤੂੰ ਹੋਰ ਨਾਹੀਂ,
ਯਾਰੋਂ ਮੂਰਤਾਂ ਅਸਲ ਸਵਰਦੀਆਂ ਓ ।³⁴

ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਮਦ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ-ਉਸਤਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

32. ਸਮਸ਼ਿਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ 11.

33. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 175.

34. ਸਮਸ਼ਿਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ 8.

ਸਨਅਤ ਮਨਕੂਦ

ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਲਗਾਤਾਰ ਨੁਕਤਿਆ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਵਰਤ ਕੇ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਹੁਨਰ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ, ਵੇਖੋ :

1. ਦੁੱਖ ਭਰੀਏ ਨਿੱਜ ਜੰਮਦੀਏ, ਧੀਏ, ਸੁਣ ਲੈ ਦਰਦ ਕੋਸ਼ਾਲੇ ।
ਫਾਲ ਤੇਰੀ ਇਹ ਚਾਰੇ ਮਿਸਰੇ, ਭਰਿਆ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ।
ਨਿੱਜ ਜਣੀ ਜਿਨ ਜਣੀ ਤੱਤੀ, ਨੇ, ਬਖਤ ਪਿੱਟੀ ਬੁੱਤ-ਚੀਨੀ ।
ਸ਼ਬ ਖੋਜ਼ੀ, ਬੇਚੈਨੀ ਤੇਜ਼ੀ, ਜੈਂ ਤਨ ਨਕਸ਼ ਜ਼ਬੀਨੀ ।³⁵
2. ਕਿਉਂ ਮਰ ਮੁਕੀਓਂ, ਕੀਕਰ, ਚੁਕੀਓ, ਹੋਇਓ ਹਾਲ ਅਵਾਰਾ ।
ਦੁਖਾਂ ਭਰੀਏ ਕੇਸਰ ਤੁਰੀਏ, ਰੋਗ ਲੱਗਾ ਕੀ ਭਾਰਾ ।
ਕਿਸ ਕਾਤਿਲ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਂ ਕਾਹਿਰ, ਵਿੰਨ੍ਹ ਗਈਆਂ ਦਿਲ ਤੇਰਾ ।
ਕਹ ਕਿਸ ਦੀ ਇਹ ਧਾੜ ਤਰੁੱਠੀ, ਹੈ ਉਹ ਕੌਣ ਲੁਟੇਰਾ ।³⁶
3. ਪਾ ਸੁਰਮਾ ਪੜ੍ਹ ਇਸਮ ਜਮਾਲੀ, ਕਿਸ ਨੇ ਨੈਣ ਵਿਖਾਏ ।
ਪੁਰ ਤਾਸੀਰ ਨਜ਼ਰ ਥੀਂ ਤੇਰੇ, ਜਖਮ ਜਿਗਰ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ।
ਪੜ੍ਹ ਆਇਤ ਨੇਚੰਦੇ ਮੁਰਗੋਂ, ਕਿਸ ਜ਼ਾਲਿਮ ਰੱਤ ਵਰਤੀ ।
ਤੇ ਕਿਸ ਨਕਸ਼ ਲਿਖੇ ਸਤ ਵਾਰੀ, ਲਿਖ ਦੱਬੇ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ।³⁷

1. ਅਧੀਨ ਆਈਆਂ ਇਹ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪਰ ਜਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਇੰਜ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ : ਨਸੀਬਾਂ ਮਾਰੀ, ਬੁੱਤ ਚੀਨੀ, ਅਰਥਾਤ ਜੁਲੈਖਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤੱਤੜੀ ਮਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਜੰਮਦੀ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਇਕਾ ਅਰਥਾਤ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਹਨ-ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਗਣਾ, ਬੇਚੈਨ ਅਤੇ ਬੇਕਰਾਰ ਰਹਿਣਾ।

2. ਅਧੀਨ ਅੱਖਾਂ ਤਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਪਕੇ ਲਾਲ ਲਹੂ-ਵਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੈਨੂੰ ਨਿਤ ਇਸ ਲਹੂ ਦੇ ਤਖਤ ਦੇ ਬਹਿਣਾ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰੀਤ ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ੀਨਤ ਜ਼ਬ ਯਕੀਨੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸ਼ਿਅਰ ਵੀ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹਨ।

ਸਨਅਤ ਤਸਲੀਤ

ਜਿੱਥੇ ਕਵੀ ਸਨਅਤ ਮਨਕੂਤ ਵਿਚ ਨੁਕਤੀਏ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬੇਨੁਕਤੀਏ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਲਿਆ ਕੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

1. ਤਿੰਨੇ ਹਰਫ਼ ਤਮੂਾ ਦੇ ਆਹੇ, ਤਿੰਨੇ ਨੁਕਤਿਓਂ ਖ਼ਾਲੀ ।
ਮੈਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਮੇਰਾ ਖ਼ਾਲੀ, ਖ਼ਾਲੀ ਸਫ਼ਰਾਂ ਜਾਲੀ ।
ਤਿੰਨੇ ਹਰਫ਼ ਹਵਾ-ਹਵਸ ਦੇ, ਤਿੰਨੇ ਖ਼ਾਲੀ ਸਾਰੇ ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮੈਂ ਮੁਲਕੋਂ ਪੁੱਟੀ, ਲਾ ਲਾ ਕੂੜੇ ਲਾਰੇ ।³⁸

35. ਡਾ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ (ਸਪਾ.) ਅਹਸਨ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 225.

36. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 179.

37. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 179.

38. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 220.

2. ਧੁਰ ਦਾ ਹੌਲਾ ਕਰਮ ਅਸਾਡਾ, ਉਸਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਦਿਹਾੜਾ ।
ਘਾ ਅਗਲਾ ਉਹ ਵਗਦਾ ਆਹਾ, ਲੱਗਾ ਹੋਰ ਦੁਗਾੜਾ ।
ਖਾਧੋਸੁ ਸਿਰੋ ਸਿਰ ਵੱਸਦਾ, ਹਰ ਦਮ ਦਰਦ ਕੁਹਾੜਾ ।
ਸਾੜ ਦਿਲਾ ਘਰ ਦਰਦ ਅਲਮ ਦਾ, ਕੱਢ ਕੱਢ ਆਹ ਆਵਾੜਾ ।³⁹

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਨੁਕਤਾ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਵੀਨ ਕਵੀ ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਕਵੀ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਹਾਲ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਨਸੀਬਾਂ ਮੁਢਲੇ ਰੋਜ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਹੌਲਾ ਸੀ, ਅਜ ਉਸਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜ਼ਖਮ ਅਜੇ ਅੱਲਾ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੇਵਸ ਹਾਂ ਹਰਦਮ ਦਰਦ ਦਾ ਕੁਹਾੜਾ ਵਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਐ ਦਿਲਾ ਤੂੰ ਆਹ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ, ਤੇ ਅਲਮ ਦਾ ਘਰ ਫੁਕ ਦੇ ।

ਸਨਅਤ ਮੁਕਾਬਲਾ

ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਨਅਤ ਮੁਕਾਬਲਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਸ ਸਨਅਤ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਹੈ, ਵੇਖੋ, ਕਵੀ ਯੂਸਫ਼ ਅਤੇ ਤੈਮੂਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :

1. ਉਹ ਖੁਦ ਨੂਰ ਏਹੀ, ਅੰਧੇਰਾ, ਸ਼ਹਦ ਉਹਾ ਇਹ ਮੱਖੀ ।
ਇਹ ਕੰਡਾ ਉਹ ਗੁਲ ਥੀਂ ਨਾਜ਼ਕ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖ਼ੁਬੀ ਰੱਖੀ ।
ਉਹ ਸ਼ਰਬਤ ਇਹ ਕੌੜਾ ਪਾਣੀ, ਉਹ ਹਲਵਾ ਇਹ ਮਹੁਰਾ ।
ਉਹ ਸੁਅਲਾ ਇਹ ਧੂਆ ਦਿੱਸੇ, ਉਹ ਚੰਬਾ ਇਹ ਭੋਰਾ ।⁴⁰
2. ਏਸ ਸੋਹਾਗੋਂ ਖ਼ੁਬ ਰੰਡੇਪਾ ਮਰਗ ਭਲੀ ਲਖ ਵਾਰੀ ।
ਨਾ ਮੈਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀਆਂ ਰਲਦੀ ਨਾ ਮੈਂ ਰਹੀ ਕਵਾਰੀ ।
...   .
ਕੀ ਕਰਾਂ ਹੁਣ ਕਿਧਰ ਜਾਵਾਂ ਥਾਉਂ ਨਾ ਰਿਹਾ ਠਿਕਾਣਾ ।
ਮੇਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਨਹੀਂ ਅਜ ਕੋਈ ਆਜਿਜ਼ ਹਾਲ ਨਿਤਾਣਾ ।⁴¹

ਉਦਾਹਰਣ ਨੰ: 1 ਵਾਲਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਿਪੁਣਤਾ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਨੰ: 2 ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵੰਨਗੀ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਵੀ ਅਜਿਹੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰਖਦਾ ਹੈ।

39. ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲਦੇ ਕਿੱਸੇ, (ਸਪਾ.) ਡਾ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 221.

40. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸਪਾ.) ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ ਪੰਨਾ 217.

41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 218.

ਤਲਮੀਹ ਅਲੰਕਾਰ

ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿੱਸੇ ਜਾਂ ਮਸਲੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਲਮੀ ਇਸਤਲਾਹ ਵੱਲ ਜਦੋਂ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਲਮੀਹ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਤੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤਲਮੀਹ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਗਲ ਸੁਤੇ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਰਸ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ

ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਰਵੱਤਰ ਵਿਅਕਤ-ਸੇਂਦਰਯ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਸੇਂਦਰਯ-ਭਾਵਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ-ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਅਨਿਰਵਰਨੀਯ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਕਸ਼ਤ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੋਕ, ਭਯ ਆਦਿ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੌਕਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਆਨੰਦ ਹੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਵਾਦਿ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਨੰਦਾਤਮਕ ਚਿਤਵਿਤੀ ਨੂੰ ਰਸ ਆਖਿਆ ਹੈ।⁴² ਆਨੰਦ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴³ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴⁴ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਦਾ ਵਾਚਕ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴⁵ ਅਗਨਿ ਪੁਰਾਣਕਾਰ ਇਸਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।⁴⁶ ਐਪਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਅਚਾਰੀਆ ਭਰਤਮੁਨਿ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ।⁴⁷ ਅਚਾਰੀਆ ਭਰਤ ਮੁਨਿ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁਗ ਤਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਸ ਦੇ

42. ਡਾ. ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਕਸ਼ਤ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 615.

43. ਆ. ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਥ, ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ, 3/1.

44. ਆ. ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ, ਪਵਨਯਾਲੋਕ, 4/5.

45. ਭਰਤਮੁਨਿ, ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਰਸ ਪ੍ਰਕਰਣ.

46. ਵਿਆਸ, ਅਗਨਿ ਪੁਰਾਣ, 337/37.

47. ਤੇਤਰਯੋਪਨਿਸ਼ਦ 11/7/1.

ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਪਿਅਾਰ ਕਵੀ ਦਮੋਦਰ, ਪੀਲੂ, ਹਾਫਿਜ਼, ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਅਹਿਮਦਯਾਰ, ਵਾਰਿਸ, ਸ਼ਾਹ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, । ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਰਸਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਰਸ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਤਫ਼ਸੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ

ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਗਣਨਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਚਲੀ ਹੈ। ਰਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਆਚਾਰੀਆ ਭਰਤਮੁਨਿ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ, ਰੋਦ੍ਰ ਵੀਰ ਅਤੇ ਵੀਭਤਸ ਰਸ ਦਾ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹਾਸਯ, ਕਰੁਣ, ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਆਦਿ ਰਸਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਉਸਤਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਸ ਸੂਤ੍ਰ ਹੈ :

ਸਿੰਗਾਰ ਹਾਸਯ ਕਰੁਣ-ਰੋਦ੍ਰ ਵੀਰ ਭਯਾਨਕਾ

ਵੀਭਤਸ ਸਾਭੁਦਤਸਿੰਗਯੋ ਚੇਤ੍ਰਯਸ਼ਟੋ ਨਾਟਯੇ ਰਸਾਮ੍ਰਿਤਾ।⁴⁸

ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਰਤਿ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਲੰਬਨ ਵਿਭਾਵ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਨਾਇਕਾ ਆਧਾਰਿਤ ਰਤਿ ਲਈ ਨਾਇਕ ਆਲੰਬਨ ਵਿਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਆਧਾਰਿਤ ਰਤਿ ਲਈ ਨਾਇਕ ਆਲੰਬਨ ਵਿਭਾਵ ਹੈ। ਚੰਨ, ਚਾਂਦਨੀ, ਫੁੱਲ, ਬਾਗੀਚਾ, ਇਕਾਂਤ, ਠੰਡੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਹਵਾ, ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਆਦਿ ਉਚੀਪਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ। ਸਨੇਹ ਭਰੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਵੇਖਣਾ ਆਦਿ ਅਨੁਭਾਵ ਹਨ। ਉਤਸੁਕਤਾ ਚਿੰਤਾ, ਯਾਦ, ਸ਼ਰਮ ਆਦਿ ਵਿਭਚਾਰੀ ਜਾਂ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ-ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਸਿੰਗਾਰ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਹਚਿਤ ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਬੇਸ਼ਕ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਯੋਗ ਸਿੰਗਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਿਯੋਗ ਸਿੰਗਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਹ ਹੀ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਉਹ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਜਲਕੇ ਮਨੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹੇਠਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ : ਜਿਵੇਂ :

1. ਨੂਰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਨ੍ਰਾਤੀ ਧੋਤੀ, ਹੁਸਨੇ ਦੀ ਵਣਜਾਰੀ।

ਜਾਨ ਫਿਦਾ ਇਸ ਜਨ ਦੇ ਕਦਮੋਂ, ਜੋ ਹੋ ਮਰਦ ਸਿਧਾਰੀ।

48. ਭਰਤਮੁਨਿ, ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਰਸ ਪ੍ਰਕਰਣ 6/16.

ਸਰਕਸ਼ ਸੀ ਫਿਰ ਬੰਦੀ ਹੋ ਕੇ, ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਾਰੀ ।

ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਗਈ ਸ਼ਹੁ ਪਾਇਆ, ਪਾਈ ਨਿਆਮਤ ਭਾਰੀ ।⁴⁹

2. ਇਹ ਓਹਾ ਚੜ੍ਹ ਜਿਸਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ, ਮੈਂ ਆਜਿਜ਼ ਸਿਰ ਧਾਈਆਂ ।
ਘਰੋ ਉਜਾੜ ਘੱਤੀ ਵੈਰਾਨੀ ਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਈਜ਼ਾਈਆਂ ।

ਇਹ ਮਹਿਰਾਬ ਦੋ ਅਬਹੂ ਵਾਲੇ, ਸਜਦਾਗਰ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ।

ਮਿਯਗਾਂ ਨੇ ਦੁੱਖ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ, ਚਾਹੜ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਆਂਦੇ ।⁵⁰

ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰੱਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਦਾ ਨਾਇਕ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :-

1. ਹਲਵਾ ਨਰਮ ਇਜ਼ਾਰ, ਹੋ ਚੰਦ ਮਗਜ਼ ਬਾਦਾਮ,

ਸ਼ੀਰੀ ਲਬ ਦੇ ਵਸਲ ਦਾ, ਲੱਜ਼ਤ ਦਾ ਤੁਆਮ ।

ਲਾਲ ਦਮਕੇ ਚਿਹਰਿਓਂ, ਚਸਮ ਸਿਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ।

ਮੱਥਾ ਮਿੱਠਾ ਸ਼ੋਖਦਾਰ, ਸੀ ਛੁਹਾਰੇ ਵਾਂਗ ।⁵¹

2. ਮੈਂ ਆਇਆ ਹਾਂ ਦੇਖਣੇ ਆ ਚਮਕਾਂ ਦਿਖਲਾ ।

ਨੈਣ ਤੁਫੰਗ ਦੋ ਤਾਕੀਓਂ, ਝਾੜ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਪਾ ।

ਦੋ ਸੋਹਲੇ ਰੁਖਸਾਰਿਓਂ ਝਾੜ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਪਾ ।

ਸੱਚੇ ਕੌਲ ਕਰਾਰ ਨੂੰ ਸਿਦਕੋਂ ਪਾਰੇ ਨਿਭਾ ।⁵²

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਉਪਲਬਧ ਹਨ । ਬੇਸ਼ਕ ਦੂਜੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੀਰ-ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ।

ਵੀਰ-ਰਸ

ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ, ਦਾਨ, ਦਇਆ ਆਦਿ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਅਤਿਬੌਧਿਕ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀ ਵਿਉੱਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਆਲੰਬਨ ਵਿਭਾਵ ਨਾਇਕ, ਦੁਸ਼ਮਣ, ਦੀਨ, ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਹਨ । ਉਦੀਪਣ ਵਿਭਾਵ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸ਼ਕਤੀ, ਅਹੰਕਾਰ, ਯਾਚਕ ਜਾਂ ਦੀਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਆਦਿ ਇਸਦੇ ਅਨੁਭਾਵ-ਸਾਹਸ, ਰੋਮਾਂਚ, ਸਤਿਕਾਰ ਆਦਿ ਹਨ ; ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਗਰਵ, ਨਫਰਤ, ਸਮਿ੍ਤੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਆਵੇਗ ਆਦਿ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਉਤਸਾਹ ਆਦਿ ਹਨ ।

ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕਲੀ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਥੇ ਉਤਸਾਹ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਦਾਨ, ਦਇਆ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ

49. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਪੰਨਾ 153.

50. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 156.

51. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਪੰਨਾ 46-47.

52. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 176.

ਅਜੇਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀਰ ਰਸ ਦੇ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

(1) ਯੁੱਧ ਵੀਰ (2) ਚਾਨ ਵੀਰ (3) ਧਰਮਵੀਰ (4) (ਦਇਆ ਵੀਰ)।

ਵੀਰ ਰਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਕਤ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਬੇਸ਼ਕ ਬੀਰ-ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

1. ਜੋਸ਼ ਕਰੇ ਰੋਹੀਲ ਪੁਕਾਰੇ, ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਤਦਬੀਰਾਂ।
ਜ਼ਿੰਮਾ ਮੇਰਾ ਮਾਰ ਗਵਾਵਾਂ, ਕੁੱਲ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰਾਂ।
ਪੱਕੜਾਂ ਟੇਗ ਪਵਾਂ ਕਰ ਨਾਅਰਾ ਤੋੜ ਗਰੂਰ ਦਿਖਾਵਾਂ।
ਟੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵਿੱਚ ਮਿਸਰ ਦੇ, ਕੌਣ ਜੰਮੇ ਅਜ਼ਮਾਵਾਂ।⁵³

ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਤਾਂ ਬੀਰ-ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਰੱਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

1. ਲੈ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਪਇਆ ਅੱਮ ਰਸੂਲ ਕਰੀਮ।
ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜ਼ੀਨਤਾਂ ਲਸ਼ਕਰ ਸ਼ਾਨ ਅਜ਼ੀਮ।
ਨਾਲ ਲਇਆ ਲੰਧੋਰ ਨੂੰ ਕਰ ਨਾਇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ।
ਤੇ ਔਰੰਗ ਕੇਰੰਗ ਭੀ ਹੋ ਚੱਲੇ ਹਮਰਾਹ।⁵⁴
2. ਕੌਣ ਕੌਈ ਵਿਚ ਅਰਬ ਦੇ ਜੋ ਮੈਂ ਨਾਲ ਘੁਲੇ।
ਘੁਲੇ ਜੋ ਅੰਦਰ ਖਾਕ-ਦੇ ਹੋ ਬੇਹਾਲ ਰੁਲੇ।
ਅੰਦਰ ਏਸ ਮੈਚਾਨ ਦੇ ਮੈਥੀਂ ਕੌਣ ਤੁਲੇ ?
ਸ਼ੇਰ ਕਰੇ ਇਹ ਹੌਸਲਾ ਆਖਰ ਕਦਮ ਢਲੇ।⁵⁵

ਦਰਅਸਲ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀਰਤਾ ਪੂਰਨ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਦਾ ਚਿੱਠਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਤੇ ਵੀਰ ਯੋਧੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਖਿਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਭਿਆਨਕ ਰਸ

ਵੀਰ ਰਸ ਵਾਂਗ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦਾ ਉਦੈ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਰਸ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਹੋ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

1. ਪਕੜਾਂ ਟੇਗ ਪਵਾਂ ਕਰ ਨਾਅਰਾ ਤੋੜ ਗਰੂਰ ਦਿਖਾਵਾਂ।
ਟੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵਿੱਚ ਮਿਸਰ ਦੇ, ਕੌਣ ਜੰਮੇ ਅਜ਼ਮਾਵਾਂ।

53. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਪੰਨਾ 441.

54. ਮੁਸ਼ੱਰਿਹ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਪੰਨਾ 257.

55. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67.

ਵੇਖਾਂ ਕੌਣ ਝੱਲੇ ਵਾਰ ਮੇਰੀ, ਢਾ ਮਰੇਸਾਂ ਕੱਲਾ ।

ਵਾਂਗੂੰ ਸ਼ੇਰ ਖੜਾ ਦੱਬ ਮੁਲਕੋਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਦਾ ਗੱਲਾ ।⁵⁶

ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵੀਰਤਾ ਪੂਰਨ ਕਾਰ-ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਥਲ ਕਈ ਥਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

ਹਮਜ਼ੇ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ, ਹਿਲ ਪਹਾੜ ਗਏ ।

ਸ਼ੇਰ ਬਘੇਲੇ ਆਫ਼ਤਾਂ, ਛੋੜ ਉਜਾੜ ਗਏ ।

ਸ਼ੇਰ ਪਿਆ ਕੋ-ਕਾਫ਼ ਵਿਚ, ਪਈ ਬੁਲੰਦ ਸਦਾ ।

ਜੋਸ਼ ਕਰੇ ਸੁਣ ਬਾਗਬਾਂ ਇਹ ਕੀ ਪਈ ਬਲਾ ।⁵⁷

ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਸਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਜੰਗਾਂ ਯੁਧਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ।

ਹਾਸ-ਰਸ

ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਹਾਸ-ਰਸ ਜਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਡੁਲ੍ਹੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ । ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਇਕ ਸਥਲ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਥਲ ਤੇ ਯੂਸਫ਼ ਦਾ ਲੜਕਾ ਇਫ਼ਰਾਹੀਮ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਯਹੂਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਛੁਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਜੋਸ਼ ਠੰਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਵੇਖੋ :

1. ਗਿਰਦ ਬਗਿਰਦ ਯਹੂਦਾ ਵੇਖੇ, ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ।

ਏਥੇ ਕੌਣ ਔਲਾਦ ਯਾਕੂਬੋ, ਜਿਸ ਨੇ ਹੱਥ ਲਗਾਇਆ ।

ਪਿਛੇ ਵੱਲ ਇਕ ਲੜਕਾ ਡਿੱਠਾ, ਸੂਰਤ ਚੰਦ ਉਜਾਲਾ ।

ਪਕੜ ਯਹੂਦਾ ਸੁੰਘੇ ਮੂੰਹ ਥੀਂ, ਡਿਠੋਸ ਬਰਕਤ ਵਾਲਾ ।⁵⁸

ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਰਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :—

1. ਵਾਹਵਾ ਪੈਕ ਅਮੀਰ ਦਾ, ਸ਼ਕਲ ਬਣਾਈ ਖੂਬ ।

ਟੋਪੀ ਦੇ ਸਿਰ ਦੁੰਬ ਹੈ, ਲੰਬੜ ਦੀ ਮਰਗੂਬ ।

ਉਮਰ ਦੇਵੇ ਖਤ ਜਾਇ ਕੇ, ਕੈਸਰ ਪੜ੍ਹ ਤਮਾਮ ।

ਗੁੱਸੇ ਤਨ ਮਨ ਸਾੜਿਆ, ਹੋਇਆ ਬੇ ਆਰਾਮ ।⁵⁹

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹਾਸ-ਰਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ।

56. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 441.

57. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਪੰਨਾ 178.

58. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 445.

59. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ.) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ 298.

ਵੀਭਤਸ ਰਸ

ਲਹੂ-ਮਾਸ, ਨੈਤਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਆਦਿ ਘ੍ਰਿਣਤ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸੁਣ ਕੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਘ੍ਰਿਣਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀਭਤਸ ਰਸ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਵੀਭਤਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਛਿਣਭਿੰਗਰਤਾ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕੀ ਵਿਰਕਤ ਬਣ ਬਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਰਕਤੀ ਵੱਲ ਝੁਕਣ ਕਾਰਣ ਵੀਭਤਸ ਰਸ, ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਕਤ, ਮਿੱਝ, ਸਮਸਾਨ, ਕਬਰਸਤਾਨ ਆਦਿ ਇਸਦੇ ਆਲੰਬਨ ਹਨ। ਕੀੜੇ ਮਕੌੜੇ, ਦੁਰਗੰਧ, ਮਾਸ ਖਾਣਾ, ਲਹੂ ਪੀਣਾ ਆਦਿ ਉਦੀਪਨ, ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨੀਆਂ, ਨੱਕ ਢਕਣਾ, ਧੁਕਣਾ ਆਦਿ ਅਨੁਭਾਵ, ਗਿਲਾਨੀ, ਚਿੰਤਾ, ਮੋਹ ਆਦਿ ਸੰਚਾਰੀ, ਘ੍ਰਿਣਾ ਆਦਿ ਇਸ ਰਸ ਦੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹਨ।

ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੱਸ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :—

1. ਜਾਂ ਪੋਸ਼ੀਦਾ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰੋਂ, ਸੁਟਿਆ ਯੂਸੁਫ ਧਰਤੀ ।
ਤਨ ਨਾਜ਼ਿਕ ਜਾਂ ਡਿੱਗਾ ਦਰਦੋਂ, ਕਿਆ ਕਹਾਂ ਸਿਰ ਵਰਤੀ ।
ਪਕੜ ਭਰਾਵਾਂ ਮਾਰ ਚਪੇੜਾਂ, ਲਾਲ ਕੀਤੇ ਰੁਖਸਾਰੇ ।
ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਮਾਰਿਆ ਧਰਤੀ ਉਤੇ, ਜ਼ਖਮ ਲਗੇ ਤਨ ਸਾਰੇ ।⁶⁰

ਪਰ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :—

1. ਲੈ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਨੂੰ ਜੇ ਸਕੇ ਚੁੱਕ ਤੂੰ ।
ਗਿੱਟੇ ਥੀਂ ਫੜ ਲੈ ਗਿਆ ਹਮਜ਼ਾ ਤਾਹਿਰ ਨੂੰ ।
ਫਿਰ ਸਿਰੇ ਤੇ ਮਾਰਿਆ, ਉਪਰ ਸਖਤ ਮਕਾਨ ।
ਕੰਨੋਂ ਨੱਕੋਂ ਉਸਦਿਓਂ ਹੋਇਆ ਮਗਜ਼ ਰਵਾਨ ।⁶¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਇਸ ਰਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਸੁਘੜ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਕਰੁਣ ਰਸ

ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਸਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਰੁਣ ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਭਵਭੂਤਿ ਨੇ ਤਾਂ 'ਕਰੁਣ ਏਵ ਏਕੋ ਰਸ' ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੋਰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਵਿਉੱਤਪੱਤੀ, ਪ੍ਰਿਯ-ਜਣ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ, ਵਿਨਾਸ਼, ਧਰਮਾਘਾਤ ਆਦਿ ਅਨਿਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਆਲੰਬਣ ਨਾਇਕ, ਨਾਇਕਾ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਆਦਿ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਪ੍ਰਿਯ-ਵਿਯੋਗ, ਵਿਨਾਸ਼, ਪ੍ਰਿਯਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਮਰਣ ਆਦਿ ਉਦੀਪਨ, ਵਿਰਲਾਪ, ਮੂਰਛਾਂ ਆਦਿ ਅਨੁਭਾਵ, ਗਿਲਾਨੀ, ਮੋਹ, ਸਮਰਣ, ਵਿਸ਼ਾਦ ਆਦਿ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

60. ਡਾ. ਪਿਆਰ (ਸੰਪਾ) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 75.

61. ਸਮਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ

ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਕਰੁਣ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿਹੜੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

1. ਐ ਫਰਜ਼ਦੋ ਬਾਪ ਮੇਰੇ ਦਿਓ, ਮੈਨੂੰ ਮਾਰੋ ਨਾਹੀਂ ।
ਮੈਂ ਤਕਸੀਰ ਗੁਨਾਹ ਤੁਹਾਡਾ, ਕੀਤਾ ਨਾਹੀਂ ਕਦਾਈਂ ।
ਇਹ ਕੀ ਅੰਦਰ ਦਿਲਾਂ ਤੁਸਾਡਿਆਂ, ਗੁਜ਼ਰੀ ਕੁਝ ਬੁਰਿਆਈ ।
ਅਚਣਚੇਤ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਆਏ, ਤੁਸੀਂ ਸੱਭੇ ਰਲ ਭਾਈ ।⁶²

ਬੇਸ਼ਕ ਕਰੁਣ ਰਸ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਰਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ।

ਰੋਦ੍ਹ ਰਸ

ਰੋਦ੍ਹ ਰਸ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਨੀਤੀਆਂ, ਗੁਰੂ ਨਿੰਦਿਆ, ਦੇਸ਼, ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੋਣ ਤੇ ਰੋਦ੍ਹ ਰਸ ਉਦਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਦੁਸ਼ਮਨ ਜਾਂ ਅਨੁਚਿਤ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਆਲੰਬਣ, ਵਿਰੋਧੀ ਦੇ ਅਨੁਚਿਤ ਕਾਰਜ ਉਦੀਪਨ, ਮੁੱਖ ਜਾਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦਾ ਲਾਲ ਹੋਣ, ਦੰਦ ਪੀਹਣਾ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਟੁਕਣੇ, ਹਥਿਆਰ ਚੁਕਣੇ, ਗਰਜਣਾ, ਕੰਬਣਾ ਆਦਿ ਅਨੁਭਾਵ ਹਨ । ਰੁੱਖਾਪਣ, ਸਮਰਣ, ਸੰਚਾਰੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹਨ । ਜਿੱਥੇ ਵੀਰ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਉਤਸਾਹ ਹੈ, ਉਥੇ ਰੋਦ੍ਹ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ ।

ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਬੇਕਸੂਬ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਾਰ ਪੈਣੀ ਤੇ ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲ ਪਸੀਜਣਾ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਨਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ :

1. ਇਕ ਦਰਿੰਦੇ ਆਖ ਸੁਣਾਇਆ, ਫੇਰ ਮੁਕਾਬਿਲ ਹੋ ਕੇ ।
ਜੇ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰੇਸੋ, ਪਛਤਾਸੋ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ।
ਜੰਗਲ ਦੇ ਖੁੰਘਾਰ ਦਰਿੰਦੇ, ਗੋਸਫੰਦਾ ਖਾ ਜਾਸਵਣ ।
ਰਲ ਬਘਿਆੜ ਤੁਸਾਡੇ ਇੱਜੜ, ਚੀਰ ਘੜੀ ਵਿਚ ਖਾਸਣ ⁶³

ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

1. ਤੂੰ ਮੁਫਲਿਸ ਕਿਆ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਤੇਰੀ ਕਿਆ ਮਜ਼ਾਲ ।
ਕੁਰਸੀ ਸਾਡੇ ਬਾਪ ਦੀ, ਬੈਠੈਂ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ।
ਸ਼ੀਰੀਂ ਸੁਤਰ ਥੀਂ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਹੈ ਪਾਈ ਤੈਂ,
ਨਾ-ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਦੇ, ਧੁੰਮ ਮਚਾਈ ਤੈਂ ।⁶⁴
2. ਉਮਰ ਅਯਾਰ ਗੁਲਾਮ ਨੂੰ, ਚਾ ਕਰਦਾ ਫਰਮਾਨ ।
ਤਿੰਨ ਗਡਾਓ ਸੂਲੀਆਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਆਨ ।

62. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 75.

63. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 76.

64. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਪੰਨਾ

ਤੇਹਾਂ ਡਾਈਂ ਪਕੜ ਕੇ, ਸੁਲੀ ਦੇਹੋ ਚੜ੍ਹਾ ।

ਰਹੇ ਨ ਕੁਝ ਸੁਕਾਬਿਲਾ, ਹੋਵੇ ਦੂਰ ਬਲਾ ।⁶⁵

ਇੰਜ ਇਸ ਰਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਜ਼ਮਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਰਜ਼ਮੀਆ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ ।

ਅਦਭੁਤ ਰਸ

ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਣ ਲਗਿਆਂ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਵਸਤੂ ਵਿਚਿਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਉਦਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੇ ਆਲੰਬਨ ਅਲੰਕਿਕ, ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਆਦਿ ਹਨ । ਵਿਸਮਯਜਨਕ ਵਿਵਰਣ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਦੀਪਨ, ਹੈਰਾਨੀ, ਰੋਮਾਂਚ, ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਆਦਿ ਅਨੁਭਾਵ ਭਰਮ, ਡਰਕ ਆਵੇਗਾ, ਸੰਦੇਹ, ਉਤਸੁਕਤਾ ਆਦਿ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਸਮਯ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹਨ ।

1. ਯੂਸਫ ਜੁਲੇਖਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕ ਦਾਈ ਦੀ ਅਜੀਬ ਗਰੀਬ ਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਵਰਣ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵੇਖੋ :—

ਗਰਦਨ ਟੋਏ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਦਰ ਵਗਾਈ ਹੋਈ ।

ਝੁਲ ਬੁਢੇਪੇ ਨੇ ਵਿਚ ਚਿਹਰੇ, ਗਰਦ ਉਡਾਈ ਹੋਈ ।

ਮਾਸ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਗਜ਼ ਵਾਲੀ, ਸੂਰਤ ਪਾਈ ਹੋਈ ।

ਪਸਲੀਆਂ ਦੀ ਦੋਹੀਂ ਤਰਫੀਂ, ਮਿਸਤਰ ਲਾਈ ਹੋਈ ।⁶⁶

ਕਿਉਂਕਿ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਮ ਆਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ :

1. ਕੂੰ ਸੁਫਲਿਸ ਕਿਆ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਤੇਰੀ ਕਿਆ ਮਜਾਲ ।

ਸ਼ੀਰਿ ਬੁਤਰ ਥੀਂ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਹੋ ਪਾਈ ਤੈਂ ।

ਕੁਰਸੀ ਸਾਡੇ ਬਾਪ ਦੀ, ਬੇਠੇ ਆਪ ਸੰਠਾਲ ।

ਨਾ-ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਦੇ, ਧੁੰਮ ਮਚਾਈ ਤੈਂ ।⁶⁷

ਕਿਉਂਕਿ ਯੂਸਫ ਜੁਲੇਖਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਜੀਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰਸ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਘਟ ਹੈ । ਪਰ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁ ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਧੇਰੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ।

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ

ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀਂ ਵਿਚ ਹੋਈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੱਠ ਰਸਾਂ ਦੀ

65. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 248.

66. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਨਿਘ ਅਰਜਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 257.

67. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਜੋਕ (ਸੰਪਾ) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ

ਹੀ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਭਰਤਮੁਨਿ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਵੈਰਾਗ, ਉਪਰਾਮਤਾ ਜਾਂ ਸ਼ਾਨਤੀ ਅਤੇ ਮੌਖ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਤਿਸੰਗਤ, ਪੁੰਨ ਦਾਨ, ਆਸ਼ਰਮ, ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ, ਰੋਮਾਂਚ, ਗਦ-ਗਦ ਹੋਣਾ, ਪਛਤਾਵਾ, ਗਿਲਾਠੀ ਆਦਿ ਅਨੁਭਾਵ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਧੀਰਜ ਆਦਿ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ।

ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਹਮਦ ਦੇ ਸ਼ੋਅਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਜੌਹਰਿ-ਅਰਜ਼ ਵਜੂਦਿ-ਖਲਾਇਕ, ਅਸਲਿ-ਅਸੂਲਿ-ਕਮਾਲੀ।

ਉਮੱਤ ਬੈਰ ਉਮਮ ਦਾ ਵਾਲੀ, ਨਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲੀ।

ਨਬੀ ਸਫੀ ਦਾ ਯੱਸਦ ਸਰਵਰ, ਤੇ ਕੌਸਰ ਦਾ ਸਾਕੀ।

ਜੈ ਹੱਕ ਖਾਸ ਸਫਾਅਤਿ-ਕੁਬਰਾ, ਖਤਮ ਰਸੂਲਿ-ਇਤਫਾਕੀ।⁶⁸

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : —

ਹਮਦ ਕਦੀਮ ਅਲਾਹ ਨੂੰ ਜਿਸਦਾ ਕੁੱਲ ਜਹਾਨ।

ਰਹਿਮਤ ਉਸ ਦੀ ਆਮ ਹੈ, ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀ ਅਸਮਾਨ।

ਜ਼ਾਹਿਰ ਬਾਤਨ ਜਾਣਦਾ, ਸੁਣਾ ਹਰ ਹਰ ਹਾਲ।

ਓਹ ਮਾਨਿੰਦ ਨ ਕਿਸੇ ਦੀ, ਆਹਾ ਬਾਝ ਮਿਸਾਲ।⁶⁹

ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਉਸਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਰਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਵਿਚ ਸੁਤੇ ਹੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਤਸਲ ਰਸ

ਵਾਤਸਲ ਰਸ ਦੀ ਗਣਨਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮੋਹ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਅਧੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਖਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤ ਜਮਾਲ ਦਾ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਅਲਕਸ਼ ਦੇ ਹਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਪਰ ਮਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਫਿਕਰ ਕਰਨਾ। ਖਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤ ਜਮਾਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਰਸ਼ ਕਰਨਾ, ਜਨਾਬ ਅਬਦੁਲ ਮੁਤਲਿਬ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਖਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤ ਜਮਾਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਲ ਬਜ਼ੁਰਜ਼ ਮਿਹਰ ਦੀ ਵਾਤਸਲ ਰਸ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਵਰਸ਼ ਕਰਨੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

68. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਪੰਨਾ 29.

69. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਪੰਨਾ 31.

ਮਾਈ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਵਰਿਸ਼, ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲ ।
 ਘਰ ਵਿਚ ਨਾ ਮੁੜ ਆਇਆ, ਖਵਾਜਾ ਬਖਤ ਜਮਾਲ ।
 ਔਰਤ ਨਿਤ ਉਡੀਕਦੀ, ਸੌ ਸੌ ਕਰੇ ਦੁਆ ।
 ਏਵੇਂ ਬਰਸਾਂ ਗੁਜ਼ਰੀਆਂ, ਮੁਦਤ ਗਈ ਵਿਹਾ ।⁷⁰

ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ ।

ਭਗਤੀ ਰਸ

ਭਗਤੀ ਰਸ ਦੀ ਗਣਨਾ ਸੂਫੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਗਿਣਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਹ ਰਚਨਾ ਬੇਸ਼ਕ ਉਕਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਜਦੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਵੰਦਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੁਤੇ ਹੀ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਵੀ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਯਾਕੂਬ ਦਾ ਜ਼ੁਹਦ ਅਤੇ ਤਪ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । ਇਸਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਜੋਹਰਿ-ਅਰਜ਼ ਵਜੂਦਿ-ਖਲਾਇਕ, ਅਸਲਿ-ਅਸੂਲਿ ਕਮਾਲੀ ।

ਉਮਤ ਖੈਰ ਉਮਮ ਦਾ ਵਾਲੀ, ਨਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲੀ ।

ਨਬੀ ਸਫੀ ਦਾ ਸੱਯਦ ਸਰਵਰ, ਤੇ ਕੌਸਰ ਦਾ ਸਾਕੀ ।

ਜੈ ਹੱਕ ਖਾਸ ਸ਼ਫਾਅਤਿ-ਕੁਬਰਾਂ ਖਤਮ ਰਸੂਲਿ ਇਤਫਾਕੀ ।⁷¹

ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨਿ ਵਿਚ ਵੀ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਦੁਲ ਮੁਤਲਿਬ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਲਈ ਜੋ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਦੁਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਭਗਤੀ ਰਸ ਟਪਕਦਾ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਵੇਖੋ :

ਨਿੱਤ ਕਾਅਬੇ ਵਿਚ ਜਾਇਕੇ ਹੁੰਦਾ ਖਵਾਹਿਸ਼ਮੰਦ ।

ਕਹਿੰਦਾ, “ਯਾ ਰਬ । ਬਖਸ਼ ਤੂੰ ਘਰ ਮੇਰੇ ਫਰਜੰਦ ।

ਜਿਹੜਾ ਕੌਮ ਕਫਾਰ ਨੂੰ ਕੱਲਾ ਚੂਰ ਕਰੇ ।

ਹਰ ਜਾਲਿਮ ਬਦ ਖਵਾਹ ਨੂੰ ਮੁਲਕੋਂ ਦੂਰ ਕਰੇ ।”⁷²

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਰਸਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਕੇ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਰੱਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲਾ ਰੁਤਬਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ।

70. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ

71. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪ) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 29.

72. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ 57.

ਭਾਵ-ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਣ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਹਸੂਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਯਾਂ ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਰਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਛੋੜੇ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਦੁੱਖ, ਰੁਦਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਕ ਆਦਿ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੁਲੈਖਾ, ਯੂਸਫ, ਅਜ਼ੀਜ਼, ਯਾਕੂਬ, ਯੂਸਫ ਦੇ ਭਰਾ, ਬਾਜ਼ਗਾ, ਦਾਈ ਦੀਆਂ ਆਂਗਿਕ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧਾਂ ਰਾਂਹੀਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿੰਤਾ, ਆਸ਼ੰਕਾ, ਖੁਸ਼ੀ ਗਮੀ ਅਤੇ ਦਇਆ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਫਲ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਭਾਵ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਰਸ, ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਉਮਾਹ ਜਾਂ ਚਾਓ ਅਤੇ ਉਤਸਾਹ ਆਦਿ ਵਿਭਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੁਰ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਹੈ। ਇੰਜ ਭਾਵ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਲਈ ਰਤਿ ਲੱਜਾ, ਕੀੜਾ ਆਵੇਗ ਅਤੇ ਅਭਿਲਾਖਾ ਆਦਿ ਸਥਾਈ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਭਾਵ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕਵੀ ਰਸ-ਨਿਰੂਪਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੁਖਾਤਮਕ ਤੇ ਦੁਖਾਤਮਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਚਿਤਰਣ ਹਿਤ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ “ਜਿੱਥੇ ਹਰਸ, ਗਰਵ, ਆਵੇਗ, ਮੁਦਾ, ਕਰੀੜਾ, ਲੱਜਾ, ਗਲਾਨੀ, ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਆਦਿ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਰਸ ਦੇ ਅੰਗੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪੌਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ-ਦੇਵ ਪੁਤਰ, ਮਿੱਹਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਰਤਿ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਅਨੁਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਉਦਬੁੱਧ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੀ ਭਾਵ ਆਗਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁷³

ਬਾਬੂ ਗੁਲਾਬ ਰਾਏ ਨੇ ਮਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਭਾਵ ਆਖ ਕੇ ਇਸਦੇ ਸਥਾਈ, ਸੰਚਾਰੀ, ਬਾਹਰੀ ਵਿਅੰਜਕ ਅਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁷⁴

ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੁਖਾਤਮਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਦੁਖਾਤਮਕ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਹਸੂਲ ਨੇ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀਰ ਨਾਇਕ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਖਾਤਮਕ ਅਤੇ ਦੁਖਾਤਮਕ-ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਚਰਿਤ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਮਨੋਦਸ਼ਾ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਭਾਵ, ਲੋਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ

73. ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਥ, ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ, 3/260.

74. ਗੁਲਾਬ ਰਾਏ, ਸਿਧਾਂਤ ਔਰ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 129.

ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਭਾਵ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ ।

ਕਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਰਦ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ । ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਰੁਣ ਭਿੰਨੇ ਭਾਵ ਹਨ । ਇਹ ਕਰੁਣ ਭਾਵ ਦਰਦ ਵਿਚ ਪਲੇ ਦੁਖਾਂ ਨਾਲ ਜਲੇ ਹਿਜਰ ਭਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਰੋਣ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਬੇਤਕਲਫੀ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚ ਧੌਤੇ ਹੋਏ, ਅੱਲਾ ਦੀ ਹੁਬ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਹੋਏ, ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਅਦਬ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਤਿਆਰ-ਬਰ ਤਿਆਰ ਖਲੋਤੇ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

ਆਤਿਸ਼ ਇਸ਼ਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਦੋਜ਼ਖ ਜਲ ਬਲ ਹੋ ਅੰਗਿਆਰਾ ।

ਹੋ ਕੇ ਅੱਗ ਸਮਾਂ ਵਿਚ ਆਤਿਸ਼ ਤਾਂ ਪਾਵੇਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ।⁷⁵

ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਸੁਖਾਤਮਕ ਅਤੇ ਦੁਖਾਤਮਕ-ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸਫਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਗੁੰਥ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਮਨੋਦਸ਼ਾ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਲੋਕ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਭਾਵ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਕਵੀ ਨੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਯੂਸਫ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਰਿਸ਼ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਕਰਦਿਆਂ ਪੈਗੰਬਰ ਯਾਕੂਬ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦੇ ਹਰਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਇਹ ਸੁਰਤ ਪੁਰ-ਮਾਅਨੀ ਅਨਵਰ ਮਜ਼ਹਰ ਫੈਜ਼ਿ-ਇਲਾਹੀ ।

ਮਾਸੂਕਾਂ ਤੇ ਨਾਮ ਜਿਦ੍ਹੇ ਦੀ, ਗੁਜ਼ਰੀ ਸ਼ਹਨਸ਼ਾਹੀ ।

ਦੰਗ ਰਹੇ ਉਹ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ, ਚਿਰਰਾ ਵੇਖ ਉਜਾਲਾ ।

ਮਾਈ ਬਾਪ ਸਣੇ ਹਰ ਬੰਦਾ, ਵੇਖ ਹੋਵੇ ਮਤਵਾਲਾ ।⁷⁶

ਹਰਸ ਦੇ ਇਹ ਭਾਵ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਮਿਲਣ, ਬਾਜ਼ਗਾਹ ਦੇ ਯੂਸਫ ਬਾਰੇ ਉਤਸਾਹ ਵਿਖਾਉਣ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਅਜੀਜ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਇਸਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ੀਰਸ਼ ਅਵਸਰ ਉਹ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੰਬੀ ਘਾਲ ਘਾਲਣ ਮਗਰੋਂ ਯੂਸਫ ਅਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਉਠ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਤਨ ਮਲਿਆ, ਪਰ ਜਬਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ।

ਹੁਸਨ ਅੱਗੇ ਥੀਂ ਦੂਣਾ ਹੋਇਆ, ਵਾਲੇ ਹੂਰ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ।

ਜਾਂ ਯੂਸਫ ਨੇ ਸੁਰਤ ਡਿੱਠੀ, ਜੋਸ਼ ਮੁਹਬਤ ਚਾਇਆ ।

ਹੁਕਮੇ ਨਾਲ ਖੁਦਾ ਦੇ ਓਵੇਂ, ਉਸ ਥੀਂ ਅਕਦ ਆਇਆ ।⁷⁷

75. ਚੌਧਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਿਮ ਕਪੂਰਬਲਵੀ 'ਡੂੰਘੇ ਵਹਿਣਾ ਦਾ ਸਾਇਰ' ਪੰਨਾ 158.

76. ਡਾ : ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 49.

77. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 391.

ਕਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬਾਲੜੀ ਜੁਲੈਖਾ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਮਾਰ ਦੀ ਸਿਕਾਰ ਹੋਈ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਚਿੰਤਾ, ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵੀ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਆਲਮ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਬਾਪ ਦੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ, ਚਾਈ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਜੀਜ਼ ਦੀ ਚਿੰਤਾ। ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਯਾਕੂਬ ਦੇ ਯੂਸਫ਼ ਅਤੇ ਬਿਨਯਾਮੀਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਯਾਕੂਬ ਮਿਸਰ ਦੇ ਹਾਕਿਮ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਪੁੱਤ ਮੇਰੇ ਨੂੰ ਕੈਦ ਨਾ ਕਰਿਓ, ਉਹ ਯੂਸਫ਼ ਦਾ ਭਾਈ।

ਵੀਰ ਵਿਛੁੰਨਾ ਰਲ ਮਿਲ ਰੁੰਨਾ, ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦਿਨ ਕਾਈ।

ਬੁਰੀ ਦੁਆ ਹੱਕ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ, ਮੈਂ ਅਜੇ ਕੀਤੀ ਨਾਹੀਂ।

ਦਰਦ ਦਿਲੇ ਦਾ ਜਾਹਿਰ ਹੋਸੀ, ਤੂੰ ਇਹ ਕਹਿਰ ਨ ਚਾਈਂ।⁷⁸

ਮਾਨ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੀਜ਼ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਉਸਦੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਐਨ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਭਰਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਯੂਸਫ਼ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨੂੰ ਬ ਪ ਸਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਯੂਸਫ਼ ਹੱਥੀਂ, ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਰਗਤ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਬਿਨਯਾਮੀਨ ਤੇ ਚੋਰੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਯਹੂਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਦਿਉਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ :

ਕਹੇ ਯਹੂਦਾ ਤਰਫ਼ ਅਜੀਜ਼ੇ, ਮੈਂ ਖੁਦ ਕਦਮ ਉਠਾਵਾਂ।

ਇਬਿਨਯਾਮੀਨ ਛੁਡਾ ਲਿਆਵਾਂ, ਜਾਂ ਤੇ ਜੰਗ ਮਚਾਵਾਂ।

ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਾਂ ਹਮਲ ਜਨਾ ਦੇ, ਪਲ ਵਿਚ ਝਾੜ ਵਿਖਾਵਾਂ।

ਤੋੜ ਦਰਾਂ ਜਿੰਦਾਨ ਮਿਸਰ ਦਾ, ਕੈਦੀਆਂ ਬੰਦ ਛੁਡਾਵਾਂ।⁷⁹

ਵਿਚਾਰਧੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਰਾਵਾਂ ਹੱਥੀਂ ਯੂਸਫ਼ ਦਾ ਭੈ, ਅਜੀਜ਼ ਅਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਯੂਸਫ਼ ਦਾ ਸਖਤੀਆਂ ਝੱਲਣ ਦਾ ਭੈ, ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣ ਦਾ ਭੈ, ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਹੱਥੀਂ ਮਿਸਰ ਦੇ ਉਜੜਨ ਦਾ ਭੈ, ਕਾਲ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਾਨੀ ਦਾ ਭੈ, ਅਤੇ ਯੂਸਫ਼ ਦੁਆਰਾ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਤਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਭੈ, ਇਸ ਕਾਵਿ ਕ੍ਰਿਤੀ ਉਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸਥਲਾਂ ਉਤੇ ਭੈ, ਦੀ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਤਸਵੀਰ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਮਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਰੋਹੀਲ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

ਜੋਸ਼ ਕਰੇ ਰੋਹੀਲ ਪੁਕਾਰੇ, ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਤਦਬੀਰਾਂ।

ਜਿੱਸਾ ਮੇਰਾ ਮਾਰ ਗਵਾਵਾਂ, ਕੁੱਲ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰਾਂ।

78. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 452.

79. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 175-76.

ਪਕੜਾਂ ਤੇਗ ਪਵਾਂ ਕਰ ਨਾਅਰਾ, ਤੋੜ ਗਰੂਰ ਦਿਖਾਵਾਂ ।

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੇ, ਕੌਣ ਜੱਮੇ ਅਜਮਾਵਾਂ ?⁸⁰

ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੁਝ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਵਿਅੰਜਿਤ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਬੀਲੇ-ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭਾਗਵਾਦ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਵੱਸਥਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨਿਸ਼ਟ ਦੀ ਆਸ਼ੰਕਾ, ਅਣਵੇਖਿਆ ਡਰ, ਭਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਲੱਖਣੀਯ ਹਨ । ਵਿਚਾਰ-ਗੋਚਰੀ ਕਥਾ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਯੂਸਫ, ਜੁਲੈਖਾ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਗਾਹ ਆਦਿ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ । ਮੌਹ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਵੀ ਆਸ਼ੰਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ । ਹੋਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਕੁਝ ਪੂਰਵ-ਨਿਸਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਵੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਅਤੇ ਮਾਰਮਿਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਕਵੀ ਉਸਦੇ ਤੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਮਾਸੂਕ ਅਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਆਸ਼ਿਕ ਹੈ । ਉਂਜ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ-ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਇਸਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ । ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਜੁਲੈਖਾ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾ ਬਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਉਹ ਤੜਪਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਭਾਵੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਇਸ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਜੁਲੈਖਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਖਿੱਚ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ । ਫਿਰ ਵੀ ਜੁਲੈਖਾ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਹਾਲਾਤ ਉਸ ਮਲਕਾ ਨੂੰ ਇਕ ਭਿਖਾਰਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਉਹ ਇੰਨੀ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਦਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਭਾਵੀ ਮਹਿਬੂਬ, ਯੂਸਫ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ । ਇਸ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕਵੀ, ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀਆਂ ਇਸ਼ਕ-ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਵਾਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮਾਰਮਿਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇੰਜ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਤੋੜਾ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਦਿਗ-ਵਿਜੈ ਤੇ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ । ਕਵੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ, ਉਸਦੇ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਭ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਤਬੀਬ ਹੋਣ, ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਹੈ । ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਟਿਸ਼ਕ-ਪੰਧ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਉਸਦੇ ਗੁਨਾਹ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਕਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਯੂਸਫ ਤੇ ਆਸ਼ਿਕ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਔਰਤ ਬਾਜ਼ਗਾਹ ਦੀਆਂ ਮਨੋਭਾਵ-ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਫਲ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਆਲੋਚਨਾ ਅਧੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਭਾਵ-ਉਦਯ, ਭਾਵ-ਸ਼ਾਨਤੀ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਸ਼ਬਲਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਭਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯੂਸਫ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਸਫ ਦਾ ਬਾਪ, ਹਜ਼ਰਤ ਯਾਕੂਬ, ਦੁੱਖ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਜਲਦਾ ਹੈ ।

80. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ) ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪੰਨਾ 441.

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੁੱਤਰ-ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੂਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੁੜ ਪਰਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਾਦਰਯਦਾਰ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਮਾਂ-ਇੱਛਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜੋਤੀ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੁਲੈਖਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਯੂਸਫ਼ ਲਈ ਦੁੱਖ ਜਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਗਰੋਂ ਰਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਜਵਾਨੀ, ਹੁਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੁੜ ਪਰਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਭਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਚੋਰੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਣ ਤੇ ਲਾਲ-ਪੀਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਇਫਰਾਹੀਮ ਦੀ ਇਕ ਛੋਹ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੋਸ਼ ਲੱਜਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਸ਼ੀਰ ਗੁਲਾਮ ਦਾ ਚਾਲ੍ਹੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ, ਬਿਰਹਾ ਕੁੱਠੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੱਲ ਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਰਸ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁੰਦ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਸਥਲਾਂ ਤੇ ਭਾਵ-ਸੰਧੀ ਅਤੇ ਭਾਵ ਸ਼ਬਲਤਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਭਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਵੀ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਜੁਲੈਖਾ ਪੜੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਪਤੀ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਅਤਿ ਤੋਂ ਬਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਯੂਸਫ਼ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਜਲਾਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਦਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਭਾਵ ਦਇਆ ਅਤੇ ਖਿਮਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵੱਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਜੁਲੈਖਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਿਆਂ-ਮਲਦਿਆਂ, ਝੌਰੇ ਝੁਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਖੌਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਛੇੜਛਾੜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਸੋਹਣੇ ਬਾਰੇ ਪੁਛਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦਾਈ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਭਰਾ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਖੌਤੀ ਪਿਆਰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਰੂਪ ਵੇਖ ਕੇ ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰਦਾਰੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਉਸਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ।

ਦੂਜੀ ਰਚਨਾ ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਇਸਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇਕ ਗਾਥਾ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਅਮੀਰ-ਹਮਜ਼ਾ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਤਕ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਰਸ਼ਟ ਭੂਮੀ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਜ਼ ਮਿਹਰ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ-ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਬਦੁਲ ਮੁਤਲਿਬ ਦੇ ਘਰ ਅਰਬ ਦੀ ਅਜ਼ੀਮ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਹਰਸ ਭਾਵ ਦਾ ਜਨਕ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਵੀ ਦਾ

ਬਿਆਨ ਹੈ :

ਵਿਚ ਘਰ ਅਬਦੁਲ ਸੁਤਲਿਬੇ, ਮਬਰ ਸੁਣੀ ਤਿਸ ਚਾਲ ।
 ਬੇਰਾ ਪੈਚਾ ਹੋਇਆ, ਜੇਬਾ ਹੁਸਨ ਜਮਾਲ ।
 ਨੂਰ ਵਰੇ ਰੁਖਸਾਰਿਉਂ, ਲਬੇਂ ਸ਼ਬਕ ਦਾ ਰੰਗ ।
 ਜੇਬ ਝੜੇ ਪੰਜਾਨੀਉਂ, ਵੇਖ ਰਹੇ ਦਿਲ ਚੰਗ ।⁸¹

ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰਸ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਇਬ ਦੀਆਂ ਜੰਗੀ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਤੇ ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਕ ਹੈ ।

ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਪਰੀਤ ਗ਼ਮੀ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੁਖ ਅਤੇ ਦੁਖ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ, ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਥਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਗ਼ਮ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਸਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਲਕਸ਼ ਬੇ-ਗੁਨਾਹ ਬਖ਼ਤ ਜਮਾਲ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਚਰਵੇਸ਼ ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਸ ਪ੍ਰਥਮ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਅਲਕਸ਼ ਦੁਨੀਆ ਵਾਸਤੇ, ਹੋਇਆ ਬੇ-ਈਮਾਨ ।
 ਉਤਕ ਖਾਲੀ ਜਾਵਸੀ, ਹੋ ਕੇ ਸਰਗਰਦਾਨ ।
 ਦੁਨੀਆ ਇਕ ਮਹਿਬੂਬ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਬਾਜ਼ ਵਫ਼ਾ ।
 ਲਖ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਏਸ ਨੇ ਮਾਰੇ, ਯਾਰ ਬਣਾ ।⁸²

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਬਜ਼ੁਰਜ ਮਿਹਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਾਕੂਨ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਕਹਿਆ ਬਜ਼ੁਰਜ ਮਿਹਰ ਨੇ, ਗੁਲ ਨਹੀਂ ਬਿਨ ਮਾਰ ।
 ਰੰਜ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮੌਲ ਹੈ, ਗੰਜ ਸਣੇ ਬਿਨ ਮਾਰ ।⁸³

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱ-ਡਿਵਿਧੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਕ੍ਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮਾਰ ਸੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਕਾਵਿ-ਨਿਆਇ ਨੂੰ ਹਥੋਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਭਰਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉਸ ਲਈ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੁੰਬਫ ਅਤੇ ਸ਼ਰਗੋਸ਼ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਚਸਦੇ ਹਨ ।

ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਵਿਚ ਜੰਗਾਂ-ਜੁਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼

81. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ੋਕ (ਸੰਪਾ) ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਪੰਨਾ 59

82. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16

83. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16

ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੰਗ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਭੈ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਤੇ ਮਿਹਰ ਨਿਗਾਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਭੈ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੋਚਣ ਲਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

ਇਸੇ ਦਾਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਵੱਸਥਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨਿਸ਼ਟ ਦੀ ਆਸ਼ੰਕਾ, ਅਣਵੇਖਿਆ ਭੈ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਲੇਖਣੀਯ ਹਨ।

ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਤਾਬੀਰ, ਭਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਮੌਹ ਤੇ ਈਰਖਾ, ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਵ ਆਸ਼ੰਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਭਾਗਵਾਦ ਜਾਂ ਹੋਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬੰਨੇ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਭੈ ਦੀ ਉਪਜ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਜਿਸ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ।

ਉਂਜ ਤਾਂ ਇਹ ਦਾਸਤਾਨ ਇਕ ਵੀਰ-ਨਾਇਕ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਪਰ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਨਵਾ ਲੈ ਆਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਇਹ ਖੇਡ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਮਨ ਦੀ ਤੜਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੂਲ ਕਥਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਗਲ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਜੀਉਣ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਮਰਨ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਗਨੀ ਮਾਇਆ ਇਕ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕਾਤਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਦਾਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਜੰਗ ਦੇ ਕਰਤਬ ਸਿਖਦਾ ਅਤੇ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਗਲ ਚਿਰਫ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਭਾਵ-ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਿਤ ਭਾਵ-ਆਵੇਗ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਣਵਤਾ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹਨ। ਕਵੀ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੀਆਂ ਹਿਰਦੇਗਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਭਾਵ ਰਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਕੈਮਲ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਸਾਤਮਿਕ ਬਾਣੀ ਦੇਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਸਦੀਵ-ਕਾਲ ਲਈ ਅਮਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਹਸਜ਼ਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੰਗੀ ਜਾਂ ਖਾੜਕੂ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਂਜ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੰਲਿਕਤਾ, ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਨਿਰਾ ਦੁਹਰਾਉ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਿਤਰਣ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਰਾਟ-ਆਕਾਰੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਹਸਨੁਲ ਕਸਸ ਵਿਚ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਾਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਅਮੀਰ ਹਸਜ਼ਾ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਵਚਨ ਵਿਚੋਂ ਫੁਟਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਕੁਝ ਅਖਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਆਪ ਕਹਿਣੇ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਨੰਗਾ ਕਰਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤਕ ਉਸਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਉਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।

ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਜਦੋਂ ਭਾਵ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਧੰਨੇ ਲਿਖ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਜਾਂ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਥਕੇਵਾਂ ਜਾਂ ਅਕੇਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਦਿੰਦਾ। ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾ ਕਵੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਇੰਜ ਗੜ੍ਹਦੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਿਆਨ ਮੁਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਤਲਿਸਮ ਟੁਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਕੋਲ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਜ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਰੁਤਬਾ ਮਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਉਸਦੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਿਤਰਣ ਕਲਾ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਾਤਰ ਜਿਥੇ ਨਿਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਉਹ ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਕ ਸਫਲ ਕਲਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੁਢ ਕਦੀ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਇਕ ਉਘੜਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ 'ਸਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਣ' ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗਲ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਖ ਵਖ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਿਛ ਵਿਚ ਸੰਲਗਨ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਸਰਬ

ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਉਘੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ-ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਸੂਫੀ-ਮਤਿ ਇਸ ਇਕੋ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੁਨੇਹੇ ਦੁਆਰਾ 'ਕੋਈ ਨਾ ਦਿਸੇ ਬਾਹਿਰਾ ਜੀਓ' ਦੀ ਗਲ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ/ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਚਲਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਘੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਕਿਸਾ ਕਾਵਿ ਜਿਸਦੀ ਸ਼ੰਖ ਧੁਨੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦੀ ਥਾਂ ਲੰਕਿਕ ਹੈ, ਵੀ ਇਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਢੰਡੇਰਾ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਲੰਕਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਿਪਕ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਦਾਤ ਗੁਣ ਅਤੇ ਸੋਹਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਹਾਇਕਾ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਸ਼ਬਦ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਅਖਾਉਤਾਂ, ਮੁਹਾਵਰੇ, ਤਲਮੀਹਾਂ ਅਤੇ ਸਤਿਕਥਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਲੰਧਰ-ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੈ। ਉਹ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਪਲਿਆ, ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪੂਜੰਤ ਇਥੇ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਲਗਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸੀਮਤ ਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁਦਿੜੂ ਹੋਕੇ ਕਾਵਿ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਕਵੀ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਦਾ ਹਾਫਿਜ਼ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਬੀ ਦਾ ਆਲਿਮ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਵੀ ਫਾਜ਼ਿਲ ਸੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਸ ਪਿੜ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਮੁਹਾਰਿਤ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਬੜੇ ਸੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਹ ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਚੰਗੀ ਸੁਹਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਮੁਨੇ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

1. ਜਿਸਨੂੰ ਯਾਰ ਵਿਕੇਂਦਾ ਲੱਭੇ ਕੀਮਤ ਹੋਵਸ ਪੱਲੇ।

ਉਸਦੇ ਜੇਡ ਨਾ ਤਾਲਿਆ ਵਾਲਾ, ਉਸਦੇ ਕਰਮ ਸੁਵੱਲੇ।

ਅਣਡਿਡਿਆਂ ਦਿਲ ਸ਼ੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਅਣਮਿਲਿਆਂ ਦੀ ਯਾਰੀ ।
ਇਥੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚਰਬਾਂ, ਵਜਦੀਆਂ ਬੇਵਸ ਕਾਰੀ ।⁸⁴

2. ਹਮਦ ਕਦੀਮ ਅਲਾਹ ਨੂੰ ਜਿਸਦਾ ਕੁਲ ਜਾਨ ।
ਰਹਿਮਤ ਉਸ ਦੀ ਆਮ ਹੈ, ਵਿਚ ਜਿਮੀ ਅਸਮਾਨ ।
ਜਾਹਿਰ ਬਾਤਿਨ ਜਾਣਦਾ, ਸੁਣਾ ਹਰ ਹਰ ਹਾਲ ।
ਓਹ ਮਾਨਿੰਦ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ, ਆਹਾ ਬਾਝ ਬਿਸਾਲ ।⁸⁵
3. ਤਾਨੇ ਸੁਣਿ ਸੱਸੀ ਰੁੰਨੀ, ਨੀ ਤੂੰ ਕੀ ਮਾਏ ਫਰਮਾਇਆ ।
ਪੁੰਨੂੰ ਜਿਹਾ ਮਸਤ ਰੰਗੀਲਾ, ਕਿਸੇ ਕਦ ਸਤਪੁਤਰੀ ਜਾਇਆ ।
ਦੇਵੇਂ ਆਲਮ ਤੇ ਦਿਲ ਦੁਖੇਂ ਭਰ ਪਾਣੀ, ਮੈਥੋਂ ਘੋਲ ਘੁਮਾਇਆ ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਇਥੇ ਪੁੰਨੂੰ ਬਾਝੇਂ, ਸਸੀ ਕੂਕੇ ਹੋਰ ਨਾ ਆਇਆ ।⁸⁶

ਉਪਰਲੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਘੜਵੇਂ ਗੁਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ—ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਗਰਭਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਲੋਕ ਨੇਤਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੁਰੂਪ । ਇਹੀ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਘੜਵੇਂ ਗੁਣ ਹਨ ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥੁੜ ਜਾਂ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ, ਸਾਰੇ, ਸੌਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

(ੳ) ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ :

1. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ
2. ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ.

1. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਘਾਇਲ, ਪਿਆਰਾ, ਅਖ, ਘਰ, ਮੋਹਣੀ, ਨਿਤ, ਬਿਰਹਾ, ਵਰੀ, ਕਾਰਣ, ਦੁਖ, ਮੋਹਣ, ਪੁਰਾਣੀ, ਤੀਰ, ਪਾਣੀ, ਸਿਧਾਣਾ, ਕਮਲੀ, ਹਨੇਰਾ ।

2. ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ :

ਟਾਲ, ਢਾਬ, ਪੇਟ, ਕਖ, ਚੂਚਾ, ਚਾਚਾ, ਚਿਠੀ, ਘੋੜੇ, ਘਾਗ, ਡਿਕਣਾ, ਬੁਕਣਾ, ਲੁੜਾਵਨ, ਕਾਈ, ਕੁਨੋਂ, ਕਦਾਹੀਂ, ਕੂਕਣੀ, ਪਾਤੀ ।

84. ਅਸਨਲ ਕਸਸ, (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ), ਪੰਨਾ 17.

85. ਦਾਸਤਾਨ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ), ਪੰਨਾ 31.

86. ਸਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ), ਪੰਨਾ 23.

(ਅ) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

1. ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ
2. ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ
3. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

1. ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਕੁਰਾਨ, ਕਲਮਾ, ਆਇਤ, ਮਜਾਜ਼, ਮੁਸਹਫ਼, ਹਿਕਾਇਤ, ਅਜ਼ਰਾਈਲ, ਹਜ਼, ਨਬੀ, ਗੁਲਾਮ, ਮੁਖਤਾਰ, ਰਫ਼ਤਾਰ, ਦਸਤਾਰ, ਗੁਫ਼ਤਾਰ।

2. ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਜੁਲਫ਼, ਆਵਾਜ਼, ਨੇਜ਼ਾ, ਵਸਲ, ਹਯਾਤੀ; ਅਸਹਾਬ, ਸਰਾਬ, ਸਾਕੀ, ਨਿਗਾਹਬਾਨ, ਖੁਮਰ, ਯਾਰ, ਖੂਨ, ਜ਼ਬਾਨ, ਮਜ਼ਾਕ, ਖੁਦ, ਸ਼ਰੀਨੀ, ਅਫ਼ਜ਼ਲ, ਇਖਲਾਸ, ਫਲਕ, ਮਾਸੂਕ, ਤਸਵੀਰ, ਗਮ।

3. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਬੇਸ਼ਕ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪਖੋਂ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ : ਉਸਨੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਅਰਬੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਅਰਬੀ ਦਾ ਆਲਿਮ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ।

ਇਸੇ ਪਖ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਦੂਜੀ ਦੇਣ ਇਸੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਫਾਜ਼ਿਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਹਨ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਨ੍ਹੇ ਉਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਹ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਫਰਜ਼ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਲਿਆਏ। ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਚਿਠੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਦੇਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ-ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਖਿਚਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰੀਆਂ-ਪਿਆਰੀਆਂ, ਮਿਠੀਆਂ-ਮਿਠੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੇ ਮੁਢਲੇ ਪੜਾਓ ਦੇ ਯਤਨ ਹੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ, ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਚੀਰਘ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਮੁਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਨਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਕਵੀ ਬਣ ਨਿਬੜੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਛੇਤੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਭਾਗੀ-ਭਰਿਆ ਦਿਹਾੜਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਚੌੜੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਚੌਣਵਾਂ ਭਾਗ

ਏਥੇ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਕਾਵਿ ਖੰਡ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਸਬੰਧੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਥਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਕਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਾਰਮਿਕ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਰਸਾਸਵਾਦਨ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਥੇ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਨਣਗੇ ਉਥੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਨ ਵਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਉਸ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕਣਗੇ।

ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ

ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਰਾ-ਇ-ਯੂਸਫ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੱਚ ਤੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡੌਲਦਾ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ਕ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਹਾਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਹ ਤੇ ਅਡੌਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਗਾਨੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਹਥੋਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਜਦੋਂ ਦਿਨ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਦਲਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਆਚਰਣ ਦੀ ਉਚਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸ਼ਿਦਤ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਬਣ ਗਈ। ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਜੁਲੈਖਾ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਾਇਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਮਵਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਲਬੇੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਖੁਦ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਸੜਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਉਸਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਬੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਯੂਸਫ ਅਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਰਬੀ-ਜਿਉੜਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਯੂਸਫ ਅਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਦਾ ਬਿਰਹਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

ਨੂਰੀ ਸ਼ਕਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਈ

ਨੂਰੀ ਸ਼ਕਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਈ, ਹੋਏ ਦੂਰ ਹਨੇਰੇ ।
ਆਹੀ ਸੂਰਤ ਯੂਸੁਫ ਵਾਲੀ, ਐਡਕੁ ਚਮਕਾਂ ਮਾਰੇ ।
ਚਸਮ ਦਿਲਾਵਰ ਤਾਬ ਨ ਝੱਲੇ, ਜੁੰਬਿਸ਼¹ ਖਾਣ ਸਿਤਾਰੇ ।
ਯੂਸੁਫ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖ ਨ ਸਕੇ, ਜੇ ਕੋ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕਾਵੇ ।²
ਸੋਅਲਾ ਹੁਸਲ ਅੱਖੀਂ ਤੇ ਛਾਵੇ, ਦੇਖ ਨਜ਼ਰ ਜਲ ਜਾਵੇ ।
ਰੁੱਖ ਦੇ ਨੂਰੋਂ ਆਲਮ ਦਮਕੇ,³ ਮਾਹ ਕਨੋਂ ਤਾ ਮਾਹੀ ।⁴
ਸਤਵੇਂ ਚਰਖ ਜੁਹਲ ਦੇ ਜੁਰਮੋਂ, ਧੋਈ ਗਈ ਸਿਆਹੀ ।
ਇਹ ਸੂਰਤ ਪੁਰ-ਮਾਅਨੀ ਅਨਵਰ, ਮਜ਼ਹਰ-ਫੈਜ਼ਿ-ਇਲਾਹੀ ।
ਮਾਸੂਕਾਂ ਤੇ ਨਾਮ ਜਿਦ੍ਹੇ ਦੀ, ਗੁਜ਼ਰੀ ਸ਼ਹਨਸ਼ਾਹੀ ।
ਦੰਗ ਰਹੇ ਉਹ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ, ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਉਜਾਲਾ ।
ਮਾਈ ਬਾਪ ਸਣੇ ਹਰ ਬੰਦਾ, ਵੇਖ ਹੋਵੇ ਮਤਵਾਲਾ ।
ਦਸ ਭਾਈ ਸਭ ਭੈਣਾਂ ਮਾਂ ਪਿਉ, ਵੇਖਿਦਿਆਂ ਨਾ ਰੱਜਦੇ ।
ਯੂਸੁਫ ਗਿਰਦ ਰਹਣ ਸਭ ਭੌਂਦੇ, ਨਜ਼ਰ ਕਰਨ ਗਮ ਭੱਜਦੇ ।
ਐਡਕੁ ਸੂਰਤ ਰਸੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ, ਚਸਮੋਂ ਨਕਸ਼ ਨ ਜਾਵੇ ।
ਅਖੀਂ ਮੀਟ ਖਿਆਲੀਂ ਵੇਖਣ, ਯੂਸੁਫ ਨਜ਼ਰੀ ਆਵੇ ।
ਜਜ਼ਬ ਕਬੂਲ ਤਅੱਸੁਰ ਵਾਲੀ, ਸ਼ਕਲ ਮੁਬਾਰਿਕ ਨੂਰੀ ।⁵
ਦਿਲ ਝੁੱਕ ਜਾਣ ਨਿਗਾਹ ਕਰੇਂਦਿਆਂ, ਘੜੀ ਨ ਭਾਵੇਂ ਦੂਰੀ ।
ਵੇਖਦਿਆਂ ਥੀਂ ਨਾਲ ਤਅੱਜੁਬ, ਉਡਣ ਕਰਾਰ-ਸਬੂਰੀ ।
ਮਅਜਜ਼ਿਓਂ ਵਿੱਚ ਸੂਰਤ ਯੂਸੁਫ ਜਜ਼ਬ ਫਜ਼ੀਲਤ ਪੂਰੀ ।
ਬਿਨਯਾਮੀਨ ਦੋ ਬਰਸਾਂ ਛੋਟਾ, ਸੀ ਯੂਸੁਫ ਦਾ ਭਾਈ ।
ਬਿਨਯਾਮੀਨ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਪੈਦਾ, ਫੌਤ ਗਈ ਹੋ ਮਾਈ ।
ਕਾਰਣ ਬਿਨਯਾਮੀਨ ਪਿਸਰ ਦੇ, ਮੁੱਲ ਕਨੀਜ਼ ਮੰਗਾਈ ।
ਉਸਦੇ ਸ਼ੀਰੋਂ ਹੋ ਪਰਵਰਦਾ, ਉਸਨੇ ਤਾਕਤ ਪਾਈ ।
ਆਹਾ ਗੋਦ ਖੇਲੰਦਾ ਯੂਸੁਫ, ਨਾਜ਼ਿਕ ਪੁਤ ਪਿਆਰਾ ।
ਰੋਂਦਿਆਂ ਅੱਖੀਂ ਮਾਂ ਜਹਾਨੋਂ, ਗੁਜ਼ਰੀ ਛੋੜ ਵਿਚਾਰਾ ।
ਦਿਲ ਯਾਕੂਬ ਰਹਿਆ ਵਿੱਚ ਗਮ ਦੇ, ਤਿਫਲੀ ਦੇਖ ਪਿਸਰ ਦੀ ।
ਭੈਣ ਆਪਣੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੋਸੂ, ਉਹ ਤਿਸ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰਦੀ ।

1. ਕੰਬ ਜਾਣਾ

2. ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ।

3. ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆ ਰੌਸ਼ਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ।

4. ਚੰਦਰਮਾ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤਕ ।

5. ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰ ਸੂਰਤ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ ।

ਦਾਸਤਾਨ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ

ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਚਾਚਾ ਜੀ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਮੋਢੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ । ਇਸੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸੰਲਗਨ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗ ਓਹਦ ਵਿੱਚ ਸਹਾਦਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀਰਤਾਪੂਰਵਕ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਹ ਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਏਸੇ ਲੜੀ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਰਲੀ ਹੋਈ । ਇਸ ਲਈ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗਲਪ ਵਾਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਤਕ ਆਉਂਦਿਆਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਬੰਦ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ :

ਹਮਜ਼ਾ ਟਰਿਆ ਆਂਵਦਾ

ਹਮਜ਼ਾ ਟਰਿਆ ਆਂਵਦਾ, ਖਿੰਗ⁶ ਉਤੇ ਅਸਵਾਰ ।
 ਚੱਲੇ ਚਾਲ ਸੁਹਾਵਣੀ, ਘੋੜਾ ਖੁਸ਼ ਰਫਤਾਰ ।⁷
 ਸੂਰਤ ਵੇਖ ਅਮੀਰ ਦੀ ਦੰਗ ਰਹਿਆ ਸੁਲਤਾਨ ।
 ਨਕਸ਼ ਮੁਨੱਵਰ ਅਰਬ ਤੇ ਜਾਨ ਜਿਗਰ ਕੁਰਬਾਨ ।
 ਡਿੱਠਾ ਜਦੋਂ ਅਮੀਰ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਅੰਦਰ ਮੈਦਾਨ ।
 ਪੈਦਲ ਹੋ ਹਟਾਵਦਾ, ਸਿਰੋਂ ਅਲਮ ਮਰਦਾਨ ।
 ਤੇ ਟਰਿਆ ਵਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪੈਰ ਤਿਆਦਾ ਝੱਬ ।
 ਖਿਦਮਤਗਾਰ⁸ ਅਮੀਰ ਨੇ ਦੂਰ ਹਟਾਏ ਸੱਬ ।
 ਸ਼ਾਹ ਪੁੱਛੇ, 'ਕਿਉਂ ਆਂਵਦਾ ਹਮਜ਼ਾ ਪਿਨਹਾ ਚੱਲ ?'
 ਝੰਡਾ ਲੈ ਖੁਦ ਚੱਲਿਆ, ਕਿਉਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ?"
 ਖੁਆਜ਼ਾ ਕਹੇ, 'ਜੁ ਮਾਰਿਆ ਹਮਜ਼ਾ ਨੇ ਹੁਸ਼ਾਮ ।
 ਤੇ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟਿਆ ਉਸ ਦਾ ਮਾਲ ਤਮਾਮ ।
 ਇਹ ਭੀ ਝੰਡਾ ਤੁਸਾਂ ਦਾ ਆਂਦੋਸੁ ਹੱਥੀ ਚਾ ।
 ਹੁਣ ਇਹ ਸਿਰ ਤੇ ਦੁਸਾਂ ਦੇ ਦੇਸੀਂ ਆਣ ਝੁਲ੍ਹਾ ।
 ਤਖ਼ਤ ਕਯਾਨੀ ਆਵਸੀ ਭੀ ਅੱਜ ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਰ ।"

6. ਘੋੜਾ ।

7. ਤੇਫ ਦੌੜਨ ਵਾਲਾ ।

8. ਸੇਵਾਦਾਰ ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆਂ ਮਸਰੂਰ ।⁹

ਕਹਿੰਦਾ ਮੁਫਲਿਸ ਅਰਬੀਆ

ਕਹਿੰਦਾ, ਮੁਫਲਿਸ ਅਰਬੀਆ ! ਐ ਪਸਮੀਨਾ ਪੋਸ਼ ।
 ਪਾਲਿਓਂ ਅੰਦਰ ਜੰਗਲਾਂ, ਤੇ ਪਾਈ ਕੁਝ ਹੋਸ਼ ।
 ਫਰਬਾ ਹੋਇਓਂ ਖਾਇ ਕੇ ਲੰਬਣ ਤੇ ਖਰਗੋਸ਼ ।
 ਪੱਤ ਪਰਾਲ ਅੰਗੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿਓਂ ਨੋਸ਼ ।
 ਰੁੱਖੀ ਸੁੱਖੀ ਜਵਾਂ ਦੀ ਟਿੱਕੀ ਤੇ ਗੁਜ਼ਰਾਨ ।
 ਪੀ ਕੇ ਸੱਤੂ ਜਵਾਂ ਦੇ ਹੋਇਓਂ ਅੱਜ ਜਵਾਨ ।
 ਖਾਧੇ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦਿਆਂ ਚੁਣ ਮਲਿਊਆਂ ਦੇ ਬੇਰ ।
 ਸਥਰ ਉਪੱਰ ਸੌਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਰੇ ਸ਼ਾਮ ਸਵੇਰ ।
 ਅੱਜ ਸਚਾਇਉ ਆਇਕੇ ਵਿੱਚ ਮਦਾਇਨ ਸ਼ੋਰ ।
 ਅੰਦਰ ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਪਾਇਉ ਸ਼ੋਰ ਚੁਫੇਰ ।
 ਹੈਬਤ ਖਾ ਅਸਵਾਰੀਓਂ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ ਅਸਵਾਰ ।
 ਘੋੜੇ ਮਾਰੇ ਖੌਫ ਦੇ ਛੱਡ ਨਸਦੇ ਮੈਦਾਨ ।
 ਜਾ ਵੜਦੇ ਵਿਚ ਜੰਗਲਾਂ ਹੋ ਕੇ ਸਰਗਰਦਾਨ ।
 ਫੜ ਬਲਾਈਂ ਜੰਗਲਾਂ ਜਾਣ ਕਿਤੇ ਵਲ ਨੱਸ ।
 ਨਿਕਲ ਕਮਾਨਾਂ ਯਲਾਂ¹⁰ ਦੇ ਜਾਣ ਹਥੋਂ ਬੇਵਸ ।
 ਹਮਜ਼ਾ ਵਾਲੀ ਅਰਬ ਦਾ ਦੇਵੇ ਹੋਸ਼ ਉਡਾ ।
 ਨਾਅਰੇ ਮਾਰ ਮਵਾਰਿਜ਼ਾਂ ਖੜੇ ਜਮੀਨੋਂ ਚਾ ।
 ਹਮਜ਼ਾ ਵਾਲੀ ਅਰਬ ਦਾ ਦੇਵੇ ਹੋਸ਼ ਉਡਾ ।
 ਨਾਅਰੇ ਮਾਰ ਮਵਾਰਿਜ਼ਾਂ ਖੜੇ ਜਮੀਨੋਂ ਚਾ ।
 ਹਮਜ਼ਾ ਨਾਅਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੋਂਦਾ ਜਦੋਂ ਤਿਆਰ ।
 ਟੋਪ ਉਤਾਹਾਂ ਮਾਰਦਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਮੰਦ ਅਯਾਰ ।
 ਵੇਖ ਅਲਾਮਤ ਹੋਂਦੇ ਪੈਦਲ ਅਰਬੀ ਲੋਕ ।
 ਪਾ ਕੰਨੀ ਰੂੰ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਰਬੀ ਲੈਂਦੇ ਰੋਕ ।
 ਅਪਨਾ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਹੋ ਬਹਿੰਦੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ।¹¹
 ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈਰਤ ਕਰੇ ਹਜ਼ਾਰ ।¹²
 ਨਾਅਰਾ ਅਰਬ ਅਮੀਰ ਦਾ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਕਦੀ ।
 ਕੇਡਕੁ ਨਾਅਰਾ¹³ ਸਖਤ ਹੈ ਸੁਣ ਕੇ ਹੋਸੀ ਕੀ ?

9. ਖੁਸ਼ ।

10. ਵੀਰਾਂ, ਫੌਜਾਂ ।

11. ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਦਾ ਸੀ, ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ।

12. ਆਵਾਜ਼ਾ, ਜੈਕਾਰਾ ।

ਖਿਆਲ ਕਰਿੰਦਾ, 'ਅਸਪ ਥੀ' ਲਹਿ ਮੁਹਕਮ ਕਰ ਸਾਜ਼ ।
 ਸੁਣ ਲੈ ਅਰਬ ਅਮੀਰ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ।¹³
 ਲਹਿ ਘੋੜੇ ਥੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਇ ਬਹੁ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ।
 ਹਮਜੇ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ, ਪਈ ਬੁਲੰਦ ਪੁਕਾਰ ।
 ਖਾਕਾਨੀ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ ਪਕੜ ਜ਼ਮੀਨੋਂ ਚਾ ।
 ਫੇਰ ਜ਼ਿਮੀਂ ਤੇ ਮਾਰਿਆ, ਚਿੱਟਾ ਜ਼ਿਮੀਂ ਧਸਾ ।
 ਛਾਤੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਹੱਸਿਆ ਪਾ ਸੰਗਲ ਜੰਜੀਰ ।
 ਮੁਕਬਿਲ ਤਾਈਂ ਸੌਂਪਿਆ ਕਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਸੀਰ ।¹³
 ਆਹੀ ਜਿਸ ਚਮ ਨਾਅਹਿਉਂ, ਪਈ ਬੁਲੰਦ ਸਦਾ ।
 ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਬਝਿਆ ਹੋਸ਼ ਗਵਾ ।¹⁴
 ਸੱਟ ਸਵਾਰਾਂ ਜੰਗਲੀ ਘੋੜੇ ਨੱਸ ਗਏ ।
 ਚੁੱਕ ਚੁੱਬਾ ਛੁਡ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਹੋ ਬੇਵਸ ਗਏ ।
 ਪਇਆ ਤਜਲਜਲ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ, ਸੁਣੀ ਚੁਫੇਰ ਪੁਕਾਰ ।
 ਵੀਰ ਪਿਛੇ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਫੇਰ ਹੋਇਆ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ।
 ਕਹਿੰਦਾ ਬੁਜ਼ੁਰਜ਼ਮਿਹਰ ਨੂੰ: ਸੱਚ ਵਰਮਾਇਆ ਤੂੰ ।
 ਦੁਣਾ ਪਾਇਆ ਉਸ ਥੀ ਜਿਵੇਂ ਸੁਣਾਇਆ ਤੂੰ ।
 ਮੈਂ ਜਾਤਾ ਇਹ ਜ਼ਿਮੀਂ ਤੇ ਆਣ ਪਿਆ ਅਸਮਾਨ ।¹⁵
 ਯਾਂ ਤੇ ਅਸਰਾਫੀਲ ਦੀ ਵੱਜੀ ਸੂਰ ਅਯਾਨ ।
 ਨਾਲ ਤਮਾਮ ਦਿਲਾਵਰੀ ਕਰਕੇ ਫਤਹਿ ਅਜੀਮ ।
 ਹਮਜੇ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਆ ਕੀਤੀ ਤਾਜੀਮ ।¹⁶
 ਖਲਕਤ ਦੇਵੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਮਜੇ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ।
 ਲੈ ਆਇਆ ਬਹਿਰਾਮ ਨੂੰ ਮੁਕਬਿਲ ਵਿਚ ਮੁਕਾਮ ।¹⁷

ਹਮਜ਼ਾ ਅਰਬੀ ਚਲਿਆ

ਚੜ੍ਹਿਆ ਵਾਲੀ ਅਰਬ ਦਾ, ਜੰਗ ਮਚਾਵਣ ਨੂੰ ।
 ਹੁਕਮ ਰਵਾ ਉਹ ਜਾਨਦਾ, ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆਵਣ ਨੂੰ ।
 ਹਮਜ਼ਾ ਅਰਬੀ ਚਲਿਆ, ਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਵਣ ਨੂੰ ।
 ਸੈਨਾਂ ਥੀ ਮੈਦਾਨ ਦੀ, ਖਾਕ ਉਡਾਵਣ ਨੂੰ ।
 ਉਮਰ ਉਮਈਆਂ ਧਾਹ ਪਿਆ, ਝਗੜਾ ਪਾਵਣ ਨੂੰ ।
 ਨੇਜ਼ਾ ਨੇਜ਼ੇ ਵਾਰਦਾ, ਖੋਹ ਲਿਆਵਣ ਨੂੰ ।

13. ਕੈਦੀ/ਬੰਦੀ ।

14. ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਹੋਸ਼ ਗੁਮ ਹੋ ਗਏ ।

15. ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਡਿੱਗ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਜੀਬ ਗਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ।

16. ਸਤਿਕਾਰ, ਆਦਰ ਚਿੱਟਾ ।

17. ਸਥਾਨ, ਟਿਕਾਣਾ ।

ਬਾਜੀਗਰ ਟੁਰ ਚਲਿਆ, ਬਾਜੀ ਪਾਵਲ ਨੂੰ ।
 ਪਕੜ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਾਦਰੀ ਵਾਂਗ ਨਚਾਵਲ ਨੂੰ ।
 ਉਮਰ ਉਮਈਆ ਚੋਲਿਆ ਲੀਕਾਂ ਲਾਵਲ ਨੂੰ ।
 ਦਿਲ ਰੋਸਾਂ ਦੇ ਜਖਮ ਤੇ, ਲੂਣ ਲਗਾਵਲ ਨੂੰ ।¹⁸
 ਆਰੇ ਗਈਆਂ ਸ਼ਰਸਾਂ, ਖਾਵਰ ਕੀਓ ਜਾਨ ।
 ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਰਬੀ ਆਫ਼ਤਾਬ,¹⁹ ਜੋ ਗਾਲਿਬ ਸੈਦਾਨ ।

ਕੁਝ ਦੋੜਾਂ ਦੇ ਆਖਿਆ

ਵਰਦਾ ਰਹਿਆ ਆਜ਼ਜੀ, ਹੋ ਹੋ ਦੇਵ ਮੁਰਦਾਰ ।
 ਮਾਜ ਅਜਿਹੀ ਘੋਰ ਥੀ, ਸੈਨੂੰ ਇਕ ਤਲਵਾਰ ।
 ਹਮਜ਼ਾ ਕਹਿੰਦਾ ਕਾਫ਼ਰਾ, ਮਰ ਵਿਚ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ।
 ਮੈਂ ਦੋੜਾਂ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ, ਰਹਿਆ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ।
 ਦੇਵ ਸਭੇ ਕੋਰ ਕਾਫ਼ ਥੀ, ਕੀਰੇ ਮਾਰ ਫ਼ਨਾਹ ।
 ਜੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਲ ਥੀ, ਲਿਆ ਤਸੱਰਫ਼ ਪਾ ।
 ਵਾਕਫ਼ ਹਾਂ ਮੈਂ ਜੰਗ ਦਾ, ਕਿਉਂ ਕਰ ਖਾਵਾਂ ਦਾਅ ।
 ਮੁਦਤ ਹੋਈ ਜਖਮ ਇਕ, ਪੀਰ ਕਿਹਾ ਫ਼ੁਰਮਾ ।
 ਦੂਜੇ ਜਖਮੋਂ ਵਰਜਿਆ, ਕਰ ਤਾਕੀਦ²⁰ ਹਜ਼ਾਰ ।
 ਤੂੰ ਹੁਣ ਦੂਜੇ ਜਖਮ ਦਾ, ਨਾ ਹੋ ਖਵਾਹਸਤ ਦਾਰ ।
 ਪੱਥਰ ਭੇ ਸਿਰ ਮਾਰ ਕੇ, ਸੁਣ ਮੋਇਆ ਦੇਵ ਰੋ ।²¹
 ਵੇਰ ਪਇਆ ਕਰ ਹੋਸਲਾ ਹੋਰ ਚਿਲਾਵਰ ਹੋ ।
 ਇਹ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਪਾਰ ਦੇ, ਪਾਸ ਸੁੱਤਾ ਸਿਰ ਰੱਖ ।
 ਭੇ ਇਸ ਕੁੰਘੀ ਨੀਂਦ ਥੀ, ਕਦੀ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹੀ ਅੱਖ ।
 ਹੋਰ ਪਇਆ ਵੀ ਗੁਜ਼ਰਿਆ, ਮਰਗ²² ਪਿਆਲਾ ਚੱਖ ।
 ਹੋਰ ਗਇਆ ਕਰ ਵਾਰ ਜੋ, ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਸਿਰ ਵੱਖ ।
 ਸੱਭ ਮੋਏ ਦੇਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਲੜ ਲੜ ਵਾਰੋ ਵਾਰ ।
 ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਲੜਨ ਥੀ, ਕੰਨ ਭੰਨਣ ਮੁਰਦਾਰ ।
 ਜਾਂ ਕੋਈ ਗਇਆ ਨਾ ਲੜਨ ਨੂੰ, ਕਰੇ ਸਮੁੰਦੇ ਸ਼ੋਰ ।
 ਇਸ ਵੇਰੀ ਦੇ ਜੰਗ ਨੂੰ, ਹੁਣ ਜਾਵੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ।

18. ਦਿਲ ਘਾਇਲਾਂ ਦੇ ਜਖਮਾਂ ਤੇ ਲੂਣ ਫਿਰਕਣ ਲਈ ।

19. ਸੂਰਜ ।

20. ਪਕੀ ਕੀੜੀ, ਯਾਦ ਕਰਾਣੀ ਕਰਵਾਈ ।

21. ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧਾ ਕੇ ।

22. ਮੌਤ ।

ਸੀ ਦੇਵਾਂ ਰੋ ਆਖਿਆ, ਏਹ ਕਿਸ ਦਲੇਰ 'ਚ ਜੋਰ ।
ਜ਼ਰਾ ਕਿ ਚਿਲ ਟਿਕਾਣਿਓਂ, ਕੌਣ ਚਲੇ ਵਿਚ ਗੋਰ ।²³

ਚਿੱਠੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ
(ਸੱਯਦ ਰੋਸ਼ਨ ਅਲੀ ਦੇ ਨਾਮ)

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਤਰ ਜਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਵੀ ਮਨ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਤਰੰਗਾਂ ਕਾਵਿ-ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਹੈ ਜੋ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਰਮ ਮਿਤਰ (ਸ਼ਿਸ਼) ਨੂੰ ਲਿਖੀ ।

ਸੱਯਦ ਰੋਸ਼ਨ ਅਲੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਮੌਲਾਨਾ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਾ ਇਕ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਗਿਰਦ ਸੀ । ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਨਾਭਾ ਵਿਖੇ ਜਾ ਨੌਕਰ ਹੋਇਆ । ਪਰ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਮੌਲਵੀ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵੇਰ ਆਲਿਮਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿਆ । ਆਖਰ ਮੌਲਵੀ ਹੋਰਾਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਕੌਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸੱਯਦਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ । ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਉਲਟਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ । ਰੋਸ਼ਨ ਅਲੀ ਨਵੀਂ ਵਹੁਟੀ ਲੈ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾਭਾ ਗਇਆ ਕਿ ਫੇਰ ਮੁੜ ਆਲਿਮਪੁਰ ਉਸ ਨੇ ਫੇਰਾ ਨਾ ਪਾਇਆ । ਸਿਰਫ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਪਤਰ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਮੌਲਵੀ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਾਹਿੱਤਕ ਚਿੱਠੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਕ ਜਵਾਬੀ ਖਤ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਯਦ ਰੋਸ਼ਨ ਅਲੀ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ।²⁴

ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਹਿੱਰਹਮਾਨੁ-ਰਹੀਮ²⁵

ਲਾਬੂ ਵਿੱਚ ਕਲੇਜੜੇ ਖੂਬ ਬਾਲੇ ।

ਨਦੀਓਂ ਪਾਰ ਵਗ ਚਿੱਠੀਏ ਲਈਂ ਖਬਰਾ,

ਕਹੇ ਪਏ ਮੁਆਮਲੇ ਦਰਦ²⁶ ਵਾਲੇ ।

ਸਾਡੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿਛੁੰਨੜੇ ਰੱਤ ਭਿਨੇ,

ਲਹਿਰਾਂ ਮਾਰ ਵਗਾਂਵਦੇ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ।

ਨਦੀਓਂ ਪਾਰ ਵਸੇਂਦਿਆਂ ਬੇਲੀਆ ਓ,

ਤੇਰੀਆਂ ਉਲਫ਼ਤਾਂ²⁷ ਦੇ ਡਿੱਠੇ ਅਜਬ ਚਾਲੇ ।²⁷

ਤੇਰੇ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ²⁸ ਦੀਆਂ ਸ਼ੋਰਸ਼ਾਂ²⁹ ਨੇ,

23. ਕਬਰ ।

24. ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ 'ਕੁਸ਼ਤਾ' ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਸਕਰਾ, ਪੰਨਾ 239-40.

25. ਅਲਾਹ (ਰੱਬ) ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਵੱਡਾ ਰਹਿਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਹੈ । ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

26. ਦੁਖ/ਮੁਸੀਬਤਾਂ, ਔਕੜਾਂ, ਕਠਿਨਾਈਆਂ

27. ਪ੍ਰੇਮ, ਮੁਹੱਬਤ, ਅਨੁਰਾਗ, ਵਚਿੱਤਰ ਰੰਗ/ਅੰਦਾਜ਼ ।

28. ਵਿਛੋੜੇ ।

29. ਬਗ਼ਾਵਤ ।

ਤਰਸੰਦੜੇ ਨੈਣ ਵਿਚ ਨੀਰ³⁰ ਗਾਲੇ ।
 ਅੱਖੀਂ ਤਕਦੀਆਂ ਤਕਦੀਆਂ ਪੱਕ ਰਹੀਆਂ,
 ਵਗਦੀ ਪੋਟਲੀ³¹ ਦਾਰੂਓਂ ਰੰਗ ਢਾਲੇ ।
 ਨੈਣਾਂ ਮੇਰਿਆਂ ਵਾਇਦੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਵਾਲੇ,
 ਚੰਗੀਆਂ ਗੂੜ੍ਹੀਆਂ ਲਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਪਾਲੇ ।
 ਭਾਵੇ ਪੁੱਛ ਲੈ ਆਣ ਤਅਲੁਕੇ³² ਥੀਂ,
 ਨੈਣਾਂ ਮੇਰਿਆਂ ਤੇ ਗੁਜ਼ਰੇ ਕੇਡ ਹਾਲੇ ।
 ਮੁੰਤਜ਼ਿਰਾਂ³³ ਦੀਆਂ ਧੀਰੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਤੇ,
 ਰਸਦੇ ਜ਼ਖਮ ਫਿਰਾਕ ਬੇਇੰਦ-ਮਾਲੇ³⁴
 ਤੇਰਾ ਖ਼ਤ ਆਇਆ ਲਾਟਾਂ ਮਾਰਦਾ ਓ,
 ਸਾਡੇ ਜਿਗਰ ਅੰਦਰ ਪਾਂਦਾ ਗਿਆ ਛਾਲੇ ।
 ਵਾਹ ਵਾਹ ਝੂਠਿਆਂ ਵਾਇਦਿਆਂ ਤੇਰਿਆਂ ਨੇ
 ਲਾਂਬੂ ਵਿੱਚ ਕਲੇਜੜੇ ਖ਼ੂਬ ਬਾਲੇ ।
 ਲਿੱਥੇ ਕੌਲ ਕਰਾਰ ਤੋਂ ਅੰਵਦੇ ਸੋ,
 ਓਹ ਗਏ ਗੁਜ਼ਰੇ ਡਿੱਠੇ ਬਾਝ ਛਾਲੇ ।³⁵
 ਸਾਨੂੰ ਰਹੀ ਉਡੀਕ ਨਿੱਤ ਆਵਣੇ ਦੀ,
 ਨਿੱਤ ਆਸ ਟੁੱਟੀ ਗਿਆ ਚਾ ਨਾਲੇ ।
 ਰੁੱਤਾਂ ਬਦਲੀਆਂ ਤੇ ਮੌਸਮ ਹੋਰ ਆਏ,
 ਧੁੱਪਾਂ ਗੁਜ਼ਰੀਆਂ ਤੇ ਲੱਗੇ ਪੈਣ ਪਾਲੇ ।³⁶
 ਅਸੀਂ ਸਰਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਚੱਖ ਗੁਜ਼ਰੇ,
 ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਵਾਲੇ ਰੋ ਰੋ ਵਕਤ ਜਾਲੇ³⁷ ।
 ਕੁੰਦਨ³⁸ ਫਟੇ ਪਰਖਣੇ ਹਾਰ ਨਿਰਧਨ,
 ਅਸੀਂ ਕਈ ਕੁਠਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਗਾਲੇ ।
 ਅਸਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਸੁਹਾਗ ਦੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਨੂੰ,
 ਜਟਾਧਾਰੀਆਂ³⁹ ਵਾਂਗੁ ਗਲ ਵਾਲ ਡਾਲੇ ।

30. ਹੰਝੂ, ਆਂਸੂ, ਪਾਣੀ ।

31. ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ।

32. ਇਲਾਕਾ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ।

33. ਉਡ ਕੀਵਾਨ, ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ।

34. ਜ਼ਖਮ ਨਾ ਭਰਨਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਖਮ ਨਾ ਭਰ ਸਕੇ, ਸੱਟਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ।

35. ਜੋਤਿਸ਼ ਲਾਣ, ।

36. ਪੈਣ ।

37. ਗੁਜ਼ਾਰੇ, ਲੰਘਾਏ ।

38. ਸੌਨਾ ।

39. ਸਾਧਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ।

ਵਾਹ ਰੰਗ ਸੁਹਾਗ ਪ੍ਰੀਤਿ ਦੇ ਦਾ,⁴⁰
 ਕੁਝ ਪੈਰ ਨੀਲੇ ਕੁਝ ਹੱਥ ਕਾਲੇ⁴¹ ।
 ਸੋਹਣਿਆਂ ਯਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਖੁਆਰੀਆਂ ਦੇ,
 ਵਗਦਿਆ ਤੀਰ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਕੌਣ ਟਾਲੇ ।

ਰੋ ਰੋ ਲਿਖੀਏ ਚਿੱਠੀਏ ਦਰਦ ਭਰੀਏ

ਰੋ ਰੋ ਲਿਖੀਏ ਚਿੱਠੀਏ ਦਰਦ ਭਰੀਏ,
 ਪਤਾ ਲਈਂ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ।
 ਫੇਰਾ ਘੱਤ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਸੱਜਣਾਂ ਤੇ,
 ਚੱਲ ਪੁੱਛ ਲੈ ਹਾਲ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ।
 ਇੱਕੇ ਹਾਲ ਪਏ ਸੜਦੇ ਕਾਲਜੇ ਨੇ,
 ਸੜਨਾ ਹੋਵਣਾ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ।
 ਲੈ ਜਾ ਸੁੱਖ ਸੁਨੇਹੜਾ ਦੁੱਖ ਵਾਲਾ,
 ਅੱਖੀਂ ਰੋਦੀਆਂ ਦੀਦ ਪਿਆਸੀਆਂ ਦਾ⁴¹ ।
 ਝੁਠੇ ਅਹਿਦ ਪੈਮਾਨੇ⁴² ਲਿਖਦਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਕਹੀਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹਾਲ ਨਿਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ।
 ਪੈਂਡੇ ਮੁੱਕਦੇ ਨਹੀਂ ਫਿਰਾਕ ਵਾਲੇ,
 ਦਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਬੈਲ ਖਰਾਸ ਆਂਦਾ⁴³ ।
 ਐਨੋਂ ਗੈਨ ਮਹਜੂਬ⁴⁴ ਬਰਾਤ ਪਾਈ,
 ਦੁੱਖ ਦੇਖ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀਆਂ ਫਾਸੀਆਂ ਦਾ ।
 ਨਫਸ-ਉਲ-ਅਮਰ ਮੁਆਮਲਾ ਜਾਣ ਬੈਠਾ,
 ਚਕਨਾ ਚੂਰ ਖਿਆਲ ਵਿਸਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ।
 ਵੇ ਮੈਂ ਵਾਰੀਆਂ ਸੋਹਣਿਆਂ ਕਹਾਂ ਕਿਸਨੂੰ,
 ਜਾਪੇ ਰਾਜ⁴⁶ ਨੂੰ ਰਾਜ ਉਗਾਸੀਆਂ⁴⁷ ਦਾ ।
 ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੁਣਾਵਣੇ ਹਾਂ,
 ਹਾਲਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬੇ ਹਿਰਾਸੀਆਂ ਦਾ⁴⁸ ।

-
40. ਪਾਸੇ, ਲੱਟਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਗਲੇ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ, ਮੈਂ ਬੈਰਾਗਣ ਆਦਿ ਦੀ ਵੋ (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ) ।
 41. ਦੀਦਾਰ, ਦਰਸ਼ਨ ।
 42. ਅਹਿਦੋ ਪੈਮਾਨ-ਕੋਲ ਕਰਾਰ ।
 43. ਖਰਾਸ/ਕੋਲ ਦਾ ਬੈਲ ਜੋ ਇਕੋ ਥਾਂ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।
 44. ਗੁਪਤ ਫੱਹਸ, ਅਸਲ ਮੁੱਦਾ, ਸਹੀ ਭੇਦ ।
 45. ਭੇਦ ।
 46. ਤਰਗੀਬ ਅਥਵਾ ਐਵੇਂ ਵਾਪੂ ਜਿਹੇ ਵਾਅਦੇ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਭੇਦ ।
 47. ਨਿਡਰ, ਬੇਖੌਫ, ਨਿਰਭੈ ।
 48. ਬੇਟ. ਅਰਥਾਤ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਆਲਿਮਪੁਰ ਦਾ ਵਸੋਬਾ ।

ਛੁੱਟਾ ਬੇਟ ਤੈਥੀਂ ਧਰਿਆ ਪੇਟ ਅੱਗੇ,
 ਲੱਭਾ ਮਾਲਵਾ⁴⁹ ਬਲ ਸਨਾਸੀਆਂ ਦਾ।⁵⁰
 ਤੈਥੋਂ ਵਿਛੁੱੜੇ ਅਸੀਂ ਤੂੰ ਗਿਆ ਸਾਥੀਂ,
 ਘਾਟਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆ ਤਿਛਾਸੀਆਂ ਦਾ।
 ਬੈਠੋਂ ਤੋੜ ਪ੍ਰੀਤਿ ਦਿਆਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ,
 ਗਿਆ ਅਸਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ⁵¹ ਘਾਸੀਆਂ ਦਾ।
 ਅਹਿਲ ਦਰਦ⁵² ਨੇ ਪੀਰਹਨ⁵³ ਚਕ ਜਾਤਾ,
 ਖਿਲਅਤਿ ਫਖਰੇ⁵⁴ ਜੁਲਫਾਇ ਅਬਾਸੀਆਂ⁵⁵ ਦਾ।

ਸੀਹਰਫੀ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ

ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਜੋਤਸੀਆਂ ਦੇ ਨਹਿਸ਼ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜਾ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਬੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਉਹ ਬਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪਾਲਨਾ-ਪੋਸਣਾ ਇਕ ਧੋਬੀਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪਿਆਰ ਪੁੰਨੂੰ ਬਲੋਚ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਭਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਸੁਤੀ ਛੁੱਡ ਕੇ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਠ ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਸੁਦੂਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਸੀ ਉਸਨੂੰ ਲਭਦੀ ਲਭਦੀ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੁੰਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲਭਦਾ ਲਭਦਾ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬਿਸਮਿਲਾ ਹਿਰਹਮਾਨ ਰਹੀਮ

ਅਲਫ- ਆ ਚੇਤੇ⁵⁶ ਸਜਨ ਗਲ ਬਾਹੀਂ ਨੀ,
 ਮੈਂ ਛੇਜ ਫੁਲਾਂ ਭਰ ਸੁੱਤੀ।
 ਜਾਂ ਜਾਗੀ ਸਹੁ⁵⁷ ਨਾਲ ਨ ਪਾਇਆ,
 ਮੈਂ ਰੋਦਿਆਂ ਨੀਂਦ ਵਿਗੁੱਤੀ।
 ਯਾਰ ਵਿਛੁਨਿਆਂ ਅੱਖੀ ਰੁੰਨੀਆਂ,⁵⁸
 ਤੇ ਭਾ ਸੜਦੀ ਛੇਜ ਕਰ ਸੁੱਤੀ।

49. ਭਾਵ, ਨਾਭਾ (ਪਟਿਆਲਾ)।

50. ਪਛਾਣ।

51. ਪ੍ਰੀਤ, ਪਿਆਰ, ਇਸ਼ਕ, ਮੁਹਬਤ।

52. ਦਰਦ-ਵਾਲਿਆਂ।

53. ਜਾਮਾ, ਪੀਰਾਹਨ-ਕੁੜਤਾ।

54. ਫਖਰ, (ਮਾਣ) ਦਾ ਖਿਲਅਤ (ਸਿਰੋਪਾ)।

55. ਅਬਾਸੀ (ਅਰਬੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ) ਖਲੀਫਿਆਂ (ਵਾਦਸ਼ਾਹਾਂ) ਦਾ।

56. ਅਚਣ ਚੇਤ, ਅਚਾਨਕ।

57. ਪ੍ਰੀਆ, ਪ੍ਰੀਤਮ।

58. ਗਵਾਈ।

- ਆਖੀਂ ਖੋਲ੍ਹ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲਾ,
ਸੱਸੀ ਕੂਕੇ ਲੁੱਟੀ ਲੁੱਟੀ ॥ 1 ॥
- ਬੇ- ਬਿਰਹੋਂ ਦੇ ਕਹਿਰ ਮੈਂ ਗਾੜੇ,⁵⁹
ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਾਰੀਂ⁶⁰ ਲੱਗੇ ।
ਕਰ ਘਾਇਲ ਸੁਟ ਗਏ ਸ਼ਿਕਾਰੀ,
ਕੀ ਜਾਣਾ ਕਿਤ ਵਲ ਵੱਗੇ ।
ਕਰ ਕੇ ਜੁਦਾ ਪੁੰਨੂੰ ਥੀਂ ਮੈਨੂੰ,
ਮੇਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੇ ਸੁਖ ਠੱਗੇ ।
ਵੇਖ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੱਸੀ ਵਲ,
ਜਿਹੜੀ ਮਰਦੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ॥ 2 ॥
- ਤੇ- ਤਪਦੇ ਦੋ ਨੈਣ ਤੱਤੀ ਦੇ,
ਉਹ ਰੱਤ ਵਹਿੰਦੇ ਪਰਨਾਲੇ ।
ਖੜੀ ਪੁਕਾਰੇ, ਕਰ ਕਰ ਨਾਰੇ,
ਦੁੱਖ ਪਾ ਗਏ ਹੋਤ ਰਜ਼ਾਲੇ⁶¹ ।
ਨਾ ਛੱਡ ਜਾਹੀਂ ਪੁੰਨੂੰ ਯਾਰਾ,
ਮੈਨੂੰ ਆ ਮੁੜ ਲੈ ਚਲ ਨਾਲੇ ।
ਲੈ ਪੈਗਾਮ⁶² ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲਾ,
ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਦੇ ਕਰੀਂ ਹਵਾਲੇ ॥ 3 ॥
- ਸੇ- ਸਬੂਤੀ ਤੇ ਸਬਰ ਤਸੱਲੀ,
ਮੈਂ ਵੇਚ ਵਿਹਾਜੀਆਂ ਆਹੀਂ ।
ਲਾ ਲਜ ਨੀਂਦ ਦਿਲ ਦਿੱਤਾ ਸੋਹਣਾ,
ਮੈਂ ਹੁਣ ਰੋਨੀਆਂ ਉਭੇ ਸਾਹੀਂ ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰਾ ਪੁੰਨੂੰ ਵੱਗਿਆ,⁶³
ਮੈਂ ਵੰਜ⁶⁴ ਮਿਲਸਾਂ⁶⁵ ਓਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ।
ਜਾਇ ਆਕ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸਜਨ ਨੂੰ,
ਸੋਹਣਿਆਂ, ਮਾਰ, ਮੂਈ ਨੂੰ ਸਾਈਂ ॥ 4 ॥
- ਜੀਮ- ਜੇਰਾ ਕਰ ਰੁਖਸਤ ਹੋਇਓਂ ਜਾ,

59. ਮੌਏਗਰ, ਰੁਆਉਣ ਵਾਲੇ (ਤੀਰ) ।

60. ਗਹਿਰੇ, ਡੂੰਘੇ ।

61. ਹਜ਼ੀਲ, ਕਮੀਨੇ, ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

62. ਸੁਨੇਹਾ ।

63. ਚਲਿਆ ਗਿਆ ।

64. ਜਾ ਕੇ ।

65. ਮਿਲਾਂਗੀ ।

ਤੂੰ ਧਰਿਆ ਪੈਰ ਕਚਾਵੇ⁶⁶ ।
 ਕਿਉਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਖਬਰ ਨ ਕੀਤੀ,
 ਜਦੋਂ ਲਾਹੇ ਗਲੋਂ ਗਲਾਵੇ⁶⁷ ।
 ਬੇ-ਤਰਸਾ ਕਿਉਂ ਤਰਸ ਨਾ ਕੀਤਾ,
 ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਲਾਇ ਪਛੁਤਾਵੇ ।
 ਵੇਖ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੱਸੀ ਦੇ,
 ਹੁਣ ਨੈਣ ਬਲਣ ਵਿਚ ਹਾਵੇ ॥ 5 ॥

ਹੇ- ਹਵਾਲੇ ਕਿਸ ਦੇ ਮੈਨੂੰ,
 ਵੇ ਤੂੰ ਛੋੜ ਪਇ ਓਂ ਉਠ ਰਾਹੀਂ ।
 ਹੁਣ ਰੱਤ ਰੁੰਨੀ ਦੀਦੇ⁶⁸ ਛੁੱਟੀ,
 ਖੜੀ ਕੂਕਾਂ ਲੰਮੀ ਰਾਹਾਂ ।
 ਮਸਤ ਬਲੋਚਾ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰਾਂ,
 ਮੁੜ ਸੁਣ ਲੈ ਮੇਰੀਆਂ ਆਹਾਂ⁶⁹ ।
 ਵਾਂਗੁ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੱਸੀ ਦਾ,
 ਸਿਰ ਸਿੱਟਾਂ ਚੂਸ ਆਹੀਂ ॥ 6 ॥

ਖੇ- ਖਤਾਈ⁷⁰ ਬਖਸ਼ ਅਸਾਂਈ,
 ਅਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬੇ-ਅਦਾਈਆਂ⁷¹ ।
 ਜੋ ਕੀਤਾ ਤੂੰ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ,
 ਅਸਾਂ ਖੁਦ ਕੀਤੀਆਂ ਭਰ ਪਈਆਂ ।
 ਕਿਤ ਵਲ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜਾਇ ਨ ਮੇਰੀ,
 ਵੇ ਮੈਂ ਮਿਲਨੀਆਂ ਭਰਵਾਈਆਂ ।
 ਕਰੋ ਬਿਆਨ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲਾ,
 ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਹੁ ਨੇ ਆਪ ਬੁਲਾਈਆਂ ॥ 7 ॥

ਦਾਲ- ਦੁੱਖੀ ਨੀ ਮੈਂ ਘਾਇਲ ਹੋਈ,
 ਮੈਨੂੰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਦਰਦ ਮਰੋੜਾ ।
 ਮੈਂ ਵਾਂਗੂ ਕੂਜ ਦੁੱਖੀ ਕੁਰਲਾਨੀ,
 ਜਾਂ ਲੈ ਹੋਤ ਗਏ ਘਿੰਨ ਜੋੜਾ ।

66. ਕਜਾਵਾ, ਉਠ ਦੀ ਕਾਠੀ ।

67. ਗਲ ਤਏ ਫਾਹੇ ।

68. ਅੱਖੋਂ ।

69. ਫਰਿਆਦਾਂ ।

70. ਖਤਾ, ਗੁਨਾਹ, ਭੁਲਾਂ ।

71. ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲਾਂ ।

ਸ਼ਾਲਾ⁷² ਜਾ ਨਾ ਵਿਛੁੰਨੇ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੁੱਨੇ,
ਸਾਨੂੰ ਪਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਿਛੋੜਾ ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੀ ਵਿਛੁੜੇ,
ਫਿਰ ਕਰਦੇ ਦੁੱਖ ਥੋੜਾ ॥ 8 ॥

ਜ਼ਾਲ- ਜ਼ਰਾ ਦਿਲ ਸਬਰ ਨ ਸਹੀਂ,
ਮੇਰਾ ਅਈ⁷³ ਘੁਲ ਰਹਿਆ ਪਿੱਤਾ ।
ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਨ ਈਮਾਨ ਸੁਣੇ ਦਿਲ,
ਨੀ ਮੈਂ ਚਾ ਪੁੰਨੂ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ।
ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ ਕੀਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ,
ਸੋਹਣਾ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਇਆ ਪਾਸਿਤਾ⁷⁴ ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਅਜ ਹਰਨ⁷⁵ ਮਥੂਰੀ,
ਜਿਸ ਤੇ ਪਿਆ ਬਿਰਹੋਂ ਦਾ ਚਿੱਤਾ ॥ 9 ॥

ਰੋ- ਰੋਵਾਂ ਮੈਂ ਦੁੱਖ ਧੋਵਾਂ,
ਨੀ ਤੂੰ ਵਰਜ ਨ ਮੇਰੀਏ ਮਾਏ ।
ਪੁੰਨੂ ਯਾਰ ਗਇਆ ਘੱਤ-ਦੁੱਖੀ,
ਮੇਰੇ ਰੋਵਨ ਦੇ ਦਿਨ ਆਏ ।
ਲਬ ਪੀਲੇ ਅੱਜ ਨੈਣ ਰੰਗੀਲੇ,
ਗਲ ਜੁਲਫਾਂ ਕੁੰਡਲ ਪਾਏ ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੱਸੀ ਦੀਆਂ ਚੀਖਾਂ,
ਦਿਲ ਸੰਗਾਂ ਸਲ ਪਾਏ ॥ 10 ॥

ਜ਼ੋ- ਜ਼ਾਰੋ ਜ਼ਾਰੀ ਮੈਂ ਰੋਵਾਂ,
ਮਾਂ ਪਕੜ ਪੱਲੂ ਖਲਿਆਰੇ ।
ਨਾ ਕਰ ਪਿੱਛਾ ਏਹੋ ਜਿਹਾਂ ਦਾ,
ਜਿਹੜੇ ਪਾਪ ਕਰਨ ਹਤਿਆਰੇ ।
ਨਦੀਆਂ ਚੀਰ ਮਿਲੋਂਦੇ ਸਾਜਨ,
ਤੇ ਇਹ ਗਲ ਥੀਂ ਲਾਹ ਸਿਧਾਰੇ⁷⁶ ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ,
ਜਿਹੜੇ ਦਰਦ ਨ ਵੰਡਣਹਾਰੇ ॥ 11 ॥

72. ਜੇ ਰੱਬ ਕਰੇ ਤਾਂ ।

73. ਇੰਵ, ਆਹਾ ਨਾਲ ।

74. ਪਿਛੇਤਾ ।

75. ਮ੍ਰਿਗ ।

76. ਚਲੇ ਗਏ, ਤੁਰ ਗਏ ; ਤੈਨੂੰ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ ।

ਸੀਨ- ਸੁਭਾ ਕੁਝ ਮੈਂ ਤੁਝ ਚੁੱਕੀਆਂ,
 ਨਾਂ ਮਾਂ ਛੋੜੇ ਤਾਂ ਨਾਂ ਥੋੜੇ ।
 ਵਡਿਆਈਆਂ ਤੇ ਮਾਨ ਤਕੱਬਰ,⁷⁷
 ਸਬ ਰੁਖਸਤ⁷⁸ ਕਰ ਕਰ ਤੋੜੇ ।
 ਤੇ ਇਕ ਯਾਰ ਨ ਲੋੜਿਆ ਹੱਥੀਂ,
 ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਪਰ ਕਰ ਗਿਆ ਜ਼ੋਰੇ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਪੁੰਨੂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ,
 ਸੱਸੀ ਕਰਨ ਲਗੀ ਹਡਖੋਰੇ⁷⁹ ॥ 12 ॥

ਸੀਨ- ਸ਼ਬਾਸ਼ਬ⁸⁰ ਹੋਤ ਸਵਾਰੀ,
 ਨੀ ਓਹ ਥਲ ਮਾਰੂ ਲੰਘ ਗਈਆਂ ।
 ਵੰਜ ਮਿਲੇ ਕਦ ਡਾਚੀਆਂ ਵਾਲਾ,
 ਨੀ ਤੂੰ ਨਾ ਜਾ ਹਰ ਇਹ ਧਿਸੀਆਂ⁸¹ ।
 ਤੇ ਤੂੰ ਪੰਧ ਨ ਪਾਇਓਂ ਉਪਰੇ,
 ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਹੀ ਮੁਸੀਬਤ ਪਈਆਂ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੱਸੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ,
 ਅੱਜ ਬਣਿਆਂ ਸਖ਼ਤ ਕਜ਼ਈਆਂ⁸² ॥ 13 ॥

ਸਵਾਦ- ਸਬਰ ਦਿਲ ਮੇਰੇ ਚਲਿਆ,
 ਤੇ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਟਿਕਾਨਾ ।
 ਇਸ਼ਕ ਇਮਾਨਤ ਮੈਂ ਸਿਰ ਧਰਿਆ,
 ਜੇ ਇਹ ਧਰਿਆ ਪਰੇ ਨਾ ਜਾਨਾ ।
 ਛੋੜਿਆ ਮੈਂ ਬੇ-ਵਸ ਹੋਈਆ,
 ਕੀਤਾ ਖੂਨੀ ਇਸ਼ਕ ਧਿਗਾਨਾ⁸³ ।
 ਅੰਤ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੱਸੀ ਨੇ,
 ਵੰਜ⁸⁴ ਜਾਨਾਂ ਤੇ ਖੋਫ ਖਾਨਾ ॥ 14 ॥

ਜੁਆਦ- ਜ਼ਰੂਰ ਮੇਰਾ ਮੰਨ ਕਹਿਣਾ,
 ਨੀ ਤੂੰ ਜਾਹ ਨ ਪਰੇ ਪਰੇਰੇ ।

77. ਅਹੰਕਾਰ ।

78. ਵਿਦਾ ।

79. ਹਟਕੋਰੇ ਭਰਨੇ, ਝੁਸਕੀਆਂ, ਝੁਸਕੀਂ ਰੋਂਣਾ ।

80. ਝਟਾ ਪੱਟ ।

81. ਧੀ, ਬੇਟੀ ।

82. ਕਜ਼ੀਆ ਭਾਵ ਦੁੱਖ, ਮੁਸੀਬਤ ।

83. ਧੱਕਾ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ।

84. ਚਲੇ ।

ਕੀ ਸੈ ਹੋਤ ਗਇਆ ਕੀ ਹੋਇਆ,
 ਤੇ ਏਥੇ ਪੁੰਨੂੰ ਜਿਹੇ ਬਥੇਰੇ ।
 ਰੇਗਿਸਤਾਨ⁸⁵ ਤਨੂਰ⁸⁶ ਬਲਾਂ ਦੀ,
 ਮਤ ਸੜ ਬਲ ਹੋਸੇਂ ਬੇਰੇ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੱਸੀ ਨਹੀਂ ਹਟਦੀ,
 ਹੁਣ ਵਰਜਿਓਂ ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ॥ 15 ॥

ਤੋਇ- ਤਾਨੇ ਸੁਣਿ ਸੱਸੀ ਰੁੰਨੀ,
 ਨੀ ਤੂੰ ਕੀ ਮਾਏ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ।
 ਪੁੰਨੂੰ ਜੇਹਾ ਮਸਤ ਰੰਗੀਲਾ,
 ਕਿਸੇ ਕਦ ਸਤਪੁਤ੍ਰੀ⁸⁷ ਜਾਇਆ ।
 ਦੋਵੇਂ ਆਲਿਮ⁸⁸ ਤੇ ਦਿਲ ਦੁੱਖੋਂ ਭਰ ਪਾਨੀ,
 ਮੈਥੋਂ ਘੋਲ ਘੁਮਾਇਆ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਏਥੇ ਪੁੰਨੂੰ ਬਾਝੋਂ,
 ਸੱਸੀ ਕੂਕੇ ਹੋਰ ਨ ਆਇਆ ॥ 16 ॥

ਜੋਇ- ਜ਼ਾਲਿਮ ਇਸ਼ਕ ਧਿਗਾਨਾ ਕੀਤਾ ਸੀ,
 ਪਾੜ ਪੱਲੂ ਉਠ ਧਾਨੀ⁸⁹ ।
 ਖੋਜੇ ਖੋਜ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ,
 ਨੀ ਓਹ ਕਰਦੀ ਗਈ ਵਰਾਨੀ ।
 ਪੈਰ ਨੰਗੇ ਓਹ ਮਹਿੰਦੀਆਂ ਰੰਗੇ,
 ਵਿਚ ਕੰਡਿਆਂ ਫਿਰੇ ਦਬਾਨੀ,⁹⁰
 ਹੋਰ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਬਿਰਹੋਂ ਦੇ,
 ਚੜ੍ਹ ਸੂਰਜ ਲਾਟ ਵਗਾਨੀ ॥ 17 ॥

ਐਨ- ਇਨਾਇਤ⁹¹ ਕਰੇਂ ਪਲੂ ਦਾ ਸੱਸੀ,
 ਰੋ ਰੋ ਕੂਕ ਪੁਕਾਰੇ ।
 ਤੇਜ਼ ਰਵਾਨੀ⁹² ਡਾਚੀ ਵਾਲਿਆ,

85. ਰੇਤ ਦਾ ਥਲ ।

86. ਤੰਦੂਰ ਵਾਂਗ ਤੱਤਾ ।

87. ਸੱਤ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲੀ । (ਸਪੁੱਤੀ) ਮਾਂ ਨੇ ।

88. ਸੰਸਾਰ ।

89. ਧਾਈ, ਦੌੜੀ ।

90. ਦੱਬਦੀ ।

91. ਮਿਹਰਬਾਨੀ, ਕ੍ਰਿਪਾਭਾਵ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ।

92. ਚਾਲ, ਗਤੀ ।

ਮੈਨੂੰ ਦੇਵਦਾ ਇਸ਼ਕ ਹੁਲਾਰੇ ।
 ਮੈਂ ਬਿਰਹੋਂ ਭੁੱਜਾ ਬਾਲਣ ਹੋਈਆਂ,
 ਵਿਚ ਥਲ ਭਖਦੇ ਅੰਗਿਆਰੇ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਿਲ ਮਹਸ਼ਿਰ⁹³ ਵਾਂਗੂੰ,
 ਛੁੱਟੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ॥ 18 ॥

ਗੈਨ- ਗਮਾਂ ਤੇ ਦਰਦਾਂ ਵਾਲੇ,
 ਮੈਨੂੰ ਪਾਏ ਇਸ਼ਕ ਸਿਆਪੇ ।
 ਲੰਕਾ ਦਾਹ⁹⁴ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰੇਤਾਂ,
 ਮੇਰਾ ਤਨ ਮਨ ਤਾਂਦਿਆਂ ਤਾਪੇ ।
 ਪੁੰਨ ਤਾਉ ਦਿੱਤਾ ਵਿਚ ਸੀਨੇ,
 ਵੇ ਤੂੰ ਚਮਕਿਆ ਆਪੇ ਆਪੇ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਪੁਕਾਰੇ ਸੱਸੀ,
 ਮੈਨੂੰ ਨਿਜ ਜਣੇਂਦੇ ਮਾਪੇ ॥ 19 ॥

ਫੇ- ਫਿਰਾਕ ਪੁੰਨੂੰ ਦਿਓਂ ਦਰਦੋਂ,
 ਮੈਨੂੰ ਅੱਗ ਬਲਦੀ ਵਿਚ ਝੋਕੋ ।
 ਲਾਲ ਰਤੋ ਭਰ ਮਾਲਾ ਚੀਨੀ,
 ਤੁਸੀਂ ਝਿੰਮਣੀਆਂ ਦੀਓ ਨੋਕੋ ।
 ਭਰਿਆ ਨੂਰ ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਮਖਮਲ,
 ਕਿਤੇ ਜਾਂਦਾ ਵੇਖੋ ਲੋਕੋ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੱਸੀ ਬਿਰਹੋਂ ਸੜਦੀ,
 ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਸੜਦੀ ਨੂੰ ਰੋਕੋ ॥ 15 ॥

ਕਾਫ਼- ਕਰਾਰ ਤਸੱਲੀ ਮੇਰੀ ਏ,
 ਤੂੰ ਲੈ ਪੁੰਨੂੰ ਕਿਤੇ ਛਪਿਆ ।
 ਚੜ੍ਹੀ ਦੁਪਹਿਰ ਤੇ ਚਮਕਿਆ ਸੂਰਜ,
 ਥਲ ਮਾਰੂ ਦੋਜ਼ਖ ਤਯਿਆ ।
 ਵੇ ਮੈਂ ਸੜਦੀ ਵਲਦੀ ਕੇਲੇ ਹੋਂਦੀ,
 ਭੀ ਨਾਮ ਤੇਰਾ ਹੈ ਜਪਿਆ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਕੀ ਵੱਸ ਸੱਸੀ ਦੇ,
 ਮੂੰਹ ਬਿਰਹੋਂ ਦੇ ਸਭ ਜਗ ਖਪਿਆ ॥ 16 ॥

ਕਿਆਫ਼- ਕਰਮ ਦੀਆਂ ਮੋੜ ਮੁਹਾਰਾਂ,

93. ਪਰਲੋਂ ਦੇ ਦਿਨ ।

94. ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਹਨੂਮਾਨ ਨੇ ਰਾਵਣ ਦੀ ਲੰਕਾ ਨਾਮੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਫੂਕ ਸੁਟੀ ਸੀ । ਉਥੇ ਲੰਕਾ ਦਾਹ ਹੋਣਾ, ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੋਂ ਸਰਬਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ।

ਪੁੰਨੂ ਸੁਣ ਲੈ ਮੇਰੀਆਂ ਆਹਾਂ ।
 ਤੂੰ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜੀ ਵੇ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਦੋੜੀ,
 ਤੇਰਾ ਭੀ ਕਦਮ ਅਗਾਹਾਂ ।
 ਆਖਰ ਤੀਕ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਾਂ,
 ਲਾ ਛੱਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਹਾਂ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਪਿਆ ਨੇੜੇ ਵਸਦਾ,
 ਤੇਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਦੂਰ ਨਿਗਾਹਾਂ ॥ 17 ॥

ਲਾਮ- ਲਈ ਦਮ ਦਿੰਦੀ ਪੁੰਨੂ,
 ਭਰ ਅੱਖੀਂ ਲਹੂ ਪਲਟਿਆ ।
 ਮੇਰੇ ਨੈਣ ਪਰਾਣ ਹਯਾਤੀ⁹⁵ ਘਟ ਗਈ,
 ਫੁੱਖ ਬਿਰਹੋਂ ਦਾ ਨ ਘਟਿਆ ।
 ਨੀ ਮੈਂ ਘਟਦੀ ਘਟਦੀ ਘੱਟੇ ਰਲੀਆਂ,
 ਏਹੋ ਇਸ਼ਕ ਥੀਂ ਖਟਿਆ ਵਟਿਆ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਫਟਿਆ,
 ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਤਪਦਾ ਲੋਹਾ ਚਟਿਆ ॥ 18 ॥

ਮੀਮ- ਮਰੇਂਦੀ ਤੇ ਤੜਫੇਂਦੀ,
 ਸੱਸੀ ਡਿਗ ਡਿਗ ਪਵੇ ਬਿਚਾਰੀ ।
 ਸਟ ਗਏ ਪੈਰ ਕਲੇਜਾ ਭੱਜਾ,
 ਸੀਨੇ ਵਗਦੀ ਦਰਦ ਕਟਾਰੀ ।
 ਧੁੱਪ ਪਿਆਸ ਨਿਤਾਣੀ⁹⁶ ਕੀਤੀ,
 ਪਰ ਓਹ ਸਾਬਤ ਦਮੋਂ ਨ ਹਾਰੀ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੱਸੀ ਚਿਚਲਾਨੀ⁹⁷,
 ਲੈ ਵੇ ਹੋਤ ਪੁੰਨੂ ਮੈਂ ਵਾਰੀ ॥ 19 ॥

ਨੂਨ- ਨਿਖੁੱਟ ਹਯਾਤੀ⁹⁸ ਚੱਲੀ,
 ਅਜੇ ਕਦਮ ਅਗਾੜੀ⁹⁹ ਧਰਦੀ ।
 ਲੈ ਪੁੰਨੂ ਤੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਬਾਂਦੀ,
 ਦੁੱਖ ਜ਼ਰਦੀ ਉਜ਼ਰ ਨ ਕਰਦੀ ।
 ਉਸ ਦਿਲਬਰ¹⁰⁰ ਦਾ ਦਰਦ ਬਿਦਰਦੀ,

95. ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ, ਉਮਰ, ਆਯੂ ।

96. ਕਮਜ਼ੋਰ । ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ।

97. ਚੀਖੀ, ਪੁਕਾਰੀ, ਰੁਦਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ।

98. ਜ਼ਿੰਦਗੀ ।

99. ਅਗੇਰੇ ।

100. ਪ੍ਰੀਤਮ ।

ਜਿਸ ਆਣ ਨ ਦੇਖੀ ਕਰਦੀ ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕੇ ਸੱਸੀ,
ਕਾਈ¹⁰¹ ਦਾਗ ਲਗਣ ਥੀਂ ਡਰਦੀ ॥ 20 ॥

ਵਾਉ- ਵੇਲਾ¹⁰² ਆਇਆ ਸੱਸੀ,
ਵੇਖਿਆ ਇਕ ਚਰਵਾਹੇ¹⁰³ ।
ਉਥੇ ਦੌੜ ਪੁੱਜੀ ਪਿੱਛੇ ਓਸ ਭਰਾਵਾ,
ਕਿਤ ਵਲ ਹੋਤ ਲੰਘੇ ਮਤਵਾਲੇ ।
ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਪੁੰਨੂ ਵਗਿਆ,
ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਗਿਆ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲੇ ।
ਸੱਸੀ ਛੋੜ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲਾ,
ਮੈਂਥੀ ਕਰ ਗਿਆ ਟਾਲਮ ਟਾਲੇ ॥ 21 ॥

ਹੋ- ਹਿਜਰ¹⁰⁴ ਤਪਾਈ ਜਿੰਦ ਲਬ¹⁰⁵ ਤੇ ਆਈ,
ਸੱਸੀ ਰੋ ਰੋ ਕਹਿੰਦੀ ਨਾਲੈ ।
'ਏਹ ਲੈ ਲੋਥ ਇਮਾਨਤ ਰੱਖੀਂ,
ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਦੇ ਕਰੀਂ ਹਵਾਲੇ ।'
ਏਹ ਗਲ ਬੋਲ ਝੜੀ ਦਮ ਟੁੱਟਾ,
ਹੁਣ ਗਿਰ ਗਈ ਤਮੇ ਕੋ ਸਾਲੇ ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦਬਾਈ ਕਬਰੇ,
ਸੱਸੀ ਰੋ ਰੋ ਭੇਡਾਂ ਵਾਲੇ ॥ 22 ॥

ਲਾ- ਲਿਬਾਸ ਬਦਨ ਲਾ ਜਿੰਦੜੀ,
ਕੌਲ ਪੁੰਨੂ ਥੀਂ ਕਰਦੀ ਪੱਕਾ ।
ਹੱਜ ਚਲੀ ਅੱਜ ਮੰਜ਼ਿਲ¹⁰⁶ ਪੁੰਨੀ¹⁰⁷,
ਸੱਸੀ ਥਲ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਮੱਕਾ ।
ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਈਆਂ ਤੋੜ ਨਿਭਾਈਆਂ,
ਤੂੰ ਹੁਣ ਭਾਵੇਂ ਦੇਹ ਧੱਕਾ ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਹੁਣ ਜਾਗਿਆ ਪੁੰਨੂ,

101. ਕੋਈ ।

102. ਆਖਰੀ ਵਕਤ, ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ।

103. ਪਾਲੀ ਨੇ, ਭੇਡਾਂ ਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ।

104. ਬਿਰਹੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੇ ।

105. ਬੁਲ੍ਹਾਂ (ਗੋਠਾਂ) ਤੇ ।

106. ਮੰਜ਼ਿਲ ਮਕਸੂਦ, ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਅਸਲ ਥਾਵੇਂ ।

107. ਪੁੱਜੀ ।

ਤੱਕ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ¹⁰⁸ ॥ 23 ॥

ਅਲਫ- ਉਦਾਸ ਸਜਨ ਬਿਨ ਪੁੰਨੂ,
ਉਹ ਦੇ ਨੈਣ ਲਹੂ ਭਰ ਆਏ ।
ਜਾਤਾ ਹਾਲ ਜੋ ਹੋਤ ਸਿਤਮਗਰ¹⁰⁹,
ਮੈਨੂੰ ਸੱਸੀ ਥੀਂ ਤੋੜ ਲਿਆਏ ।
ਮੋੜ ਮੁਹਾਰ ਪਿਛਾੜੀ ਵੱਗਿਆ,
ਹੁਣ ਹੋਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਏ ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਭਖ ਲੈਂਦੇ¹¹⁰ ਬਲ ਵਿਚ,
ਮੈਨੂੰ ਰੋ ਰੋ ਨੀਰ ਚਲਾਏ ॥ 24 ॥

ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾਂ

ਮਾਲੀ ਤੇ ਬੁਲਬੁਲ

ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਲਘੁ-ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ । ਇਕ ਬੁਲਬੁਲ ਫੁਲਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਫੁਲਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੀ ਝੂਮਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਗਲ ਇਕ ਭੋਰੇ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਮਾਲੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਬੁਲਬੁਲ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਮਾਲੀ ਬੁਲਬੁਲ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਬੁਲਬੁਲ ਰੁਦਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਫਰਯਾਦ ਹਲੂਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਚੇਤ੍ਰ ਆਈ ਏ ਮੋਸਮ ਬਹਾਰ ਗੁਲ¹¹¹ ਦੀ,
ਗੁੰਚਾ¹¹² ਬਰਗ¹¹³ ਜਾਹਿਰ ਸਾਖਾਂ¹¹⁴ ਨਾਲ ਹੋਏ ।
ਗੁਲ ਲਾਲ¹¹⁵ ਨੇ ਚੁੱਕ ਨਕਾਬ¹¹⁶ ਲੀਤਾ,
ਹੈਰਾਨ ਬਦਖਸ਼ਾ ਦੇ ਲਾਲ¹¹⁷ ਹੋਏ ।
ਮਾਲੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ,
ਫਿਰਦੇ ਚਮਨ¹¹⁸ ਅੰਦਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਏ ।

108. ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ।

109. ਪਾਪੀ, ਚਾਲਿਸ ।

110. ਤਪਦੇ, ਸੜਦੇ ਬਲਦੇ ।

111. ਫੁੱਲ ।

112. ਬਗੈਰ ਖਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਫੁੱਲ ।

113. ਕਲੀਆਂ, ਪਤ੍ਰ ।

114. ਟਹਿਣੀਆਂ ।

115. ਸੁਰਖ, ਰੰਗ ਦਾ ਇਕ ਫੁੱਲ, ਦੁਪਹਿਰੀਏ ਦਾ ਫੁੱਲ ।

116. ਘੁੰਡ, ਪਰਦਾ ।

117. ਬਦਖਸ਼ਾਂ : ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਤਾਤਾਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਉੱਪਰ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਦੇਸ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਲਾਲ (ਰਤਨ) ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਦਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭੇਦਗੀ ਨਕਸ਼ ਫਜ਼ਾਬਾਦ ਹੈ ।

118. ਬਾਗ਼ ।

ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਬੋਲੀ ਬੁਲਬੁਲ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ,
ਸਿਆਹ ਭੈਰ ਆਸ਼ਿਕ ਡਾਲ ਡਾਲ ਹੋਏ ॥ 1 ॥

ਬੇਸਾਖ- ਵੇਖ ਕੇ ਚਮਨ ਦੇ ਵਲ ਬੁਲਬੁਲ,
ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਪਈ ਬਖੁਦ ਬੋਲੇ ।
ਗੁੰਚੇ ਵਾਲੀ ਡਾਲੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਤੇ,
ਨਾਲ ਚੁੰਜ ਦੇ ਗੁੰਚੇ ਦੇ ਬਰਗ ਬੋਲੇ ।
ਗੁਲ ਲਾ ਲਾ ਉਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਗਈ,
ਸੀਨੇ ਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਫੋਲੇ ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੋਸਤ ਖਾਧੀ ਭੈਰ ਨੇ ਜੀ,
ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਦੇ ਏਹ ਚਲੀਲ ਭੋਲੇ ॥ 2 ॥

ਜੇਠ- ਜਾਇਕੇ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਭੈਰ ਕਹਿੰਦਾ,¹¹⁹
ਤੇਰਾ ਚਮਨ ਹੈ ਬੁਲਬੁਲ ਖਰਾਬ ਕਰਦੀ ।
ਗੁਲ ਲਾਲਾ ਦੇ ਬਰਗ ਸਬ ਭੰਡ ਸੁੱਟੇ,
ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਗੁੰਚੇ ਬੇਤਾਬ ਕਰਦੀ ।
ਬੜਾ ਗੁਲ¹²⁰ ਕਰਦੀ ਗੁਲ ਗੁਲ ਕਹਿੰਦੀ,
ਭਰ ਤੇਰਾ ਨਾ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਖਵਾਬ¹²¹ ਕਰਦੀ ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੁਣਕੇ ਆਇਆ ਚੁੰਡ ਮਾਲੀ,
ਮਾਲੀ ਨਾਲ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਕਰਦੀ ॥ 3 ॥

ਹਾੜ੍ਹ- ਹਾਹ ਇਕ ਦਰਦ ਦੀ ਮਾਰ ਬੁਲ ਬੁਲ,
ਕਹਿੰਦ ਮਾਲੀ ! ਮੈਂ ਕੌਈ ਕਰਮ¹²² ਕਰ ਦਈਂ ।
ਕਰ ਦਈਂ ਬੇਦਰਦ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਕੌਈ ਫੁੱਲ ਭੰਡੇ,
ਦਰਦੀ ਦਿਲੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾ ਜਖਮ ਕਰ ਦਈਂ ।
ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਜੋ ਕਰ ਫੁੱਲ ਭੰਡਨੇ ਹੈਂ,
ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਵੀ ਪਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮ¹²³ ਕਰ ਦਈਂ ॥ 4 ॥

ਸਾਵਣ- ਆਈ ਦਹਾਰ ਹੈ ਸੇਰ ਗੁਲ ਦੀ,
ਮਾਲੀ ਕਹੇ ਉਸ ਨੂੰ, “ਉਪਰ ਬੈਠ ਫੁਲ ਫੁਲ ।
ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜਨੇ ਦੀ,
ਸੁੰਹੋਂ ਕਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਜ਼ਕ ਬੋਲ ਖੁਲ ਖੁਲ ।
ਹਾਏ ਦਮ ਦੇ ਕੇ ਲਾ ਦਮ ਚਿੱਟਾ,
ਓਹ ਬੇਖਬਰ ਆਸ਼ਕ ਕਰਦੀ ਫਿਰੇ ਚੁਲ ਚੁਲ ।

119. ਜਲਨ, ਜਾੜਾ ।

120. ਸੁੰਹ, ਚੁੱਲਾ ਚੁੱਪਾ ।

121. ਸੁਪਨੇ ।

122. ਕ੍ਰਿਪਾ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ।

123. ਕਲਮ ਕਰਨਾ, ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਫੱਦ ਚੋਣਾ ।

ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਜਦੋਂ ਆਈ ਦਾਮ¹²⁴ ਉਤੇ,
ਖਿਚੀ ਜਾਲੀ ਮਾਲੀ ਲਈ ਪਕੜ ਬੁਲ ਬੁਲ ॥ 5 ॥

ਭਾਦੋਂ ਭੋਰ ਹੋ ਕੇ ਹੋ ਤੀਰ ਗਏ, ਬੁਲ ਬੁਲ ਕਹੇ,
'ਮੇਰੀ ਤਕਦੀਰ ਅੱਲਾ ।

ਖਰੀਦਦਾਰ ਸਾਂ ਇਕ ਦੀਦਾਰ ਦੀ ਮੈਂ,
ਹੋਰ ਕੁੱਛ ਨ ਸੀ ਤਕਸੀਰ¹²⁵ ਅੱਲਾ ।

ਗੁਲ ਲਾਲਾ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਲਾਲ ਰੱਖੀ,
ਖਾਤਰ ਜਿਹਦੀ ਮੈਂ ਹੋਈ ਅਸੀਰ¹²⁶ ਅੱਲਾ ।

ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਕਹਿੰਦੀ 'ਦਿਲ ਚੀਰ ਗਿਆ,
ਨਿਗਾ ਸਖਤ ਜੁਦਾਈ ਦਾ ਤੀਰ ਅੱਲਾ ॥ 6 ॥

ਅੱਸੂ ਆਸ ਕਰ ਆਈ ਸਾਂ ਚ ਮਨ ਅੰਦਰ,
ਰਹੀ ਦਿਲ ਦੀ ਦਿਲ ਮੁਰਾਦ ਮਾਲੀ ।

ਇਕ ਜੁਦਾਈ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪਈ ਫਾਹੀ,
ਤੀਜੀ ਸੁਣੀ ਨਾ ਤੂੰ ਫਰਿਆਦ ਮਾਲੀ ।

ਪਾਵਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਤੱੜ ਮੈਨੂੰ,
ਤੈਰਾ ਚਮਨ ਜੋ ਰਹੇ ਆਬਾਦ ਮਾਲੀ ।

ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਬੁਲ ਬੁਲ ਕਹਿੰਦੀ,

“ਤਰਸ ਕਰ ਤੂੰ ਐ¹²⁷ ਬੇਦਾਦ¹²⁸ ਸੱਯਾਦੇ¹²⁹ ਜੱਲਾਦ ਮਾਲੀ ।

ਕੱਤਕ ਕੀਤਾ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਪਾ ਲੀਤਾ,
ਮਾਲੀ ਕਹੇ ਕੀ ਮੇਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਬੁਲਬੁਲ ।

ਨਹੀਂ ਵੱਸ ਮੇਰੇ, ਸਖਤ ਬਖਤ¹³⁰ ਤੇਰੇ,

ਹੋਈ ਸਖਤ ਹੈਂ ਤੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਰ ਬੁਲਬੁਲ ।

ਬੁਲ ਬੁਲ ! ਵੇਖ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਇਆ,

ਤੈਨੂੰ ਪਕੜ ਕਰਨਾ ਸਜ਼ਾਵਾਰ ਬੁਲਬੁਲ ।

ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਸੀ ਏਹ ਮੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਅੰਦਰ,

ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਲਾਚਾਰ ਬੇਜ਼ਾਰ¹³¹ ਬੁਲ ਬੁਲ ॥ 8 ॥

124. ਜਾਲ ।

125. ਗੁਨਾਹ, ਅਪ੍ਰਾਧ ।

126. ਕੈਦੀ, ਬੰਦੀ, ਗੋਲਾ, ਗੁਲਾਮ ।

127. ਹੋ ।

128. ਜ਼ਾਲਿਮ ।

129. ਸੈਦ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਅਹੋੜੀ ।

130. ਭਾਗ, ਨਸੀਬ, ਬਖਤ ।

131. ਦੁਖੀ ਕਸ਼ਟ, ਗ਼ੁਸਤ ।

ਮੱਘਰ ਮਰਨ ਥੀਂ ਡਰਨ ਨਾ ਕਦੀ ਆਸ਼ਿਕ,
 ਡਰਨਾ ਕਿਆ ਮਰਨਾ ਬੇਸ਼ਕ ਮਾਲੀ ।
 ਅਫਸੋਸ ਏਹ ਗੁਲ ਜੁੱਦਾ ਹੋਸਨ,
 ਪੱਕੇ ਦਮ ਸਮਝਾਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੱਕ ਮਾਝੀ ।
 ਮੈਂ ਭੀ ਆਸ ਥੀਂ ਹੋ ਬੇ ਆਸ ਚੁੱਕੀ,
 ਤੂੰ ਭੀ ਮਾਰਨੇ ਬੱਧਾ ਲੱਕ ਮਾਲੀ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਪਰ ਕਾਲ ਕੜਕੇ,
 ਅੱਛਾ ਤੂੰ ਜੀਵੇਂ ਕਬ ਤੱਕ ਮਾਲੀ ॥ 9 ॥

ਪੋਹ ਪਕੜ ਮਾਲੀ¹³² ਬੁਲਬੁਲ ਬਾਜ਼ੂਆਂ ਤੋਂ,
 ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਕਰ ਓਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ।
 ਕਾਰਦ¹³³ ਕੱਢ ਰਗੜੇ ਉਪੱਰ ਸੰਗ¹³⁴ ਦੇ ਜੀ,
 ਡਾਢਾ ਸੰਗ ਨਾਲੋਂ ਦਿਲ ਸੰਗ ਕਰਦਾ ।¹³⁵
 ਬੁਲ ਬੁਲ ਲੱਗੀ ਤੜਫਨ¹³⁶ ਨੀਮ ਜਾਨ ਹੋ ਕੇ,
 ਮਾਲੀ ਦੇਖੋ ਉਸ ਨੂੰ ਖੂਨੀ¹³⁷ ਰੰਗ ਕਰਦਾ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਯਜ਼ੀਦ¹³⁸ ਬੇਦੀਦ¹³⁹ ਵਾਂਗੂ,
 ਬੇ-ਉਜ਼ਰ ਆਜਿਜ਼ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਦਾ ॥ 10

ਮਾਘ ਮਾਰਨੇ ਥੀਂ ਇਕ ਦਮ ਠਹਿਰ ਜਾਵੀਂ,
 ਬੁਲਬੁਲ ਕਹੇ, 'ਇਕ ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਮਾਲੀ ।
 ਮੇਰਾ ਖੂਨ ਸੁੱਟੀਂ ਆਪਣੇ ਚਮਨ ਅੰਦਰ,
 ਮੇਰੇ ਗੁਲ ਵੇਖਣ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਮਾਲੀ ।
 ਦੋ ਚਾਰ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਲੈਕੇ,
 ਰੱਖੀਂ ਮੇਲ ਮੇਰੇ ਪਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲੀ
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਬੁਲਬੁਲ ਅੱਖੀਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ,
 ਮੂੰਹੋਂ ਕਹੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਕਰ ਹਲਾਲ ਮਾਲੀ ॥ 11 ॥

132. ਬਾਹੂਆਂ, ਅਰਥਾਤ ਖੰਭਾ ਤੋਂ ।

133. ਕਦਰ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਛੁਰੀ ।

134. ਪਥਰ ।

135. ਪੱਥਰ (ਸੰਗ) ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸਖਤ, ਪੱਥਰ, ਅਰਥਾਤ ਜ਼ਾਲਿਮ ।

136. ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ।

137. ਲਹੂ ਨਾਲ ਲੱਥ ਪੱਥ ।

138. ਮਿਸਰ ਦੇ ਅਮੀਰ ਮੁਆਵੀਏ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਯਜ਼ੀਦ. ਜਿਸ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਇਮਾਮ ਅਲੀ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਸੁਪਤ੍ਰੀ ਫਾਤਿਮਾ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਖਲੀਫਾ ਹਸਨ ਨੂੰ ਵੀ ਯਜ਼ੀਦ ਨੇ ਹੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿਵਾ ਕੇ ਮਰਵਾਇਆ ਸੀ ।

139. ਬਿਨਾਂ ਦੀਦੇ (ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅੰਨ੍ਹਾ) ।

ਫੱਗਣ ਫੁੱਲ ਤੇ ਗੁਲ ਸਬ ਭੁੱਲ ਗਏ,
 ਮੌਤ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਭੀ ਅਪਨੀ ਯਾਦ ਹੋ ਗਈ ।
 ਪਾਇਆ ਤਰਸ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰੱਬ ਸੱਚੇ,
 ਛਾਤੀ ਨੂਰ ਥੀ ਉਹਦੀ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਈ ।
 ਅਲ ਕਿੱਸਾ¹⁴⁰ ਖੁਦਾ ਦੀ ਬਾਰਗਾਹ¹⁴¹ ਦੇ ਵਿਚ,
 ਕੋਈ ਕਬੂਲ ਬੁਲਬੁਲ ਦੀ ਫਰਿਆਦ ਹੋ ਗਈ ।
 ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਮਾਲੀ ਬੁਲਬੁਲ ਛੱਡ ਦਿਤੀ,
 ਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋ ਬਹਿ ਦਿਲ ਸ਼ਾਦ¹⁴² ਹੋ ਗਈ ॥ 12 ॥

---

140. ਮੁੱਦਾ, ਗੱਲ ਕੀ; ਅੰਤ ਵਿਚੇ ।

141. ਦਰਬਾਰ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ।

142. ਅਤਿਅੰਤ. ਪ੍ਰਸੰਨ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ।

ਆਧਾਰਭੂਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ : ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ-ਮੁਕਬਲ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ-1955.
ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦਯਾਰ, ਲਾਹੌਰ
2. ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ : ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ, ਪਵਿਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ 1981
3. ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ) : ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਧਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁਕ-ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-1979.
4. ਅਰਜਨ ਦੇਵ (ਸਤਿਗੁਰੂ) : ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ-ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
5. ਅਹਿਮਦਯਾਰ : ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, (ਸੰਪਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ) ਫ਼ਾਜ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ-1952.
6. ਅਬਦੁਲ ਹਕੀਮ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ : ਜੁਲੈਖਾ ਪੰਜਾਬੀ (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ), ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ-ਸੰਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ-1914.
7. ਅਹਿਮਦ ਹੁਸੈਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਜ਼ਰ, (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ) ਮਤਬਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ, ਲਾਹੌਰ-1962.
ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਲਾਹੌਰ—1914.
8. ਅਬਦੁਲ ਗਫਰ ਭੱਟੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਤੇ ਜਬਾਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ, (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ) ਲਾਹੌਰ ।
ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਲਾਹੌਰ 1972 ।

9. ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਪਸੀਆਂ ਵਾਲਾ : ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਜ਼ੂਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਲਾਹੌਰ
10. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ : ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ 1961.
11. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਰਾਜੀ (ਸੰਪਾਦਕ) : ਸੈਫਲ ਮਲੂਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ ।
12. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (ਸੰਪਾਦਕ) : ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-1973.
13. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਿਉ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ-1969.
14. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ : ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ ਦਿੱਲੀ 1971
15. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ : ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, (1901-1950), ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ-1973.
ਸਾਹਿਤ-ਆਰਥ ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ-1957.
ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।
16. ਹਾਸ਼ਮ : ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ (ਸੰਪਾਦਕ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ) ਨਿਉਂ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ-1970.
ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ (ਸੰਪਾਦਕ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ) ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ-1959.
17. ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ : ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ (ਸੰਪਾਦਕ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ-1960.
18. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ : ਮੁਲ ਤੇ ਮੁਲੰਕਣ, ਨਵ ਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-1972.
19. ਹਰਦੇਵ ਬਾਹਰੀ : ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ-1968.
20. ਕਨੌਈਆ ਲਾਲ : ਤਾਰੀਖੇ-ਪੰਜਾਬ (ਅਨੁਵਾਦਕ ਜੀਤ ਸਿੰਘ

- ਸੀਤਲ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ-1968.
21. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ : ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ 1974
ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ-1970.
22. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ : ਲੋਕਯਾਨ ਅਤੇ ਮਧ ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-1973.
23. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ (ਸੰਪਾਦਕ) : ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971.
24. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕੁਮਾਰੀ ਬਾਂਸਲ, (ਸੰ.) : ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 1985.
25. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ) : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
26. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ) : ਕਾਦਰਯਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1961.
27. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ : ਕੁੱਝ ਮੁੱਖ ਧਰਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1977.
28. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ : (ਅਨੁਵਾਦਕ) ਅਵਾਰਿਫ-ਉਲ-ਮੁਆਰਿਫ, ਪੰਚਨਦ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।
ਮੌਲਾਨਾ ਜਲਾਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਰੂਮੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
ਕਾਦਰਯਾਰ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986.
ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985.
29. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਸਵੰਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਦਿਲੀ-1912.
ਰੁਮਾਂਚਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-1950.
30. ਚਰਾਗਦੀਨ : ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾ, (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ), ਸੇਠ ਆਦਮ ਜੀ, ਲਾਹੌਰ-ਮਿਤੀ ਹੀਨ ।

31. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ : ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੁੜ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ-1960.
32. ਜੈਨ ਫ਼ੈਸਨ : ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, (ਅਨੁ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਸਤਰੀ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ-1973.
33. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ : ਪੰਜਾਬੀ ਭੋਰੇ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੈਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1939.
34. ਥਰਮ ਪਾਲ ਸਿੰਗਲ : ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970.
35. ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ : ਜਪੁਜੀ ਵਿਵੇਚਨ, ਏਪਸੂ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਪਟਿਆਲਾ।
36. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ : ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ), ਬਾਵਾ ਟੇਜਾ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ, 1932.
37. ਬਾਹੂ (ਸੁਲਤਾਨ) : ਕੋਇਲ ਕੂ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ-1949.
38. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ : ਬੰਬੀਹਾ ਬੋਲ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, ਮਿਡੀ ਹੀਨ।
- (ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਤਾ)
39. ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਿਮ ਕਪੂਰਥਲਵੀ : ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ-1981
40. ਮੈਲਾ ਬਖਸ਼ ਨੁਸਤਾ : ਪ੍ਰੀਤ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ 1957.
41. ਮੁਹੰਮਦ ਅਜੀਜ਼ ਹਕੀਮ ਹਾਜ਼ਿਕ : ਡੂੰਘੇ ਵਹਿਣਾ ਦਾ ਸਾਇਰ ; ਡਾਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ) ਲਾਹੌਰ 1972.
42. ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ : ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਇਰਾਂ ਦਾ ਡਜ਼ਕਰਾ, ਲਾਹੌਰ
43. ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ : ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਕਿਰਾਨ, ਬਸ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਲਾਹੌਰ, ਮਿਡੀ ਹੀਨ।
44. ਮੁਕਬਲ : ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਦਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982
45. ਰਾਂਝਾ ਬਰਖੁਰਦਾਰ : ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾ
- ਮੁਕਬਲ (ਸੰਪਾਦਕ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ੋਕ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ 1961.
- ਸੱਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੱਸੇ, (ਸੰਪਾਦਕ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ 1977.

46. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ : ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
47. ਲੁਤਫ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ : ਸੈਫਲ ਮਲੂਕ (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ) ਸ਼ੇਖ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਬਰਕਤ ਅਲੀ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ ।
48. ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ (ਆਚਾਰੀਆ) : ਸਾਹਿਤ ਦਰਪਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ । 1972.
49. ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ (ਮੌਲ ਵੀ) : ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ (ਸੰਪਾਦਕ) ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ 1969. ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ) ਆਜ਼ਾਦ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਤੀ ਹੀਨ ।
- ਅਹਸਨਲ ਕਸਸ (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ) ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਲਾਹੌਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ—1971.
- ਦਾਸਤਾਨਿ ਸਾਹਿਬ ਕਿਰਾਨ ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, (ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ) ਸ਼ੇਖ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ-ਮਿਤੀ ਹੀਨ ।

ਫਾਰਸੀ-ਉਰਦੂ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਅਲਾਮਾ ਅਖਲਾਕ ਦਿਹਲਵੀ : ਫੱਨੇ ਸ਼ਾਇਰੀ-ਕੁਤਬਖਾਨਾ ਅੰਜਮੁਨ ਤਰੱਕੀ ਉਰਦੂ, ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ, ਦਿੱਲੀ-1945.
2. ਅਬਦੁਲ ਮਜੀਦ ਮਲਿਕ : ਤਰਜਮਾ ਇੰਤਿਖਾਬ ਸਿਯਰੁਲ ਮੁਤਾਖਰੀਨ, ਜ਼ਫਰ ਮੁਹੰਮਦ ਐਂਜ ਸਨਜ਼ ਲਾਹੌਰ ।
3. ਅਲਿਆਸ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ : ਚਹਾਰਯਾਰ, ਮਕਤਬਾ ਜਾਮਿਆ ਲਿ. ਦਿੱਲੀ—1972.
4. ਅਬੁਲ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ : ਤਰਜੁਮਾਨ-ਉਲ-ਕੁਰਾਨ, ਸਾਹਿਤਯ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ—1964.
5. ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਮੌਲਵੀ (ਅਨੁਵਾਦਕ) : ਹਦਾਇਕ ਉਲ ਬਲਾਗਤ, ਰਫਾਇ ਆਮ ਹੋਜ਼ ਕਾਜ਼ੀ, ਦਿੱਲੀ—1945.
6. ਜਲਾਲ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਜਾਫਰੀ : ਨਸੀਮ-ਉਲ-ਬਲਾਗਤ, (ਅਨਵਰ) ਅਹਿਮਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਅਲਾਹਬਾਦ ।

7. ਰਜਾ ਜਾਦਾ ਸ਼ਫਕ : ਤਾਰੀਖ ਅਦਬੀਆਤੇ ਈਰਾਨ, ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ, ਦਿਲੀ 1972.
8. ਸ਼ਿਬਲੀ ਮੌਲਾਨਾ : ਜ਼ਿਅਰੁਲ ਅਜਮ, ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ, ਦਿੱਲੀ ।
9. ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ : ਉਰਦੂ ਮਸਨਵੀਆਂ-ਮਕਦਬਾ ਜਾਮਿਆ, ਦਿੱਲੀ-1962.
10. ਮੁਹੰਮਦ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ : ਤਾਰੀਖੇ ਇਸਲਾਮ ਪਰ ਇਕ ਨਜ਼ਰ, ਰਫੀਕ ਪ੍ਰੈਸ, ਦਿੱਲੀ ।
11. ਮੁਹੰਮਦ ਅਬਦੁਲਾ ਸਯਦ : ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ, ਤੇਜ ਕੁਮਾਰ, ਲਖਨਊ, 1960.
12. ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਅਜ਼ਾਦ : ਸੁਖਨਦਾਨਿ ਫਾਰਸ, (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ-1963.

ਮੁਕੱਦਮਾ ਸ਼ਿਅਰੋ ਸ਼ਾਇਰ (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ

1. ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ : ਅਭਿਨਵ ਭਾਰਤੀ, ਗਾਯਕਵਾੜ ਓਰੀ-ਐਂਟਲ ਸੀਰੀਜ਼, 1954 ਈ.
2. ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ : ਧੁਨਯ ਲੋਕ, ਗੌਤਮ ਬੁਕ ਡਿਪੂ ਦਿਲੀ, 1952 ਈ.
3. ਉਦਭੱਟ : ਕਾਵਯਾਲੰਕਾਰ (ਸਾਰ) ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1958 ਈ.
4. ਕੁਨਤਕ : ਵਕ੍ਰੋਕ੍ਰਿਤ ਜੀਵਿਤਮ, ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਦਿਲੀ, 2012 ਬਿਕਰਮੀ ।
5. ਦੰਡੀ : ਕਾਵਯਾਦ੍ਰਸ਼. ਔਰਿੰਐਂਟਲ ਬੁਕ ਡਿਪੂ ਦਿਲੀ, 1958 ਈ. ।
6. ਧਨੰਜਯ : ਦਸ਼ਰੂਪਕ, ਚੌਖੰਡਾ ਵਿਦਯਾ ਭਵਨ, ਵਾਰਾਨਸੀ, 2011. ਬਿਕਰਮੀ ।
7. ਨਰੇੰਦ੍ਰ ਪ੍ਰਭਸਰੀ. : ਅਲੰਕਾਰ ਮਹੋਧਿ, ਗਾਇਕਵਾੜ ਔਰਿੰਐਂਟੀਲ ਸੀਰੀਜ਼ ਬੜੋਦਾ, 1842 ਈ ।
8. ਭਰਤ : ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ ਬੰਬਈ, 1943 ਈ.

9. ਭਾਮਹ : ਕਾਵਯਾਲੰਕਾਰ, ਚੌਖੰਭਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀਰੀਜ਼, ਬਨਾਰਸ, 1985 ਬਿ ।
10. ਭੋਜ : ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼. ਸ. ਜੀ ਨਾਰ. ਜਯਪੁਰ 1955, ਈ ।
11. ਮਮਟ : ਕਾਵਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗਿਆਨ ਮੰਡਲ ਲਿਮਟਿਡ ਕਾਸ਼ੀ ।
12. ਰਾਜਸ਼ੇਖਰ : ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਾਯਕਵਾੜ ਓਰੀਐਂਟਲ, ਸੀਰੀਜ਼, ਬੜੋਦਾ, 1934 ਈ ।
13. ਰੁਦ੍ਰ. : ਕਾਵਯਾਲੰਕਾਰ, ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ ਬੰਬਈ, 1928. ਈਸਵੀ ।
14. ਸੁਯਕ : ਅਲੰਕਾਰ ਸਰਵਸਵ, ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ ਬੰਬਈ. 1939 ਈਸਵੀ ।
15. ਵਾਮਨ : ਕਾਵਯਾਲੰਕਾਰ, ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1953.
16. ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ. : ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ, ਮੋਤੀਲਾਲ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਦਿਲੀ, 2013 ਈ.
17. ਵਯਾਸ : ਅਗਨਿ ਪੁਰਾਣ, ਗੁਰੂ ਮੰਡਲ, ਕਲਕਤਾ, 1957, ਈਸਵੀ ।
18. ਹੇਮ ਚੰਦ : ਕਾਵਯਾਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਬੀਰ ਜੈਨ ਵਿਦਯਾਲਯ, ਬੰਬਈ, 1938 ਈਸਵੀ ।

ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ

1. ਅੰਬਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ : ਹਿੰਦੀ ਪਰ ਫਾਰਸੀ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ, 1956 ਈਸਵੀ ।
2. ਅਲੀ ਅਸਗਰ : ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪੁਸਤਕਾਲਯ, ਵਾਰਾਨਸੀ, 1957 ਈਸਵੀ ।
3. ਅਸਦ ਅਲੀ (ਡਾ) : ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਯ ਪਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ।
4. ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਕਸ਼ਿਤ (ਡਾ) : ਸੌਨਦਰਯ ਤਤਵ, ਭਾਰਤੀਯ ਭੰਡਾਰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 2017 ਬਿ.
ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਸਵਰੂਪ ਔਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ,
ਰਾਜ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ।

5. ਆਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਗੁਪਤ : ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੌਸ਼, ਦਿਲੀ 1960 ਈ.
6. ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਡਾ) : ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਔਰ ਉਨਕਾ ਸੌਂਦਰਯ, ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਮੰਦਿਰ, ਦਿਲੀ 1964 ।
7. ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ : ਮਧਯ ਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਔਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੇਮਾਖਯਾਨ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਸਾਰ, ਦਿਲੀ, 1971 ਈ.
ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾਖਯਾਨ, ਕਾਵਯ, ਜੈਸਲਮੇਰ 1953 ਈਸਵੀ.
8. ਗੁਰੂਦੇਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵਰਮਾ (ਡਾ) ; ਹਿੰਦੀ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵਿਯੋਂ ਕਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਵਯ, ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਵਾਰਨਸੀ, 1957. ਈਸਵੀ.
9. ਗੁਲਾਬ ਰਾਯ : ਸਿਧਾਂਤ ਔਰ ਅਧਯਨ, ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਦਿਲੀ 1958 ਈਸਵੀ.
10. ਗੋਵਿੰਦ ਧ੍ਰਿਗੁਣਾਯਤ : ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਸਮੀਕਸ਼ਾ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ 1, 2 ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਮੰਦਿਰ, ਦਿਲੀ । 1959. ਈਸਵੀ.
11. ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦ ਗੁਪਤਾ : ਪ੍ਰਾਕਤ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਚੌਖੰਡਾ ਵਿਦਿਯਾ ਭਵਨ, ਵਾਰਾਨਸੀ 1961 ਈਸਵੀ ।
12. ਗਯਾਨ ਚੰਦ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ) : ਚੰਦਾਯਨ ਕਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਵੇਸ਼, ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪਟਿਆਲਾ 1973, ਈਸਵੀ.
13. ਚੰਦਾਯਨ : ਰਚਨਾ ਤਥਾ ਸਿਲਪ, ਮਦਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪਟਿਆਲਾ, 1978 ਈਸਵੀ ।
14. ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਗੁਪਤ (ਡਾ) : ਹਿੰਦੀ ਮਹਾਕਾਵਯ, ਸਿਧਾਂਤ ਔਰ ਮੂਲਯਾ-ਕਣ, ਸਪੋਲੇ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਜਯਪੁਰ । 1968 ਈਸਵੀ.
15. ਨਗੇਂਦ੍ਰ : ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸਮੀਕਸ਼ਾ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਮੰਦਿਰ, ਦਿਲੀ ।
16. ਸ੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਬਤਰਾ : ਹਿੰਦੀ ਔਰ ਫਾਰਸੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਯ, ਕਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਯਨ, ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ ਵਾਰਾਨਸੀ, 2027 ਬਿਕਰਮੀ ।

17. ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ (ਡਾ.) : ਭਾਰਤੀ ਪੇਮਾਖਯਾਨ ਕੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਰਾਜ-ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿਲੀ, 1958 ਈਸਵੀ ।
 ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਧਨਾ, ਸਾਹਿਤਯ ਭਵਨ ਲਿਮਿਟਿਡ, ਪ੍ਰਯਾਗ, 1952.
 ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਸਿੰਗਾਰਿਕ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਸਾਹਿਤਯ ਭਵਨ ਲਿਮਿਟਿਡ, ਪ੍ਰਯਾਗ, 1961.
18. ਈਰਾਨ ਕੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ. : ਭਾਰਤੀ ਭੰਡਾਰ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ. 1939 ਈਸਵੀ.
19. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ : ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, 1954 ਈਸਵੀ ।
20. ਡਾ. ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦ੍ਰ ਸ਼ਰਮਾ : ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੀਲ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮੇਰਠ ।
21. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ (ਡਾ.) : ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ. ਅਤਰ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਦਿਲੀ, 1950 ਈਸਵੀ ।
 : ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਭੂਮਿਕਾ. ਰਾਜਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿਲੀ, 1966.
22. ਹਰੀਕਾਂਤ ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵਾ (ਡਾ) : ਭਾਰਤੀ ਪੇਮਾਖਯਾਨ ਕਾਵਯ, ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪੁਸਤਕਾਲਯ, ਬਨਾਰਸ, 1961 ਈ. ।
23. ਹਰੀਵੰਸ਼ ਕੋਛੜ : ਜਯਸ੍ਰਣ ਸਾਹਿਤਯ, ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੰਦਿਰ, ਦਿਲੀ. ਸੰ. 2013 ਬਿਕਰਮੀ ।

ENGLISH BOOKS

1. Abdullah Anwar Beg. : Introduction to persian Literature, Atma Ram & Sons Delhi-1942.
2. A. Yusuf Ali : Interpretation of the Holy Qur-a n Sh. Muhamad Ashraf, Kashmiri Bazar Lahore 1972.
3. Arbery, A.J. : Classical Persian Literature, Ruskin House George Allen & Unwin Ltd. London-1958.
4. Athar Hussain. : Prophet Mohammad and His

5. Browne A.G. : Mission; Asian Publishing House, Bombay-1967.
6. Charles Swymmerton : Literary History of Persia, Cambridge University Press-1951.
7. Eliot & Dowsen. : Romantic Tales from the Punjab, Language Department, Punjab, Patiala-1963. (Reprint)
8. Eariq K.A. : History of India as told by its own Historians, Vol. VI; Kitab Mahal (Ind) P. Ltd. Allahabad 1964.
9. Frederick A. Pottle : History of Arabic Literature, Vikas Publising Delhi 1972.
10. Herbert Read : The idioms of Poetry, Herbert A. Pottle Bloominton-1963.
11. Lascelces Abercorombie : Phases of English Poetry; London 1948.
12. Mohan Singh Diwana. : Principal of literary criticism Vohra & Co. Publishers Private Ltd. Bombay-1967.
13. Philip K. Hitti, : A History of Punjabi Literature, Kasturi Lal and Sons, Amritsar-1956.
14. R. Lavi : Islam A way of Life, University of Minnesota Press London-1970.
15. Temple R.O. : A short History of Persia (Punjabi translation) Languages Department, Punjab, Patiala, 1971.
16. Towney G.H. : The Legends of the Punjab, Volume III. Languages Department Punjab Patiala (Reprint) 1962.
17. : Katha Sarita, Munshi Ram Manohar Lal Delhi-1968.

ਪਤਰ ਪਤਿਰਕਾਵਾਂ

1. ਖੋਜ ਦਰਪਣ	: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
2. ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ	: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ	: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ।
4. ਪਰਖ	: ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।

ਕੋਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ

1. ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਇਸਲਾਮ	: ਲੁਜ਼ਾਕ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਲੰਡਨ, 1945.
2. ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਇਸਲਾਮ	: ਵਿਲਸਨ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਲੰਡਨ, 1935.
3. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਣਾਕਰ	: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ।
4. ਫੀਰੋਜ਼-ਉਲ-ਲੁਗਾਤ	: ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
5. ਸਟੈਂਡਰਡ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ	: ਅਲਾਹਾ ਬਾਦ ।
6. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕੋਸ਼	: ਬਨਾਰਸ ।
7. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼	: ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ।
8. ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ	: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
9. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼	: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।